

Универзитет "Св. Кирил и Методиј" - Скопје
Филозофски факултет

Кит 192
Учб. ф. 14733

ФОРМИТЕ НА РАБОТА, МЕТОДИТЕ И
СРЕДСТВАТА НА НАСТАВАТА ПО ЕТИКА
ВО СРЕДНИТЕ УЧИЛИШТА

- докторска дисертација -

Ментор
Проф. д-р КИРИЛ ТЕМКОВ

Кандидат
М-р ЈОВАН ЛОЗАНОВСКИ

Скопје, 2001 година

СОДРЖИНА

1. Вовед	1
2. Наставата по Етика во средните училишта	4
3. Етичката едукација во образовниот систем на Република Македонија	28
4. Планирање на наставата по Етика во средните училишта	50
Суштина на планирањето на наставата	51
Планирањето на наставата по Етика	54
Принципи на наставата по Етика	55
5. Видови планирања на наставата по Етика во средните училишта	65
Глобално планирање на наставата по Етика	66
Тематско планирање на наставата по Етика	76
Оперативно планирање на наставните содржини по Етика	85
6. Наставен час по Етика во средните училишта	91
Целта и задачите на наставниот час по Етика	93
Видови наставни часови по Етика	97
Структура на наставниот час по Етика	101
Подготовка за часот	113
7. Наставните форми на работа на часот по Етика	117
Директна форма на работа	119
Индиректна форма на работа	120
Фронтална форма на работа	124
Индивидуална форма на работа	126
Групна форма на работа	131
Работа во двојки	137
8. Наставните методи кои се применуваат во наставата по Етика	141
Класификација на наставните методи	145
Метод на усно излагање	148
Усно излагање на наставникот	151
Усно излагање на учениците	153
Вредностите и ограниченостите на методот на усното излагање	155
Метод на разговор	158
Предностите и ограниченостите на методот на разговор	165

Метод на работа со текст	168
Примена на методот на работа со текст во наставата по Етика	171
Упатување на учениците во работа со текст	174
Предностите и ограничувањата на методот на работа со текст	175
Метод на демонстрација	177
Метод на писмени и графички работи	184
Избор на наставните методи	187
9. Наставни средства во наставата по Етика	191
Училнички простор за наставата по Етика	193
Наставни помагала	198
Наставни средства	202
Визуелни наставни средства	203
Аудитивни наставни средства	209
Аудиовизуелни наставни средства	210
10. Текстуални наставни средства	214
Развитокот на текстуалните наставни средства по Етика	214
Видови текстуални наставни средства	217
Некои учебници по Етика за средното образование во разни земји во светот	219
Нашиот учебник “Етика за младите“	227
Други текстуални наставни средства по Етика	236
Етички енциклопедии и “Етички речник за младите“	242
11. Проверување на знаењата и оценување во наставата по Етика	246
Оценувањето како дидактичка компонента	251
Оценувањето како дидактичка компонента	253
Оценувањето како правна компонента	257
Начини на проверување и оценување на ученичките знаења	260
Усно проверување и оценување на знаењата	263
Писмено проверување и оценување	267
Проверување и оценување на тестови на знаења	271
12. Заклучок	277
13. Литература	282

ВОВЕД

Во нашата земја се спроведуваат многубројни реформи во образованието. Тие се предмет на различни разгледувања и за нив се искажуваат и општествените и научните и педагошките фактори. Но, еден вид образование засега привлекува внимание, главно, само на стручњациите по филозофија и на оние педагози кои се загледани во иднината. Станува збор за Етичкото образование.

Етичкото образование е една од модерните педагошки пројави. Колку што Моралното воспитување е составен дел на педагошката теорија и практика од најстарите времиња, Етичкото образование е еден од оние нови видови едукација, кои се разбудија со развојот на светот и со новите појави во него, поттикнати од социјалните движења, од духовните предизвици и од актуелните педагошки барања на епохата.

Заради развојот на светот кон демократија, широко засновани човекови права и индивидуализам, Етиката стана неопходен дел на разбирањето на светот, а етичката обука на младите неопходен дел на вкупната едукација. Заради негативните трендови на човечката практика во загрозувањето на природата, заради неконтролираните последици на економскиот развој, заради лошите појави во меѓучовечките односи, заради многубројните конфликти и тешки социјални манифестации (како што се распаѓањето на семејството, меѓугенерациските судири, расната и други видови дискриминација и сегрегација и сл.), заради разните видови манипулација, чија жртва се луѓето - Етиката стана централна научна дисциплина и најзначајна сфера на човековата практична дејност. Со своето инсистирање на доблеста, на добродетелта, на добро сфатениот егоизам, на алтруизмот, на соработката и солидарноста, на разумното однесување Етиката стана неопходна за успешно совладување на тешките пројави против опстанокот и хуманизмот. Стана јасно дека толку колку што е неопходен вкупниот развиток на човештвото, на

производството, на животот, на стандардот, толку е важен и незаобиколив исто така и вредносниот и морален развoтoк на личноста.

Таа задача најдобро ја исполнува Етичкото образование на младите. Етичката едукација ги дополнува другите видови од педагошката целина, како што се интелектуалната, здравствената, техничката, професионалната и другите едукации, со кои се добива вкупноста на изградбата на личноста со нејзини потребни знаења, емоции, навики, вештини и достоинства.

Во таа смисла, насекаде по светот се воведува Етика како наставен предмет на сите нивоа на образование, а најмногу во средното образование, и во професионалното образование (на средно или на високообразовно ниво).

За тоа се прават обиди и во нашата држава, со Иницијативата на Филозофскиот факултет да се воведe Етика на сите нивоа на образованието. Засега тие иницијативи се проследени со експериментална настава по Етика во средното и во основното образование и со воведување настава по Етика на некои студиски насоки и групи на Универзитетот. Сите тие обиди ѝ се достапни на јавноста, јавно се бара таквата едукација, се презентираат првичните резултати, кои се проследени со внимание и афирмација од родителите, педагозите, новинарите и од јавноста во целост.

Јас учествував во првата Експериментална настава по Етика во средното образование во учебната 1998/99 година, кога и самиот како постдипломец на Институтот за филозофија на Филозофскиот факултет во Скопје водев вакви часови во една паралелка во Гимназијата "Браќа Миладиновци" во населбата Драчево (Скопско), каде бев основал и Центар за етичко образование во средните училишта. Резултатите од таа прва етичка настава во историјата на македонското школство имав чест да ги изложам во својот магистерски труд *Етичкото образование во средните училишта во Република Македонија*, кој го одбранив на Филозофскиот факултет во Скопје на 1 јуни 1999 година пред комисијата во состав: проф. д-р Виолета Панзова, проф. д-р Вера Георгиева и проф. д-р Кирил Темков (ментор).

Идната учебна година, во 1999/2000, само јас водев една експериментална паралелка за настава по Етика во истото училиште, додека во другите

средни училишта во државата немаше ваква настава. Во таа година се спроведуваше прва Експериментална настава по Етика во основното образование, каде што имав чест да бидам еден од менторите.

Во учебната 2000/2001 година Експериментална настава по Етика имаше само во Гимназијата "Добри Даскалов" во Кавадарци (и тоа само во првото полугодие). Во оваа година етичките содржини, кои толку им се потребни на младите, јас ги пласирам и ја проверувам нивната дејствителност во текот на наставата по Филозофија во две средни училишта. Од есента 2001 година во средните музички училишта кај нас ќе почне првата редовна настава по Етика - сите нивни ученици во вторите години по прв пат ќе учат Етика како редовен предмет, секојдневно ќе се сретнуваат со моралните зборови и поуки, ќе изработуваат домашни задачи и ќе добиваат оценки по предметот.

Иако нема широк подем на етичка настава кај нас, експерименталните резултати се извонредни и предизвикуваат многу дискусија меѓу стручњаци-те. Во оваа докторска дисертација ги изложувам пред сè резултатите од своето искуство и истражување на методичките аспекти на Етичкото образование - како научна согледба на педагошките методи, средства и техники кои се користат во современата настава по Етика.

Овие истражувања, заедно со искуствата од широката светска практика на Етичко образование на разни нивоа и со разни средства, се надеваме дека ќе станат дел од педагошките проекции и стручни планирања на работата по предметот Етика, како нов, нужен и во иднина сигурно составен дел од нашето вкупно образование.

Во Скопје,
на 23 декември 2000 г.

НАСТАВАТА ПО ЕТИКА ВО СРЕДНИТЕ УЧИЛИШТА

Во магистерскиот труд *Етичкото образование во средните училишта во Република Македонија*¹ укажавме на новите тенденции за воведување на настава по Етика на сите нивоа на образованието.

Етичкото образование е една специфична и важна димензија на општочовечката едукација. "Етичките познанија се база на човечките односи и на граѓанскиот свет, најзначаен елемент во градењето на одговорноста кон животот и развојот и најмодерен тренд на светските духовни тенденции".² Во таа смисла, не зачудува стремежот за зголемување и подобрување на етичката едукација во целиот свет. За тоа зборуваат настојувањата на УНЕСКО да се воведат настава по Етика во образованието, практиката на Етичко образование во многу земји на светот, како и настојувањата на педагозите и филозофите да се започне со широко Етичко образование на младите.

На соборот на УНЕСКО посветен на потребата и содржината на Филозофското образование денеска, најмногу е зборувано токму за Етичкото образование.³

Новата состојба на демократијата бара свесни и одговорни личности. За тоа, според стручното и универзалното политичко укажување, клучен придонес дава филозофското и етичкото образование: "Филозофското образование - формирајќи слободни и мислечки духови, способни да одолеат на разните форми на пропаганда, фанатизам, исклучивост и нетолеранција - придонесува за мирот и секој човек го подготвува да ги преземе своите

¹ Јован Лозановски, *Етичкото образование во средните училишта во Република Македонија*, магистерски труд (ментор д-р Кирил Темков), Скопје, Филозофски факултет - Институт за филозофија, 1999.

² Писмо до јавноста за учење Етика во Република Македонија, „Етички тетратки“, Скопје, бр. 1, пролет 1998, стр. 3.

³ Види *Philosophie et démocratie en Europe*, Actes de la Conférence internationale organisée par l'UNESCO, Sofia, 1998.

одговорности пред големите предизвици на сегашнината, особено во областа на етиката“.⁴

Тоа е потребно заради особените случувања, индустрискиот и вкупниот развој на човештвото и општествените процеси во изминатиот век. На тоа посочуваат и професорите од Институтот за филозофија на Филозофскиот факултет во Скопје во својата иницијатива за воведување Етичко образование кај нас. “Нашиот век му донесе на човештвото и многу напредок и многу проблеми, и многу достигнувања и многу форми на упадок, така што тоа не се ослободи од грижата за сите суштествени димензии на постоењето - и натаму егзистенцијата и развојот зависат од луѓето, од нивната подготвеност за дејствување и од квалитетот на нивниот ангажман во реализирањето на сознанијата, замислите и идеалите. Во таа смисла, и местото на Етиката е определено од стандардните позиции на моралот и на филозофијата на моралот во рамките на човековата практика и неговиот идеен свет“.⁵ Укажувајќи дека високото место на Етиката произлезе како одговор на многуте пропусти, грешки и злосторства направени во изминатиот XX век, во иницијативното писмо се инсистира на тоа дека принципите на Етиката му се потребни на човештвото и дека можат да бидат функционални во организацијата на ново, слободно и развиено општество и на неговиот пат на посакуваниот прогрес.

За тоа како Етиката стана исклучително важна и модерна дисциплина во целиот свет, развивана на сите нивоа на едукација и во сите животни и научни области, рамноправен и неопходен партнер на сите видови научни сознанија за проблемите на нашиот век и живејачка, зборува д-р Кирил Темков во својата книга “Етиката денес“. Посочувајќи дека конфликтите, случувањата и лошите дејствија во XX столетие создадоа морална чувстви-

⁴ *Париска декларација за филозофијата*, “Филозофска трибина“, Скопје, бр. 12, зима 1996, стр. 144.

⁵⁵ *Писмо до Деканатот на Филозофскиот факултет во Скопје* од проф. д-р В. Панзова и проф. д-р К. Темков од 21 јануари 1998 година - прилог бр. 2 кон магистерскиот труд од Јован Лозановски, *Етичкото образование во средните училишта во Република Македонија*, магистерски труд, цит. дело, стр. 114.

телност и ја кренаа етичката тензија, авторот констатира дека “човекот повторно стана моралист“.⁶

Всушност, високиот когнитивен и материјален развој на современиот свет бара да биде проследен и проникнат од соодветен морален развој, и тоа не како нивни додаток, туку како рамноправен услов за нивно добро и благородно развивање. Во таа смисла, Етиката стана најразвијана и најпопуларизирана дисциплина во сегашниот миг во светот, во разните сфери од животот: социјалната, политичката, научната, деловната, едукациската, медицинската и други. Многу од новите етички дела, кои се издаваат низ целиот свет, зборуваат за значењето на Етиката во различните области на животот и изложуваат препораки какво да биде творечкото постапување во нив.⁷

Зголемениот светски интерес за Етиката значи и наша морална обврска да се вклучиме во тие нови процеси на Етичкото образование. Бидејќи Етиката е филозофска дисциплина, т.е. еден од конститутивните елементи на филозофското мислење, тоа истовремено претставува едукативна обврска Филозофското образование да се докомплетира со поцелосно Етичко образование. Новиот став во светот е уште порадикален. На пример, францускиот мислител Емануел Левинас тврди дека Етиката не е составен, туку основен дел на Филозофијата: “La morale n’est pas une branche de la philosophie, mais la philosophie première - Моралот не е гранка на филозофијата, туку самата филозофија“.⁸

На ваквиот однос кон Етичкото образование кај нас особено се инсистира во *Иницијативата за воведување настава по Етика во средното образование*, којашто Деканот на Филозофскиот факултет проф. д-р Трајан

⁶ Д-р Кирил Темков, *Етика днес*, Скопје, Епоха, 1999, стр. 21.

⁷ Види, на пример, во книгата на Gini Graham Scott, *Making Ethical Choices - Resolving Ethical Dilemmas*, St. Paul (Minnesota), Paragon House, 1998, каде, по прикажувањето на методот на етичкото одлучување и постапување, во IV дел се зборува за етичките дилеми во различните ситуации: во однос на самиот себе, во семејството, во релациите со блиските (во бракот, со саканите и со роднините), во односите со пријателите, во друштво, во работата и бизнисот, во јавноста, во општеството, во односите со оние кои се “неморални“, како и во другите културни системи.

⁸ *Pensées sur la morale*, Textes choisis et présentés par André Comte-Sponville, Paris, Albin Michel, 1998, p. 15.

Гоцевски, заедно со проф. д-р Виолета Панзова, раководител на Институот за филозофија, и професорот по Етика д-р Кирил Темков, ја упатија до Министерот за образование на Република Македонија. Во Иницијативата се укажува на значењето на местото на Етиката во човековата практика, врз што влијаат „огромните социјални промени, неверојатниот развој на економијата во сите аспекти, брзиот подем на севкупното општество, промената, за време на човековиот животен век, на цели цивилизации, развојот на човековата култура, двојното зголемување на сознанието и на техничките и технолошките ресурси од почетокот на веков до денес, но и многу негативности, кои го оптоваруваат човековото постоење, неговата совест и морален сензибилитет - страшните војни, сè уште постоечката надреденост над индивидуата, забрзаното уништување на природата и на животните ресурси, негативните дејства врз другите луѓе, деградационите човечки процеси во смисла на конфликти, неразвиени модерни односи, криминал, несвесност за одговорноста, отфрлање на високите вредности на должноста, како и посредните вознемирувачки појави на болести кои зависат од човековото однесување, разнебитеноста на човековата солидарна функција, заканувачките тенденции на незаинтересираност за универзалното во човекот и неприфаќањето на толерантноста, итн. итн.“

Во оваа Иницијатива јасно се посочува дека принципите на Етиката му се потребни на човештвото, дека се многу важни и дека „можат да бидат многу функционални во неговата организација на ново, слободно и развиено општество и на неговиот пат на посакуваниот прогрес“, особено денес, по негативните фази на отфрлањето на моралот и запоставувањето на учењето на Етика во репресивните и авторитарните општества и во раширената практика на необврзност на етички став и кодекс во меѓусебните односи меѓу луѓето, во заедницата и во целото човештво.⁹

⁹ Иницијатива за воведување настава по Етика во средното образование, од 5 март 1998 година, испратена до Министерот за образование на Република Македонија од проф. д-р Тр. Гоцевски, проф. д-р В. Панзова и проф. д-р К. Темков, „Етички тетратки“, Скопје, бр. 2, лето 1998, стр. 3-6; сличен текст, со наслов *Иницијатива за воведување Етика во високото образование во Република Македонија*, од истите

Во целиот свет настапи подем на етичките истражувања и ширење на етичката едукација. Овој подем е следен со заинтересираност од меѓународната заедница и поддржуван од нејзините институции со барање да се унапредуваат етичките сознанија во општествата и да се воведува настава по Етика во нив. На пример, во програмата за својата работа, во одделот „Главен програм II: *Науките во служба на развојот*“, Генералната конференција на УНЕСКО како точка II.3, со наслов „Филозофија и Етика“, го усвои ставот 02026, во кој се вели: „УНЕСКО ќе продолжи со воведување на *филозофското образование како дел на етичкото образование* и како орудије за демократската иницијатива“.

Во оваа смисла, УНЕСКО, инсистирајќи на значењето на етичките истражувања и на ширењето на наставата по Етика, во својата непосредна програма ги определува следниве четири приоритети во хуманитарното образование и истражување, кои денес во светот треба да бидат *четири етички области*:

(1) ширење и унапредување на наставата по филозофија на сите нивоа на едукација како дел од етичката едукација, што би овозможило развиток на чувството за исправен живот и на индивидуалните потенцијали за демократија;

(2) развивање на сите видови истражувања и презентација на Универзалната етика, како неопходна свест за единството на светот и за нужноста од морал кај сите луѓе;

(3) развој на биоетички истражувања и свест, посебно основање на биоетички комитети во сите општества и нивно поврзување во светска мрежа;

(4) основање на центри за истражување и ширење на Етиката на научните истражувања и нивно поврзување низ целиот свет.¹⁰

потписници, истовремено беше упатен од Филозофскиот факултет до Ректоратот на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, а од тогашниот Ректор препратен за разгледување до сите високообразовни институции членки на Универзитетот.

¹⁰ UNESCO - Major Programme II: *The science in the service of development*, Programme II.3: *Philosophy and ethics*, (02024-02028), pp. 35-36.

За овој подем некои го употребуваат поимот “етички бум”.¹¹ Сите тие иницијативи претставуваат силно барање да се започне со настава по Етика или таа настава посилно да се развива на сите образовни нивоа.

Тоа е став и на младите, кои сметаат дека еден ваков предмет, “којшто се темели врз меѓучовечките односи, врз секојдневниот допир со стварноста, врз она што е неизбежно во животот, не би можел да биде товар на ниеден човек”. Тие посебно укажуваат дека во ова време на транзиција и на реформа е потребна една нова искра на живот, духовност и човечност: „На луѓето им треба една нова содржина, нов предизвик, нова цел, а сето тоа за постигнување на највисоката доблест: да се биде и да се остане Човек“.¹²

Слично реагира и јавноста низ средствата за масовна комуникација. Новинарка на весникот „Македонија Денес“ Јасна Франговска пишува: “Возобновувањето на Етиката - треба да почне во образованието. Без Етиката како наставен предмет, генерации деца и млади се однапред осудени на целосна дезориентација, што во периодот на транзиција ги разликува традиционалните вредности на нивните родители. Неодговорниот однос кон себе и кон светот е само последица од неуредената и хаотична морална ситуација на денешницата. Затоа Етиката треба да почне во образованието... додека не стане составен дел од културата на животот, во која доброто ќе биде императивот и смислата на постоењето.“

Ваквиот став во текстот *Империјив на ојстојувањето*, со наднаслов „Големото враќање на Етиката“, таа го образложува со тоа што за Етиката смета дека е „столб на човековото достоинство и арбитар на патот меѓу искушенијата и доблестите...“ Етиката е една од најважните работи во животот. Таа е темелот што го детерминира човековиот поглед на светот, на луѓето, на работата... Правењето добро Етиката го претпоставува пред спротивно насочените дејства“. Но, под бремето на неразумноста и сериозните предупредувања пред современото човештво, како и пред стварноста на моралната

¹¹ Michael Davis, *Ethics and the University*, London - New York, Routledge, 1999, p. VII.

¹² *Етиката е суштинска*. Писмо од група студенти по Филозофија на Филозофскиот факултет во Скопје, „Форум“, Скопје, бр. 7, 27 март 1998, стр. 7.

ерозија во нашето општество, “кога се урива еден а не се создава друг вредносен систем“, страда Етиката. Токму причината за задоцнувањето на изградбата на влијателен етички систем, кој ни е неопходен, Франговска ја гледа во тоа што Етиката е „протерана од образованието“, како и од сите други сфери на животот.¹³

Треба да се истакне дека во неделникот „Денес“ иницијативата за воведување Етика во нашето образование е оценета како една од десет најзначајни културни акции во 1998 година. „Вбројувањето на оваа иницијатива меѓу најзначајните културни настани е уште една поддршка на оваа акција“.¹⁴

Всушност, Етичкото образование стана нов предмет во современото школство. Сето тоа се должи не само на зголемените етички потреби на човештвото, туку и на особените психолошко-етички истражувања на современите психолози Жан Пијаже и Лоренс Колберг, кои покажаа дека патот на израснувањето на личноста претставува и нејзино растење на етички план, односно нејзино созревање и изградба (самоизградба) *од хетерономна кон автономна личност*, подготвена за слободен и творечки придонес кон моралот.

До денешната епоха, учењето на Етика значеше, главно, Морално воспитување и инструктирање во професионалната етика (деонтологија). По истражувањата на Пијаже и Колберг, Етичкото образование стана една од незаобиколивите едукативни области и содржини. Етичкото образование се претвора во процес на индивидуален морален развој, т.е. тоа е континуирана особена едукативна активност во којашто младата личност од незрела, несвесна и неавтономна се изградува во зрела, свесна и автономна личност. По овие двајца значајни психолози, филозофи на образованието и етичари - оваа наставна активност почна да се нарекува *Етичко образование*.

Како на сите воспитни области, и целта на Моралното воспитување е специфична изградба на личноста. „Моралното воспитување означува процес

¹³ Јасна Франговска, *Империјив на ојстојувањето*, „Македонија Денес“, Скопје, 19 ноември 1998, стр. 54-55.

¹⁴ *Годинашца на јланка*, „Денес“, Скопје, бр. 64-65, 31.12.1998, стр. 59.

на морално обликување на личноста, процес на формирање на единката во општествена личност, во сообразност со прифатените морално-етички ставови“.¹⁵ Суштината на Моралното воспитување е во социјализацијата на личноста, во нејзиното обучување за моралните принципи, за нив да ги прифати и следи. Развитокот на моралната свест е сконцентриран, пред сè, таа да се користи за адаптирање на личноста во социјалната средина, односно за што поадекватно придржување кон системот на односите и владејачкиот морал во општеството. На таквата првенствена насоченост на Моралното воспитување кон оспособување на личноста за придржување кон воспоставените морални норми на општеството укажува и дефиницијата на содржината на Моралното воспитување од еден учебник: „Содржината и, според тоа, целта на моралното воспитување ја определуваат моралните норми што владеат или што допрва настануваат во општеството“.¹⁶

Со тоа овој дел од вкупниот воспитно-образован процес, кој инаку се смета за еден од неговите суштествени делови и задачи, се занимава со своевиден *пасивен* трансфер и рецепција на владејачките етички принципи и на постоечките морални вредности. Затоа, и покрај инсистирањето на многустраните интелектуални, психички и морални димензии на човеката личност кои треба да се развијат низ оваа педагошка активност, крајната суштина на Моралното воспитување станува морална адаптација на личноста, како израз на осознаените и прифатени морални норми и како низа од посакувани и препорачани постапки на една личност која знае што е морално и го прави тоа.

Современото Етичко образование има слична, но и различна димензија и задача. Тоа се занимава со процесот на моралната изградба на личноста, но идејата и задачите на оваа едукација се насочени пред сè кон тоа од младиот образован субјект да создаде *слободна и одговорна личност*, со свој *етички капацитет* и *творечки етички хабитус*. Целта не е личност која се

¹⁵ Dr Ante Vukasović, *Moralni odgoj*, Liber, Zagreb, 1974, str. 19.

¹⁶ *Moralni odgoj*, in: *Pedagogija*, том II, red. Ljubomir Krneta, Nikola Potkonjak i dr., Matica Hrvatska, Zagreb, 1969, str. 375.

адаптира на морал, туку личност која знае да оценува и креира вредности, значи која морално просудува и создава морал. Така Етичкото образование супстанцијално претставува дијалектичка надоградба на класичното Морално воспитување - ова е сочувано во рамките на етичката едукација, но неговите задачи не се примарни, тие се надминати со пошироката и посериозна задача на новиот вид Етичко образование. Задачата не е да се создаде само *морална личност* - единка која спроведува морал, туку *етички субјект* - оној кој слободно суди, гради и развива морал.

Ова претставува израз на една поширока антрополошка и социјална визија и на една особена педагошка задача, при што посебно се развиени проблемите на *содржината* на моралната изградба на личноста и педагошките *форми* за таа цел. Основата за тоа е во сознанието за *стадиумите* низ кои личноста минува на тој сложен пат на изградба и себеизградба и за таквото едукативно остварување кое од несвесното суштество изградува суштество способно за разбирање, избор и градење на добар свет, односно за правилна оценка и за креативно застапување за етичките вредности и моралните принципи. Суштествен придонес за ваквата иновација и револуција во етичката едукација дадоа испитувањата на Пијаже и Колберг.

Жан Пијаже е еден од најзначајните психолози на XX век, во којшто психологијата достигна врв на научниот развиток. Меѓу многуте негови интересни истражувања за психичкиот развиток, едно од најоригиналните и најважни за Етиката е истражувањето сосредоточено врз *изградбата на моралните судови кај младите суштества*.¹⁷ Пијаже научно констатираше дека моралната свест кај секоја личност се развива, и тоа не само кон поголемо прифаќање и разбирање на моралните ставови, туку кон изградба на *етички капацитети на личноста*, која станува морален субјект, суди самостојно и има свои морални ставови.

Малечките деца немаат сопствени морални судови. Тие се *етички хетерономни*, тие ги извршуваат наложите што им ги даваат постарите,

¹⁷ Jean Piaget, *Le jugement moral chez l'enfant*, Presses universitaires de France, Paris, 1978.

односно оние кои имаат надредена етичка функција во нивната заедница. Значајни се два аспекти на оваа хетерономна фаза во развитокот на моралната свест и на личноста воопшто: тоа е фаза "во која уште не постои вистинско разбирање на значењето и на смислата на оние барања што се поставуваат пред децата и коишто тие треба да ги исполнат", така што во неа, со разни мерки, "мораат да се мобилизираат мотивите на задоволството и на незадоволството како психолошка подлога за усвојување на нормите".¹⁸

Жан Пијаже низ своето истражување покажа дека има и други аспекти на оваа етичка состојба, дека самите деца, на прашањето зошто нешто не треба да се прави - на пример, да се лаже - одговараат дека тоа не треба да се прави затоа што таа постапка ја забрануваат постарите, т.е. авторитетите, и таа предизвикува казнување. Според Пијаже, тој почит и страв кон моралниот наредбодател е основата врз која се гради приклучувањето кон заповедите и наметнатите прописи. Во таквата положба нема вистинско проникнување во смислата на моралните норми, а уште помалку во вредностите од коишто тие потекнуваат, односно врз коишто тие се изградени. Во ваквиот хетерономен стадиум моралната свест се задоволува со надворешната форма на поведението, т.е. останува на поврвнината на етичноста. Критериумот за Доброто - а во овој случај поточно: за Исправното, Правилното - се базира врз тоа дали некое дејство е согласно-несогласно со правилата што ги даваат авторитетите. Мотивите не влијаат врз етичкото вреднување на дејствата.

Мошне се интересни примерите од ова истражување на Пијаже. На пример, кога децата ќе направат штета (уништувајќи некој предмет на родителите), тие сметаат дека во морална смисла е помалку тешка вината на оној кој направил помалечка дупка во предметот отколку на оној кој направил поголема дупка. За децата е поголем лажго оној кој на мајка си рекол дека се исплашил од божемската голема крава наместо од вистинското видено кученце - одошто она дете кое дома излажало за лошите оценки во училиштето. Децата го оценуваат како помалку виновен оној кој направил малечка

¹⁸ Vuko Pavićević, *Osnovi etike*, Drugo, prošireno izdanje, BIGZ, Beograd, 1974, str. 61.

дамка од мастило, иако тоа го сторил од палавост - од оној кој ги извалкал хартиите на татка си, иако сакал да му помогне.¹⁹

Пијаже покажа дека децата остануваат на *надворешната страна* на моралот. За постапките тие судат според реалноста на дејството и големи-ната на последицата. За децата одговорноста има смисла како тн. "објективна одговорност", за што е најважно прашањето за сообразноста на дејствувањето со барањето од авторитетите, како и тоа дали дејствувањето предизвикува казнување или награда. Пијаже ова го нарекува "морален реализам", а тој е израз на една суштествено *хетерономна фаза* во моралот кај личноста. Со тоа, навистина, се овозможува дејствување и заеднички живот, но личноста не е слободен и автентично одговорен морален субјект. Моралот се разбира авторитарно.

Втората фаза, според Пијаже, е *фаза на моралната автономија*. Во неа личноста изразува себепознавање како морален субјект и *свесно* се насочува кон морално дејствување, кое станува израз на спроведувањето на свои етички вредности и принципи. Моралот се разбира како *слободно дејствување*. При оценувањето на моралната личност и на моралните постапки доминира смислата и значењето на намерата, а одговорноста е израз на субјективното сфаќање, нема потреба од наградување и казна како поттик за морално дејствување и сл.

Основните категории за разликување на овие две суштествени развојни и етички фази на личноста се хетерономијата и автономијата. Жан Пијаже нив ги нарекува посебни морали - *моралот на хетерономијата* се карактеризира со уважувањето кон надворешниот, обично родителски (и сличен) авторитет, *моралот на автономијата* се карактеризира со заемното почитување на личностите и со нивната кооперација (особено меѓу врсниците и блиските). Оттука Пијаже ќе извлече и доследно етичко сознание за *два морала*, со соодветни консеквенции врз разгледбата на

¹⁹ Во книгата на Жан Пијаже се приведени стотици вакви примери од неговите етичко-педагошки истражувања во раните 30-ти години (види Jean Piaget, *Le jugement moral chez l'enfant*, op. cit.).

животните фази, за етичката содржина и форма, а особено за етичко-едукативниот процес.

Пијаже, кој е еден од најголемите проучувачи на интелектуалниот развој на човекот²⁰, воспоставува паралелизам на моралниот и интелектуалниот развој, односно на развитокот на етиката на личноста со нејзиниот развиток во когнитивната сфера. Напоредно со тоа тој изгради и учење за *стадиумите на моралниот развој*. Во детската возраст, за Пијаже, такви има 4, според начинот на усвојувањето на правилата на моралот:

- моторен (пomeѓу 1-2 години),
- егоцентричен (пomeѓу 2-8 години),
- етапа на зачетоци на кооперацијата (пomeѓу 8-11 години),
- етапа на кодифицирање на правилата (почнувајќи од 12-та година на животот).

Истражувачите кои ги продолжија ваквите сознанија на Пијаже, како Англичанецот Кеј, изведоа поделба на *четири стадиуми на моралниот развој*:

- егоцентричен,
- авторитарен,
- реципрочен и
- рамноправен.²¹

Истражувајќи го моралното судење кај децата, Жан Пијаже даде значајни објаснувања за природата на моралот и на етичкиот развиток на личноста. Тој укажа дека во светот и животот постојат *два типа морални структури*, како што има и два типа социјални и когнитивни структури. Кај

²⁰ Види Žan Pijaže, *Epistemologija nauka o čoveku*, Nolit, Beograd, 1979, како и изборот од негови трудови *Развој на интелекцијата*, Просветно дело, Скопје, 1988. За значењето на оваа интелектуалистичка концепција на Пијаже за неговите етичко-едукативни погледи види особено Љиљана Миочиновиќ, *Когнитивни и афективни чиниоци у моралном развоју*, Београд, Просвета, 1988.

²¹ W. Kay, *Moral Development*, London, 1970, p. 158-168, цитирано според Емилија Маринова, *Жан Пијаже - два типа морала в светта на моралното суждение на детето*, София, М-8-М, 1998, стр. 57.

едните превладува асимилацијата над акомодацијата, другите се израз на рамноправноста на внатрешноиндивидуалните и интериндивидуалните операционални структури. Преодот од моралната хетерономија кон етичката автономија е суштествена потреба на еден вистински и творечки човечки свет.

Тој преод е *процес*, при кој пројавите на хетерономијата постапно го губат своето значење, а почнуваат да се јавуваат и надвладуваат пројавите на автономијата, кои, инаку, во пораното детско доба не се забележуваат кај личноста. Со процесот на развојот автономијата станува нејзина суштествена карактеристика. Тоа не се етапи во индивидуалниот развој, туку единствен *пат* по кој личноста стига до периодот на зрелост и етичка изграденост. Затоа може и треба да се зборува за Етичко образование на личноста.

Овој пристап нагласува две страни - прво, когнитивната страна на моралноста, и, второ, развојната страна на личноста и на нејзината етичност. Според когнитивно-развојниот принцип, главниот вид на моралноста е моралното мислење, а во втор план се става моралноста произлезена од емоциите и тн. "постојани карактеристики" на личноста. Затоа приврзаниците на ваквиот пристап пред сè се занимаваат со анализата на структурата на мислењето на личноста на различни возрасти, при што особено укажуваат дека мислењето на децата се разликува од ставовите на возрасните.²² Според оваа доктрина, развојот е основно својство на поимното мислење и на сознанието воопшто и може да се подели на јасни квалитативни стадиуми, чиј редослед е определен и фиксен. Всушност, процесот на развојот на личноста се согледува како движење напред, без прерипување на стадиумите, кои се јавуваат по еден неизменет ред, така што претходните ги подготвуваат следните, а наредните прозлегуваат од првичните.

Оваа компонента на ваквиот когнитивно-развоен пристап кон етичкиот развој и етичкото образование на личноста особено ја разви американскиот психолог Лоренс Колберг. Овој најпознат психолог на моралот во современата епоха даде мошне значајна теорија за стапките на моралниот

²² Љиљана Миочиновиќ, *Когнитивни и афективни чиниоци у моралном развоју*, цит. дело, стр. 15.

развиток, со што ги прошири, детализира и дообјасни основните позиции на Пијаже. Во својата книга *Филозофија на моралниот развој*²³ тој укажува на реалноста на етичкиот развој како реален процес - во кој единката го минува патот од суштество водено од нормите од некој авторитет кон зрела личност со норми иманентни на самото дејствување и на нејзиното сознание (на пример, за заемноста и за симпатијата).

Колберг востановува *6 стадиуми* во развојот на моралното судење, кои се изразуваат низ *три нивоа* на морална свест:

- претконвенционално (preconventional) ниво,
- конвенционално (conventional) ниво и
- постконвенционално (postconventional) ниво.

На секое од овие нивоа соодветствува еден тип на личност и на морално сфаќање и однесување. Секое од овие нивоа има по два стадиуми.

На првото ниво социјално-моралната свест се изразува како подреденост кон моралните принципи, т.е. како различност на моралната свест на личноста од владејачките морални принципи - ова е карактеристично за децата под деветгодишната возраст, за некои младинци и за повеќето единици со девијантно однесување.

За второто ниво е карактеристична една општа согласност околу моралните принципи - тоа е статус на моралот кај мнозинството младинци и возрасни во сите човечки општества.

Третото ниво е состојба на високи морални принципи на личноста - затоа се нарекува и "ниво на принципи" или "ниво на приклучување кон самоприфатените морални принципи". Ова ниво се достигнува само од некои возрасни личности, и тоа по дваесеттата година од животот и се однесува на вистинските етички димензии на постоењето, кога се креираат високи и нови морални вредности, насоки и принципи.

²³ Lawrence Kohlberg, *The Philosophy of Moral Development, Moral Stages and the Idea of Justice*, San Francisco, 1981.

Овие три нивоа на моралноста се претставуваат низ три типа односи на личноста кон социјалните норми и барања, кои, всушност, претставуваат “релација меѓу Јас и социјалните правила и очекувања“, вели Колберг.²⁴ За претконвенционалната (доконвенционалната) личност правилата и социјалните очекувања остануваат надворешни, тие се нешто вон од неа самата. Кај конвенционалната личност Јас се идентифицира со правилата и очекувањата на другите, односно ги интериоризира правилата на другите, особено оние кои доаѓаат од авторитетите. Постконвенционалната (т.е. автономната) личност го диференцира своето Јас од социјалните правила и очекувања на другите и своите вредности ги определува според индивидуално одбраните принципи.²⁵

Трите морални нивоа се претставени со *три тийа морална ориентација*. Првото ниво се карактеризира со “конкретна индивидуална ориентација“, при второто ниво личноста е “дел на општеството“, најважно својство на третото ниво е приоритетот на “општествената ориентација“. Во социјална смисла, на првото ниво личноста е загрижена за социјалното одобрување на нејзиното однесување, на второто таа настојува околу лојалноста кон личностите, социјалните групи и авторитетите, на третото се грижи за благосостојбата на другите луѓе и на општеството.

Оттука произлегуваат исклучително значајните сознанија на Колберг за доминантните мотиви на овие 6 морално-социјални стадиуми од развојот на личноста:

1. На првиот стадиум - обележан како стадиум на хетерономија (на претконвенционалното ниво) - личноста се труди да биде послушна и да избегне казна; како исправно се смета слепо покорување на правилата или на

²⁴ Lawrence Kohlberg, *Moral Stages and Moralization: The Cognitive-Development Approach*, in: *Moral Development and Behavior: Theory, Research and Social Issues*, ed. by T. Lickona, 1976, p. 33, цитирано според Емилија Маринова, *Жан Пиаже - двајца морала в светта на моралното сјуждение на децето*, цит. дело, стр. 69.

²⁵ Види Љиљана Миочиновиќ, *Когнитивни и афективни чиниоци у моралном развоју*, цит. дело, стр. 50.

авторитетот, избегнување на казнувањето и измолкнувањето од физички повреди.

2. На вториот стадиум - на индивидуализам и на инструментална цел и размена (на претконвенционалното ниво) - личноста се труди да заслужи награда и да го заштити личниот интрес, а полека го открива значењето на односите со другите луѓе; како исправно се смета да се служи на сопствените потреби и на потребите на другите личности и да се прави честа спогодба во смисла на конкретна размена.

3. На третиот стадиум - на заемни меѓусебни очекувања, односи и меѓусебно усогласување (на конвенционалното ниво) - единката настојува да оствари согласие со другите личности, да избегне негодување и неодобрување од другите заради нејзиното однесување; како исправно се смета да се игра добра, пристojна улога, да се води сметка за другите луѓе и за нивните чувства, да се биде лојален и предан на пријателите, мотивиран за придржување кон правилата и за исполнување на очекувањата.

4. На четвртиот стадиум - на општествен систем и совест (на конвенционалното ниво) - мотивот на личноста е ориентација кон законот и редот, што значи дека се труди да го избегне неодобрувањето од легитимните авторитети, како и чувството на вина што би произлегло од тој факт; како исправно се смета да се извршува сопствената должност во општеството, да се поддржуваат општествениот поредок и добробитта на општеството или на групата.

5. На петиот стадиум - на општествени договори или корист или на индивидуални права (на постконвенционалното ниво) - мотивот на личноста е социјално договарање, односно желба да освои одобрување на беспристрасни пријатели и да настојува да се обезбеди благосостојба на општеството; како исправно се смета поддржување на основните права и вредности на општеството, како и на законските принципи и норми, дури и кога тие се во судир со конкретните правила и закони на групата.

6. На шестиот стадиум - на универзалните етички начела (на постконвенционалното ниво) - со раководење од универзалните етички

принципи и низ вистинскиот интимен однос со етичноста, кај личноста се формира високо чувство на самодостойнство; како исправно личноста смета дека треба да ги пропагира и спроведува универзалните етички начела, за кои треба да се придржуваат сите луѓе.²⁶

Интелектуалниот развој на личноста, всушност, води паралелно кон развојот на нејзините социјални сознанија, чувства и поведение, а овие во последната фаза ја разоткриваат високата етичка димензија на зрелата човечка личност. Стадиумите на моралното судење претставуваат серија од различно сфаќање на основите на етичкото однесување и на содржината на моралот и на правдината (како базична социјална етичка вредност). Стожер околу кој се обединуваат истражувањата и сфаќањата на етичкиот развој се инспирираат од општествено-моралната перспектива, како становиште што го зазема единката, кога ги определува општествено-етичките вредности и поимот “треба”.

Така Лоренс Колберг ја унапреди психологијата на моралот и развојната психологија на личноста, а особено ги зацврсти темелите и сознанијата на новата концепција на Етичкото образование. Денес развојот на Етичкото образование ги следи овие идеи на Пијаже и на Колберг.

Етичкото образование е важна образовно-воспитна форма, низ која личноста на младиот човек како воспитаник ќе се изгради во *слободен, зрел и одговорен морален субјект*. Потребата од Етичко образование нарасна особено во последната етапа на XX век, кога се согледаа негативните тенденции на развојот на човештвото кон уништување и полуција на природата, кон разгорување на омраза, соперништво, дискриминација и судири меѓу луѓето и народите, кон загрозување на здравјето и подем на зависностите и сл. Исто така, Етичкото образование се јави и како потреба во рамките на нужноста од реформа на образованието и на етичките вредности и односи, која настапи по пропаѓањето на социјалистичките системи. Новата глобална едукативна програма се сконцентрира *врз Етиката*, како база за изградба на здрави и

²⁶ Види Даниела Сотирова, *Бизнес-етика*, Индустри Идеја, София, 1995, стр. 76-78; Ljiljana Miočinović, *Kognitivni i afektivni činioci u moralnom razvoju*, cit. delo, str. 46-49.

одговорни човечки личности и како неопходен елемент за нормални и демократски односи меѓу луѓето.

“Филозофијата ја прави мислата јасна... Ако на мнозина им се овозможи прв пристап кон филозофската размисла, тоа значи да се работи за слободата... Во едукацијата треба да се развие *филозофско образование*, кое кај секојго го гради капацитетот кој да суди самиот... Оној свет во кој филозофијата реално е присутна, се наоѓа помалку изложен на натисокот на фанатизмите и нетолеранцијата“ - се вели во воведната статија кон првиот број на новото филозофско гласило на УНЕСКО “Филозофија“, кое излегува под мотото од Основачкиот акт на оваа светска организација за образование, наука и култура: “Војните се зародуваат во духот на луѓето, токму во духот на луѓето треба да започне одбраната на мирот“.²⁷

Етиката е застапена како предмет во многу школски системи во светот. Бидејќи Етиката претставува базична дисциплина на граѓанското образование, таа како предмет “Морал“ или “Етика“ се изучуваше во многу земји до Втората светска војна или непосредно по тоа. Денес повторно овој предмет се враќа во школството на многу земји. Тој е суштествен за образованието на субјектите во демократскиот свет за најважните димензии на личните сфаќања и однесувања - со доминација на рудиментираниите социјално-политички поуки (како “Граѓанско образование со елементи на Етиката“) во оние општества во кои демократските вредности и граѓанскиот дух се на ниско ниво, а со пошироко артикулирање на етичките сознанија и поуки (како “Етика“) таму каде што луѓето ги имаат надминато почетните нивоа на граѓанско-демократскиот развој и организација на заедницата, а тие како негови членови ги имаат осознаено и прифатено и ги извршуваат основните морални норми на современата етапа на човештвото.

На пример, во *Република Словачка* овој предмет со име *Етичко образование* (Etická výchova) се изучува седум години - пет години во вишите одделенија на основното образование и во првите две години во средното

²⁷ *Juger par soi-même*, “Philosophie”, Paris, No 1, 1995, p. 1. Ова интернационално списание, гласило на УНЕСКО, денес излегува со глава “Филозофија и Етика“.

образование.²⁸ Овој предмет е поставен паралелно со Веронауката. Учениците избираат еден да следат од нив (но, во наставата по Веронаука е вклучена целосната етичка проблематика).²⁹ Етичкото образование во основното училиште претставува продолжение на изложувањето на основните морални поуки во првите 4 одделение од основното училиште, кои ги пренесува учителот. Овој предмет во другите 5 одделенија (од 5-9 во основното училиште) се учи 1 час неделно, а го предаваат специјализирани наставници по Етика и граѓанско образование или наставници по други предмети (со педагошка доквалификација). Наставата оди во континуитет, со цикличен пристап кон наставната материја (најважните теми се изучуваат секоја година, со сè поширок пристап) и ги следи мошне разработените методички принципи и форми на работа (во Методичкиот центар во Братислава - пандан на нашето Биро за развој на образованието - работи цел тим од методичари-доктори по Етика).

Наставната програма опфаќа повеќе големи области, кои се разложени во низа поттеми. Главните тематски области на Етичкото образование во основните училишта се: Комуникација; Достоинство на човековата личност; Позитивни вредности; Творештво и иницијатива; Изградба и спроведување на вредностите; Емпатија; Сериозност; Реалност и занесеност; Соработка, помош, дарување и поделба со другиот.³⁰

Во средните училишта Етиката се учи под истото име *Етичко образование* во двете први години со по 1 час неделно. Целите на овој предмет се "да ја развие личноста и нејзиниот личен идентитет и вредносна ориентација, особено во односот на човскот кон природата, работата,

²⁸ За поставеноста на наставата по Етика во Словачка пишува К. Темков во статијата *Етика - образовен предмет*, "Нова Македонија", Скопје, 11 мај 1998.

²⁹ И во воспитно-образовниот процес во средните црквени училишта е вграден предмет Етичко образование со истите наставни содржини и методички принципи како во обичните граѓански средни училишта. Види Ladislav Lencz, *Etická výchova pre cirkevné školy*, časť 1-2, Metodické centrum, Bratislava, 1997.

³⁰ *Učebné osnovy Etickej výchovy pre 5. až 9. ročník základnej školy*, Schválilo Ministerstvo školstva Slovenskej republiky dňa 3. apríla 1997 rozhodnutím číslo 1640/07 -151 s platnosťou od 1. septembra 1997, Bratislava, Ministerstvo školstva Slovenskej republiky, 1997.

општествените форми и народните вредности“.³¹ Суштината на наставата по Етика е свртена кон главните прашања на позитивното етичко однесување (комуникација, позитивно разбирање на себеси и на другите, емпатија, прилагодување, социјализација и работа), како и кон примена на етичките принципи врз конкретните проблеми.

Во првата година (33 часа годишно) се предвидени следните тематски целини: Комуникација; позитивни и негативни вредности; емпатија и прилагодување; Самопознание и познание на другите, спознание на своите силни и слаби страни, самосовладување и самообразование; Иницијатива, решавање на проблемите, меѓучовечки односи; Општествени вредности и погледи, телевизија - развиток на критичкиот дух, етички вредности на сочувството и дејствувањето, фер-плеј; Дobar развој на татковината, здрава и непринципиелна критичност, почитување и чување на родителите и сонародниците, права и должности на членовите на заедницата; Пријателство, љубов, брак и сексуалност, предбрачен живот, верност како оптимална превенција против заразните болести и сида, методи за регулирање на бременоста.

Во втората година (исто 33 часа годишно) се обработуваат следните тематски целини: Филозофски основи на етичките ставови, правни и морални норми, развивање на моралното судење; Толеранција, почитување на луѓето кои имаат друг поглед на светот; религиозна етика; Живот, физичко и психичко здравје како етичка вредност, зависности (дрога, алкохол); и во оваа година се разработуваат тематските содржини од претходната учебна година посветени на љубовта, бракот и сексуалноста (кои во словачкото образование ги сметаат за многу значајни за личната и етичка култура на личноста и овие содржини се обработуваат во сите седум години од етичкото образование); Чест, справедливост, познанијата и културата како етичка вредност, морални аспекти на народната култура и на демократското општество; Етика на трудот и на економијата, работа и одмор, професионална етика, избор.

³¹ *Etická výchova*, Schválilo Ministerstvo školstva Slovenskej republiky 24.2.1997 s platnosťou od 1.9.1997, Bratislava, Ministerstvo školstva Slovenskej republiky, 1997, str. 2.

Исто така, на матурските испити може да се полага Етика како еден од изборните предмети.

Слично и во *Република Италија* се учи Веронаука или алтернативен предмет - најчесто Етика (но и во другите предмети е застапена етичката проблематика) - во сите шест години на класичната или на реалната гимназија по 1 час неделно, како и во сите години на сите останати форми на средно образование (по 2 или по 1 час неделно).³²

Во *Република Финска* предметите Етика или Веронаука (според изборот на ученикот) се учат во сите три години во средните училишта, по 2 часа неделно во првата и втората година и по 1 час неделно во третата година.³³

Во *Република Словенија* предметот Граѓанско воспитание и етика (Državlјanska vzgoја in etika) се учи во двете последни години во основното образование - во седмото и во осмото одделение со по 2 часа неделно.³⁴

Во *Република Бугарија* предметот Етика се учи во рамките на многубројните филозофски предмети, кои се застапени во средното образование во 9, 10, 11 и 12 клас по 2 часа неделно³⁵, меѓу кои Филозофија, Историја на филозофијата, Етика, Филозофија на правото, Естетика.

Во *Република Хрватска* предметот *Етика* е воведен во сите 4 години на средното образование по 2 часа неделно, и тоа како предмет кој учениците го избираат напоредно со Веронаука. Во образложението за овој етичко-педагошки зафат се вели дека со тоа "хрватското школство ја прифаќа практиката на мнозинството европски земји". Целта на предметот Етика е "почитувајќи го плурализмот на погледите на светот во нашата епоха, ученикот да се воведи во светот на вредностите, да се запознае со богатството на европската и на националната култура и да му се помогне во барањето на сопствениот идентитет. Со овој предмет учениците ќе се соочат со содржини-

³² Види G. Pedrini, *Secondary education in Italy*, Council of Europe Press, 1996, pp. 39-49.

³³ Види El. Kartovaara, *Secondary education in Finland*, Council of Europe Press, 1996, p. 21.

³⁴ Види D. Piciga, *Secondary education in Slovenia*, Council of Europe Press, 1995, p. 30. Во оваа брошура за интернационална комуникација овој предмет се нарекува Морално воспитание (Moral education).

³⁵ Види A. Damianova-Ivanova, *L'enseignement secondaire en Bulgarie*, Editions du Conseil de l'Europe, 1995, p. 50-51.

те од етичката и религиската наука, која ќе им овозможи да израснат, да се развијат и созреат во одговорни, свесни и толерантни личности“.³⁶

Во првата година општата тематика е “Човек - суштество на комуникација“. Тука се предвидени тематските целини: Човекот и стварноста; Човекот - суштество на слободата и одговорноста; Сове­ста; Животната ориентација; Човекот како религиозно суштество; Ориентација во сопственото културно опкружување.

Во втората година општата тема е “Трагање по вистината“. Тематските целини се: Религиозноста и нерелигиозноста; Појавните форми на религијата во минатото и денес; Исус Христос и неговата поука; Историјата и сегашноста на католичката црква во Хрватска; Православието; Протестантизмот; Јудејството; Исламот; Источните религии и Соживот на верските заедници.

Во третата година општата тема е “Смислата на човековото дејствување“. Тука се разработени тематските целини: Религијата, моралот и етиката; Човечкото искуство и филозофски увод во етиката; Основните етички поими; Историски преглед на етичките учења; Етиката и природните науки; Етиката и политиката; Праведноста и правото и Вредностите и нивното спроведување.

Во четвртата година во средните училишта во Република Хрватска општа тема на предметот Етика е “Животни прашања“. Тука се предвидени тематските целини: Моралноста како проблем; Светот на младите и нивниот идентитет; Љубов, секс, брак и семејство; Одговорност пред животот и различните зависности; Животен позив и професија; Социјалното учење на Католичката црква; Тајната на смртта и Сфаќањето на мирот и поимот на надежта.

За овие тематски содржини се верува дека тие се приспособени кон растењето и созревањето на младата личност и кон создавањето на личниот идентитет и на социјалната димензија на квалитетот на животот. “Етиката и

³⁶ *Nastavni programi za srednje škole*, Zagreb, str. 177.

религијата би требало на ученикот да му помогнат во процесот на надминувањето на проблемите во осамостојувањето, за растежот на неговата личност и за свесното вклучување во општествените движења, како тие би се случиле без стресови“. Исто така, во добата кога се јавуваат соодветни “неспокојства за личниот избор“, младите треба да се оспособат да можат на влијанието на околината да му се противстават со личен став, да им се овозможи да го профилираат погледот на свет, како и религиското и друго чувство на припадност“.

Оваа програма се спроведува од 1995 година со по 2 часа неделно, односно 70 часа годишно.

Како што се гледа, наставата по Етика стана стандардна во едукацијата на младите, особено во средното образование. Нејзините содржини се слични во сите земји. Иако има разлики во зависност од културните и образовните традиции на одделни нации, сепак Етичкото образование во средните училишта е свртено кон вредносното образование на младите личности, со амбиција во нив да разбуди етички хабитус, да ги запознае со основите на етичкото мислење и избор, со основните елементи на моралното дејствување во животот и во општеството, како и со основните тенденции и норми на професионалниот, економскиот, политичкиот и, особено, на здравствениот морал.

Етичкото образование разви и своја методика, која се одликува со примена на новите дискусии наставни форми и со ангажиран пристап на образовните субјекти. Методичкиот пристап кон Етичкото образование во целост се одликува со основната заложба на современ начин да се изложат наставните содржини (често и преку животни примери и со користење на современи технички средства), при што се наведуваат разни ставови за соодветниот проблем и се бара изјаснување од самите ученици.

Со тоа Етичкото образование, особено на нивото на средните училишта, е изградено во дефинирана, активна и мошне значајна едукативна тематска и методичка целина, со што рамноправно е вклучено во целосната едукација на младите.

Така е и во Република Македонија, во која, од почетните заложби за воведување на Етичко образование на младите, кои траат веќе неколку години, се собрани значајни наставни искуства, кои се основа за натамошната имплементација и организација на наставата по Етика кај нас.

ЕТИЧКАТА ЕДУКАЦИЈА ВО ОБРАЗОВНИОТ СИСТЕМ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Во училишниот систем на Република Македонија Етичкото образование уште не е целосна реалност. Но, веќе стапнавме на патот на неговото воведување. Јавноста е запознаена со потребата од настава по Етика, изработени се Предлози на Наставна програма по Етика и за основните и за средните училишта, кои се дискутирани и проверувани во педагошката практика, спроведена е Експериментална настава по Етика во сите класови на средното образование и во VI одделение на основното образование, изработени се и проверени првичните наставни средства и помагала за наставата по Етика, се изработуваат или се одбранети неколку научни трудови за оваа проблематика - така што може да се смета дека се извршени сите подготовки за воведување на ваквата настава. Во таа смисла, може да се зборува за реалноста на етичката едукација кај нас.

Концепцијата понудена на јавноста и на педагошката практика за воведување на настава по Етика во Република Македонија поаѓа од општите тенденции за Етичко образование во светот и од посебностите и потребите на образованието и воспитувањето на нашата младина.

Сите предлози да се воведат настава по Етика во Република Македонија вклучуваат етичка едукација во сите три степени на образованието - основното, средното и високото. Потребите од вакво раширено Етичко образование на сите образовни нивоа се образложува со неопходноста од настава по Етика, со разликата на ученичката возраст и со широчината на етичката содржина, која за различните возрасти има и различни цели и дострели.

Во *основното образование*, некаде помеѓу 11-13 години, учениците би требало да се здобијат со првични стандардизирани етички ставови за моралот како форма на социјалните односи, за етичката димензија на

човековата личност и за особените етички прашања кои ја интересираат и мачат младата личност во тој период.³⁷

Во *средното образование*, учениците, некаде помеѓу 15-17 години, би требало да се запознаат со системот на човечките вредности и со механизмот на моралниот избор и одлука, како и со специфичните вредности во здравствената, социјалната, семејната, работната и политичката етика.

Во *високото образование*, според логиката на научниот пристап на тоа образовно ниво, содржината на Етичкото образование би била запознавање со најзначајните етички идеи на човештвото, со современиот етички систем и со специфичната моралика на соодветната професија (деонтологија, професионална етика).³⁸

Затоа и се предлага етичкото образование да има 3 степен и вида.

Бидејќи во основното образование наставата по Етика би имала понагласена форма на морално воспитување и иницијален пристап кон изградбата на позитивни методи во социјализацијата на младата личност, а на студиите, пак, наставата по Етика би требало да има нагласена научно-истражувачка содржина - наставата по Етика во средното образование има своја особена смисла и може и треба да се издели во особена етичко-педагошка целина.³⁹

Во средните училишта станува збор за најчист вид Етичко образование, особено според изложените концепции на Пијаже и Колберг. На тоа ниво наставата по Етика, пред сè, е насочена кон вредносно образование и развивање на личноста, односно кон ангажирање на сопствените потенцијали на личноста во разбирањето, оценувањето, изборот и прифаќањето на социјалните и високите лични вредности - како претпоставка „за развиен

³⁷ Види *Предлог на Наставна програма по Етика за основните училишта*, "Етички тетратки", бр. 6 (зима-пролет 2000), стр. 3-4.

³⁸ Види *Писмо до јавноста за учење Етика во Република Македонија*, "Етички тетратки", бр. 1 (пролет 1998), стр. 2; *Трето писмо до јавноста за учење Етика во Република Македонија*, "Етички тетратки", бр. 6 (зима-пролет 2000), стр. 2.

³⁹ Во нашиот магистерски труд *Етичкото образование во средните училишта во Република Македонија*, одбранет на Филозофскиот факултет во 1999 година, ги истраживме многустраните аспекти на Етичкото образование, особено од гледна точка на нашата педагошка практика на тоа поле. Во оваа глава ги следиме основните сознанија изнесени во овој труд.

етички живот на идните возрасни и зрели единки, во една здрава етичка средина и со систем на вредности на едно зрело општество“.⁴⁰

При првиот јавен предлог за воведување на настава по Етика во средното образование, д-р Темков ги предложи следните 15 *тематски целини* за изучување во средното образование: 1) Што се тоа етика и морал; 2) Позитивитет на животната етика; 3) Современа етичка доктрина; 4) Морална свест; 5) Слободата и личноста; 6) Етичко сметање; 7) Животот и етиката; 8) Етички вредности; 9) Должност; 10) Биоетика и Здравствена етика; 11) Социјална етика; 12) Економска етика; 13) Работна (трудова) етика; 14) Семејна етика и 15) Политичка етика.

Предложената Наставна програма по Етика за средните училишта има *три вида* програмски содржини:

- (а) Сознанија за етиката и моралот и современи етички ориентации;
- (б) Елементи на моралната свест и судење и прашања на етичкото вреднување и избор, и
- (в) Систем на вредностите во разните подрачја на животот, општеството и дејствувањето.

Наставата по Етика во нашето средното образование, според предлагачите на Наставната програма, би требало да ги содржи „етичките ориентации и вредности на современото човештво, посебно на Европа, сознанијата и нормите на сегашната и идната висока човечка цивилизација, како и моралниот систем на нашето општество со оглед на неговите анонсирани и посакувани животни цели, односи меѓу луѓето во него и визија на изградбата на човечките ресурси, личности и однесување“.⁴¹

Предлогот на Наставна програма по Етика за средните училишта беше изработен истовремено со иницијативата за воведување на ваква настава. Тој е испраќан заедно со иницијативата од Филозофскиот факултет и е придру-

⁴⁰ Кирил Темков, *Етика*, Епоха, Скопје, 1998, стр. 162.

⁴¹ *Иницијатива за воведување настава по Етика во средното образование*, цит. дело, стр. 4.

жен материјал на сите активности, анализи и согледби на досегашната дејност за воведување Етичко образование кај нас. Предлогот на Наставна програма по Етика за средните училишта е ваков:

Институт за филозофија
на Филзофскиот факултет
во Скопје

ПРЕДЛОГ-НАСТАВНА ПРОГРАМА ПО ЕТИКА ЗА СРЕДНИТЕ УЧИЛИШТА

Струка: Сите струки (би требало да има и мали варијации во програмата, со оглед на значењето на одделните етички области за различни занимања)

Клас: II

Цел и задачи

Целта на наставата по Етика е да ги запознае учениците со значењето на моралот за човековиот живот и за одржувањето и напредувањето на човештвото, да ги запознае со големите човечки вредности, да им даде вредна и интересна информација со најзначајните размисли во човечката историја за вредноста и целта на животот и за моралот, да ги упати во значењето на моралот за квалитетот на животот, да ги обучи и поттикне на извршување на должностите и на граѓански тип однесување во современото општество, да ги упати во рационалитетот на етичкото одлучување, ги воведо во нашата етичка доктрина на човекот и на животот, да ги инструира во основите и значењето на работната (трудова) етика и во моралните димензии, обврски и норми во посебните области на нивната дејност (професионална етика), како и да ги упати во особените димензии на социјалната, семејната и современата политичка етика и во неопходните елементи на здравствената етика, со посебен осврт врз проблемот на зависностите и на негативните заразни елементи во животот.

Задачите на наставата по Етика се:

- учениците да ги разберат реалноста и значењето на проблемот на моралот во општеството;
- осознавање на позитивните идејни решенија на вредноста на животот;
- запознавање со аксиологијата на современото човештво и на нашето општество, со хиерахијата на вредностите, со произлегувањето на конкретните норми и однесување од потрајните и виши животни вредности;
- изградба на вера во должноста и неопходноста од нејзино извршување;
- запознавање со особените одговорности и норми во разните сфери на моралот - социјалниот, семејниот, политичкиот, личниот;
- изградба на систем на работна (трудова) етика кај нив и на елементите на професионалниот морал;
- запознавање со здравствената етика и со проблемот на чувањето на здравјето, на избегнувањето на зависностите и на чувањето од заразните болести;
- поттикнување на сознанијата за еколошката етика;
- подучување и оспособување за правење етичка сметка;
- упатување на водење сметка за своите вистински лични интереси и за нивно усогласување со општите, како и подучување на тоа;

- унапредување на моралното воспитание на таа возраст.

Програмски содржини

(II година - 2 часа неделно, 72 часа годишно)

ШТО СЕ ТОА ЕТИКА И МОРАЛ (3 + 2)

- Моралот во животот
- Етика како наука за моралот
- Вредноста на животот
- Видови вредности на животот

ПОЗИТИВИТЕТ НА ЖИВОТНАТА ЕТИКА (2 + 1)

- Доброто и злото
- Апсолутната вредност на доброто
- Избор на позитивен пристап кон животот

СОВРЕМЕНА ЕТИЧКА ДОКТРИНА (3 + 1)

- Индивидуализам и колективизам
- Етичка автономија
- Личноста како етичка вредност и цел
- Современ утилитаризам

МОРАЛНАТА СВЕСТ (3 + 1)

- Елементите на моралната свест
- Изградбата на моралната свест
- Намера и акт (дело)
- Прифаќање на моралот, согласност со доброто и отфрлање и избегнување на злото
- Морална оценка
- Свест

СЛОБОДАТА И ЛИЧНОСТА (3 + 1)

- Поимот на слободата
- Значењето на слободата за личноста и за развитокот на општеството и на човештвото
- Современи димензии на слободата
- Слободата и одговорноста

ЕТИЧКО СМЕТАЊЕ (3 + 2)

- Разум и морал
- Поим и содржини на етичкото сметање
- Видови етички приоритети
- Вежбање во етичкото сметање

ЖИВОТОТ И ЕТИКАТА (4 + 2)

- Радост и тага
- Губење надеж и создавање надеж
- Задоволство и незадоволства
- Љубовта
- Љубовта и одговорноста

- Пријателство
- Оптимизам и песимизам

ЕТИЧКИ ВРЕДНОСТИ (6 + 3)

- Среќа и како се препознава и добива
- Судбина
- Вистинитост
- Достоинство
- Чест
- Храброст
- Срам и бесрамност
- Егоизам и алтруизам
- Толеранција
- Разумност и трезвеност
- Фанатизам
- Воздржаност
- Ароганција и суета
- Жртвување
- Издржливост, цврстина
- Доверба
- Мудрост

ДОЛЖНОСТ (1 + 1)

- Одговорност
- Избегнување на одговорноста
- Теорија на должноста

ЗДРАВСТВЕНА ЕТИКА (4 + 2)

- Биоетика
- Живот, Природа, Личност
- Здравјето како вредност
- Кои се елементите на добро здравје
- Улогата на личноста во чувањето на здравјето
- Избегнување зависности (и видови зависности)
- Избегнување заразни болести

СОЦИЈАЛНА ЕТИКА (4 + 2)

- Јас како личност
- Јас и другиот
- Светот како една целост (Универзална етика)
- Заеднички живот (заедништво)
- Солидарност
- Еднаквост
- Етикеција
- Бон-тон

ЕКОНОМСКА ЕТИКА (2 + 1)

- Имот
- Пари
- Штедење
- Дарежливост

РАБОТНА (ТРУДОВА) ЕТИКА (3 + 2)

- Работа и работна одговорност
- Трудољубивост
- Издржливост
- Кооперативност
- Деловност и деловна чесност
- Зошто некои напредуваат, а некои назадуваат
- Професионална етика (Деонтологија на професијата)

СЕМЕЈНА ЕТИКА (3 + 1)

- Брак
- Избор на брачен другар
- Деца
- Избегнување и совладување на конфликти

ПОЛИТИЧКА ЕТИКА (3 + 1)

- Плурализам на светот и на политичките ставови
- Демократија
- Вистина
- Човечки права
- Видови човечки права
- Како избираме, одговорноста за изборот

ЕТИЧКО СМЕТАЊЕ И ИЗБОР - РЕЗИМЕ (1 + 1)

Наставата се одвива со примена на разни методи.

Секое предавање ќе биде проследено со читање на избрани фрагменти од етички текстови кои се однесуваат на соодветното прашање и на мудри пораки и народни поуки, кои посебно ќе се анализираат. Тие може да бидат давани и однапред, за да бидат читани дома, како учениците би можеле да размислат за нивните пораки, а потоа би биле дискутирани.

За секое од овие прашања на часот ќе се води и расправа.

Ако има можности, се користат и видео и други информатички средства.

За домашна обработка се даваат и етички текстови или етички книги (или нивни делови). Исто така, учениците се поттикнуваат на изработка на куси текстови во вид на есеи, кои се читаат на часот, а претставуваат основа за оценување според писменоста и амбицијата на ученикот.

Се користи и методот на прибирање на исечоци од весници и списанија (клипинг), кои послужуваат за заемно информирање, лоцирање на етичките проблеми и заедничко коментирање.

Наставен норматив: Професор по филозофија.

Наставни материјали

- Планиран е Учебник за етика во средните училишта (со избор на текстови и поуки)
- Помошна книга (хрестоматија) со избор на етички текстови и поуки
- Книга за наставникот со пошироки психолошки, социјални, етички и методички упатства за односниот проблем и за целокупната работа
- Библиографија на етички дела со анотација, со посебен осврт на проблемите кои се обработуваат во оваа настава

- Разни етички дела
- Мал, училишен етички речник (со анотации на најважните поими кои се обработуваат - при што тие содржат и вредносни оценки и насоки за пристапот кон односите прашања)
- Листа од прашања за дискусија за односниот проблем
- Видео материјали (инсerti од филмови, специјални етички материјали и др.)
- Тестови
- Упатство за писмените состави

Овој Предлог за Наставна програма по Етика за средното образование е направен од д-р Кирил Темков, редовен професор по Етика на Филозофскиот факултет во Скопје.⁴²

Во образложението на потребата од настава по Етика во средните училишта се укажува на големата антрополошка, внатрешноетичка и национална задача на оваа настава: „Младите луѓе се идеалисти, тие се најподатлива демографска сфера за морална едукација и, со оглед на нивните незадоволства со развитокот на околностите кај нас и релативната неизвесност на нивните перспективи, наставата по Етика треба да ги зацврсти во увереноста во вредноста на животот и на животните обврски, како и да им даде сознание за важноста и благопријатноста на моралот за севкупниот живот и за вредноста на личноста“.⁴³

Исто така, во рамките на оваа поврзаност на Етичкото образование со реалната состојба на младата личност, заедно со општиот предлог да се учи Етика се образложува зошто и како таа треба да се учи во сите (различни) видови средно образование, како и тоа дека содржината на оваа настава треба да биде приспособена според потребите на животните и дејствени цели на младите луѓе. Во гимназиите, се истакнува во овој материјал, „се образуваат идни студенти и стручњаци на највисоко социјално и духовно ниво кај нас“, ним им е потребно да учат Етика како една од нивните најсуштествените морални и духовни информации и вежби. Во средните училишта во кои се подготвуваат стручњаци за одредени дејства поврзани со извршувањето на

⁴² Предлог на Наставна програма по Етика за средните училишта, „Етички тетратки“, Скопје, бр. 2, лето 1998, стр. 8-11.

⁴³ Иницијатива за воведување настава по Етика во средното образование, цит. дело, стр. 4.

соодветни активности во кои моралот има голема улога, учењето на Етиката е неопходен дел. Во училиштата за занимање, каде што се оформуваат идни мајстори и дејственици во материјалното производство и во услугите, Етиката е еден од најзначајните социјални едукациски материјали, кој нив ги подготвува за нивната човечка, граѓанска, трудова и професионална функција.

Наставата по Етика во нашето школство не е предмет само на академски размислувања или иницијативи без резултат. Настојувањата за воведување на Етичко образование кај нас вродија со особен плод - извршен е педагошки експеримент како вовед во осуштествувањето, согледувањето на проблемите и развивањето на методите и техниката на ваквата настава - како еквивалент за сознанијата кои се неопходни при планирањето и програмирањето на наставата. Експериментална настава по Етика е направена и во средното и во основното образование, при што треба да се истакне дека експериментот во средните училишта беше покомплексен, целосен и даде адекватни резултати за научни и конкретни педагошки согледби.

Во таа смисла, може да се смета дека извршената Експериментална настава по Етика во нашите средни училишта ја изврши задачата на пилот-настава со истражување и анализа на сите аспекти валидни за педагошката практика: наставата се спроведе во 4 различни училишта и градови, во различни класови и со повеќе наставници, со различно наставно искуство; испитана е приемливоста на етичките сознанија и поуки кај младата генерација; проверена е предложената Наставна програма за Етика за средните училишта, а посебно некои од нејзините најзначајни тематски целини; изработени се и првични наставни материјали и проверена е можноста за комуникација со нив; проверена е можноста за самостојна работа на учениците; проверени се разни методички прашања кои се однесуваат на методите, техниката и средствата на наставата по Етика.⁴⁴

⁴⁴ Материјалите за Експерименталната настава по Етика во средните училишта се објавени во списанието "Етички тетратки" бр. 2 (лето 1998) и бр. 3 (есен 1998).

Резултатите се научно анализирани и можат да послужат за воведување на средношколска настава по Етика.⁴⁵

Експерименталната настава по Етика е одржана во учебната 1998/99 година, а одделни нејзини проекти и во подоцнежните години. Барањето за изведување на овој и ваков педагошки експеримент дојде како израз на остварувањето на иницијативата за воведување Етичко образование во Република Македонија. И во документот на Филозофскиот факултет во Скопје *Иницијатива за воведување Етичко образование во средното образование во Република Македонија*, каде што се инсистира на започнување со ваква настава што побрзо во нашите средни училишта, се укажува, бидејќи станува збор за почетоци во развивањето на ваков вид образование кај нас, дека најнапред би требало, „како почетен чекор во освојувањето на оваа нова наставна материја во нашето школство“, наставата по Етика да почне да се одржува пробно во неколку училишта. Иницијаторите за оваа настава побараа ваквото почетно изведување на Етичкото образование да се спроведе во некое од нашите 16 средни училишта, во кои се спроведува истражување на новите планови и програми. Но, потоа ова барање беше трансформирано во конкретен проект за Експериментална настава по Етика во 4 средни училишта.⁴⁶ Овој проект беше дозволен и наставата започна на 1 октомври 1988 година според особеното Глобално и тематско планирање на оваа настава.⁴⁷

⁴⁵ Види Јован Лозановски, *Етичкото образование во средните училишта во Република Македонија*, магистерски труд, цит. дело, каде што, покрај деталната анализа на педагошкиот експеримент, во прилозите се објавени сите релевантни материјали за иницијативата за воведување на настава по Етика и за спроведената Експериментална настава по Етика.

⁴⁶ Види Писма до Министерот за образование за воведување Експериментална настава по Етика од 4 јуни и од 2 јули 1998 година и Решение на Министерството од 14 септември 1998 година - прилози кон магистерскиот труд *Етичкото образование во средните училишта во Република Македонија*, цит. дело, стр. 129-132.

⁴⁷ *Глобално и тематско планирање на Експерименталната настава по Етика*, изработиле д-р Кирил Темков и Јован Лозановски, „Етички тетратки“, Скопје, бр. 3, есен 1998, стр. 3-8; исто и прилог бр. 10 кон магистерскиот труд, *Етичкото образование во средните училишта во Република Македонија*, цит. дело, стр. 133-141.

Експерименталната настава по Етика е изведена во четири средни училишта:

- во Државното училиште за средно образование „Браќа Миладиновци“ во Скопје (населба Драчево) во I година, во две паралелки, една гимназиска и една биотехничка (со особена програма за Биоетика);

- во Државното средно училиште „Ѓорче Петров“ во Крива Паланка во II година на гимназиската насока;

- во Земјоделско-шумарскиот училишен центар „Ѓорче Петров“ во Кавадарци во III година (со особен осврт врз Биоетиката);

- во Државното училиште за средно образование „Орце Николов“ во Скопје во IV година.

Истовремено ДУСО „Браќа Миладиновци“, кое ја изрази готовноста да биде експериментален центар за настава по Етика во средното образование кај нас, беше промовирано во ваква стандардна, одговорна и значајна улога.

Овие училишта без избрани не само заради нивната заинтересираност за прифаќање на Експериментална настава по Етика, туку и заради низа други педагошки, социјални и етички причини.

Училиштето „Браќа Миладиновци“ во Драчево има добра просторна и информатичка база и со своите две насоки - гимназиската и биотехничката - ги има двете најзначајни педагошки компоненти за развој на современа настава по Општа етика и по Биоетика. Во училиштето беше предвидено и започнаа подготовки да се оформи и развие *Центар за етичко образование во средното школство*, а раководител на експерименталното етичко образование, како и на Центарот за Етика во средните училишта, беше Јован Лозановски, кој специјализираше Етика на Институтот за филозофија на Филозофскиот факултет во Скопје.

Овој Центар за етичко образование во средното школство е замислено да се занимава со испитување на дејствителноста на содржините и на ефикасноста на методите во наставата по Етика, со пронаоѓање и изградување нов

вид техники и наставни средства за една модерна настава по Етика и проверка на знаењата во етичката област, со ширење на комуникацијата со етичките истражувачки центри во другите земји (што е една од задачите која УНЕСКО им ја поставува на државите и на етичко-филозофските наставни кругови), со ширење на информациите за етичкото образование во земјата и со организација на разни активности за испитување и унапредување на Моралното воспитување и Етичкото образование за средношколската возраст кај нас.

ДУСО „Орце Николов“ од Скопје има големо искуство во организирањето на различни видови нова и експериментална настава. Таму наставник по филозофските предмети беше д-р Олга Пешевска-Заревска (сега доцент по Методика на наставата по филозофија на Филозофскиот факултет во Скопје), која во тоа училиште долго години ја спроведува методичката практика на студентите по Филозофија и која беше прв магистер по Методика на наставата по Филозофија и прв доктор на науките по оваа научна дисциплина кај нас.

ДСО „Ѓорче Петров“ од Крива Паланка е своевиден образовен центар за североисточна Македонија, со добри искуства во работата. Многубројните културни работници од овој град предложија и побараа во ова училиште да се спроведува Експериментална настава по Етика како потреба на младите, но и како основа за реализирање на плановите за етичка дејност во Домот на културата и во Манастирот „Свети Јоаким Осоговски“, за кои се направени сериозни повеќегодишни планови. Најголеми поборници за Етичко образование во Крива Паланка, истовремено и во целата држава, се професорите Даринка и м-р Киро Тасковски, долгогодишни наставници во Гимназијата.

Земјоделско-шумарскиот училишен центар „Ѓорче Петров“ во Кавадарци е избран за Експериментална настава по Етика заради неговите одлични резултати во организацијата на наставата и на огледната работа на учениците, како и заради застапеноста на млади личности од сите краишта на Македонија во него. Училиштето го раководеше познатиот стручњак Томе Георгиев, автор на неколку учебници по шумарство, а наставата ја изве-

уваше професорката Марија Тасева, една од најискусните и најпознати средношколски наставници од оваа област кај нас.⁴⁸

Како што беше напоменато и во *Иницијативата*, Институтот за филозофија на Филозофскиот факултет во Скопје, откаде потекна идејата за етичката едукација во нашето школство, се ангажираше да ги обезбеди почетните материјали за наставата по Етика, со објаснувања на психолошките и вредносните димензии на секое од прашањата и со создавање на нивни соодветни варијанти, според специфичноста на образовното ниво и задача.

Во летото 1998 година во „Браќа Миладиновци“ беа правени подготовки за Експерименталната настава по Етика во средните училишта. Беа испитувани содржините на Етичкото образование во неколку земји во светот, особените аспекти на Методиката на наставата по Етика и разработувани модели и техники за претстојната етичка настава, прва во историјата на нашето школство.

Експерименталната настава по Етика не требаше да биде само соодветна настава за одреден број ученици, туку требаше да има трајно и пошироко етичко-педагошко значење. Генерално, при Експерименталната настава во учебната 1998/99 година особено се истражуваше применливоста и квалитетот на предложената Наставна програма по Етика за средните училишта.

Според содржината на Експерименталната настава по Етика имаше разлики во нејзината изведба според видот средно образование каде што таа се изведуваше. Пред сè, имаше две варијанти - за гимназиското и за биотехничкото образование (т.е со општоетичка и со биоетичка димензија), така што - при општата етичка содржина за сите четири училишта - во „Браќа Миладиновци“ и во „Ѓорче Петров“ во Кавадарци се спроведува-ше засилена обука од Биоетика, како еден од фундаменталните етичкообразовни насоки кои се модерни денес и кои ги предлага УНЕСКО, а во гимназиската паралелка во „Браќа Миладиновци“, како и во и „Орце Николов“ и во „Ѓорче

⁴⁸ Во првите согледби и планирања, за ваква настава беа планирани и гимназиите „Тито“ во Битола и „Добри Даскалов“ во Кавадарци.

Петров“ од Крива Паланка се испитуваше стандардната средношколска етичка програма.

Експерименталната настава по Етика имаше факултативен карактер и учениците ја избираа според својот афинитет. Тие се пријавува за следење на наставата по Етика. На првата средба на учениците подетално им беше објаснета целта на Експерименталната настава по Етика, денешното значење на Етиката и им беа изложени елементите на Наставната програма.⁴⁹ Само во „Ѓорче Петров“ од Крива Паланка, во договор со управата на училиштето, беше договорено Експерименталната настава по Етика да се изведува во цела една гимназиска паралелка од II година (II/7).

За изведувањето на Експерименталната настава по Етика, покрај подготовката на наставниците, пријавувањето и подготвувањето на учениците и оспособувањето на просторот за ваква настава, најважно беше да се изготви *Глобално и тематско планирање на наставните содржини во Експерименталната настава по Етика*, што го направија д-р Кирил Темков и Јован Лозановски во септември 1998 година, како основен работен документ на оваа акција.⁵⁰

Покрај општите цели на наставата по Етика, изложени во Предлогот на Наставна програма по Етика како средношколски предмет, авторите на Глобалното планирање предвидоа и низа посебни цели на *Експерименталната настава по Етика*. Таа требаше да оствари првично воведување на етичките содржини во нашето средно образование и да ги испита комуникативноста и сознајната и етичка вредност на предложените тематски области и наставни содржини, како и да ги провери дидактичкото значење и методичката ефикасност на различните методи, техники и средства во Етичкото об-

⁴⁹ На оваа средба учениците го исполнуваа и првиот прашалник во Експерименталната настава по Етика, какви што имаше неколку во нејзиниот тек и кои помогнаа да се дојде до одредени содржински и методолошки заклучоци.

⁵⁰ *Глобално и тематско планирање на Експерименталната настава по Етика*, изработиле д-р Кирил Темков и Јован Лозановски, “Етички тетратки“, Скопје, бр. 3, есен 1998, стр. 3-8; исто и прилог бр. 10 кон магистерскиот труд, *Етичкото образование во средните училишта во Република Македонија*, цит. дело, стр. 133-141.

разование на оваа возраст. При тоа се истакна општиот став тежиштето на оваа настава таа да биде градена врз проблемскиот, а не врз историцистичкиот пристап.

Како посебни задачи на Експерименталната настава по Етика се истакнати: проверка на заинтересираноста на учениците за овој наставен предмет; испитување на актуелната вредност и комуникативност на Етичкото образование, на неговите разни видови и различни содржини, особено според возраста и предзнаењата на учениците, како и според нивните занимања; проверка на разните методи во етичката едукација; подготовка на различни наставни материјали и проверка на нивната едукативна вредност; изградба на аксиологијата на современото човештво и на нашето општество, кои би соодветствувале на возраста на учениците; и проверка на можностите и методите на подучувањето и оспособувањето на учениците за правење етичка сметка.

Експерименталната настава по Етика се изведуваше по 2 часа неделно, почнувајќи од 13 октомври 1998 година до 10 јуни 1999 година, вкупно 62 часа (за IV година, која порано ја завршува учебната година, во последните тематски единици е направена редукција на бројот на часовите, така што тие за матурантите изнесуваа 56 часа, заклучно со 20 мај 1999 година). Бидејќи Експерименталната настава по Етика во учебната 1998/99 година беше факултативна и во неа учествуваа ученици од разни паралелки од истата година, часовите по Етика во оваа експериментална настава се групирани да се одржуваат два заедно, како *блок часови*, по завршувањето на наставата или пред започнувањето на наставата во попладневната смена. Тоа услови глобалното и тематското планирање да биде извршено како концентрација на теми од ист карактер, кои би се обработувале заедно. Бидејќи Експерименталната настава по Етика започна кон средината на октомври, планирањето настојување на поинтензивна работа според предложената Наставна програма. Бидејќи Експерименталната настава по Етика се изведуваше во блок часови, со планирањето беше предвидено првиот час во денот да биде за обработка на наставната содржина, а вториот за повторување и дискусија со различни

едукативни форми. Бидејќи во Експерименталната настава по Етика немаше оценување, не се предвидени часовите за евалуација на знаењата, туку само за повторување на материјата

Содржината на наставата по Етика кај нас е концентрирана околу запознавањето со суштината и значењето на моралот, со современите морални пројави и тенденции, со природата на етичките вредностите, како основна цел на наставата по Етика во средните училишта, како и со елементите на рационалното донесување на моралните одлуки (морално смстање).

Затоа првата тематска целина во средношколската настава по Етика е посветена на *воведното запознавање* со Етиката и Моралот. Тука се обработуваат наставните содржини за местото на моралот во животот, за Етиката како наука за моралот, како и основните аксиолошки теми за вредноста на животот, особено суштината на правeњето на скалата на вредностите, со преглед на основните видови вредности на животот.

Втората тематска целина се однесува на *позитивниот поглед на животната етика*. Тука се обработени наставните единици за проблематиката на Доброто и Злото, за нивната различност и спротивност, како и за апсолутната вредност на Доброто и за морализмот како животна ориентација на почитување на Доброто. Кон тоа се обработува наставната единица за изборот на позитивен пристап кон животот како современа етичка тенденција.

Третата тематска целина е предвидена за обработка на *современата етичка доктрина*, која ги содржи наставните единици за проблемот на односот меѓу индивидуализмот и колективизмот, за личноста како етичка вредност и цел, за современиот утилитаризам како доминантно етичко учење на современиот развиен свет и за проблемите на етичката автономија и хетерономија.

Во четвртата тематска целина се поместени наставните содржини за *елементите на моралната свесност* и за нејзината изградба, како и за моралната оценка и за совеста. Покрај тоа, се обработуваат и содржините за намерата и делото, за прифаќањето на моралот, за согласноста со Доброто и за

отфрлањето и избегнувањето на Злото. Во тој контекст посебно е ставен акцент на Десетте Божји заповеди, како еден од најтрајните и највлијателни нормативни етички системи во историјата.

По повод празникот на македонскиот првоучител свети Климент Охридски (на 8 декември) е предвидена обработка на тематската целина за *нашите етички вредности*, во која се прикажани етичките погледи на св. Кирил и св. Методиј, на св. Климент и на св. Наум Охридски како наши први и најзначајни етичари.

Следната тематска целина е посветена на проблемот на *слобода и личноста*, со приказ на поимот на слободата, на значењето на слободата за личноста и за развитокот на општеството и на човештвото, како и на современите димензии на слободата и на прашањето на односот меѓу слободата и одговорноста.

Седмата тематска целина во првиот дел од наставата „Животот и Етиката“ ги донесува наставните содржини за радоста и тагата, за губењето и за создавањето надеж, за задоволството и за незадоволствата, односно за животниот оптимизам и песимизам, како и за сложеното прашање на љубовта и одговорноста и за пријателството меѓу луѓето.

Осмата тематска целина во првото полугодие е посветена на *должноста*, односно на теоријата и практиката на одговорноста, на избегнувањето на одговорноста и на значењето на должноста за моралот и животот.

Во тематската целина за *етичките вредности* се обработуваат содржините на некое од следните етички прашања (според изборот на наставникот и афинитетите на учениците): Среќа и како се препознава и здобива; Судбина; Вистинитост; Достојнство; Чест; Храброст; Срам и бесрамност; Егоизам и алтруизам; Толеранција; Разумност и трезвеност; Фанатизам; Воздржаност; Ароганција и суета; Жртвување; Издржливост, цврстина; Доверба; и Мудрост.

По обработката на овие основни етички прашања, пред да се пристапи кон изучување на етичките димензии на практичната етика, се предвидени часови за запознавање и обука на учениците во *етичкото смейање*. Тука се

обработуваат единиците за односот на разумот и моралот, потоа поимот и содржината на етичкото сметање, како и проблемот на етичките приоритети и нивните видови.

Вториот дел од наставата по Етика во средните училишта кај нас се однесува на *живојната (практичната) етика*. Тука е предвидена обработка на тематски области за етичките аспекти на здравјето и биоетиката, на односите во семејството, на односите во општеството, на работата и економијата и на политиката. Како содржина на изложувањето на овие етички области се избрани најзначајните проблеми, кои се однесуваат на животот на младите личности, како и на нивната натамошна животна ориентација и дејствување. При тоа за сскос од овие прашања се изложуваат и моралните норми кои важат за тој проблем, така што учењето е истовремено и подготовка за нивна морална практика.

Првата тематска целина од вториот дел е *здравствената етика*. Тука се обработуваат наставните единици за Биоетиката, за прашањето на животот, за природата и за односот на личноста кон нив, за здравјето како вредност и за тоа кои се елементите на добро здравје. Во проблематиката на Етиката на здравјето се прикажани прашањата на доброто здравје, на физичката активност и на исхраната, како и улогата на личноста во чувањето на здравјето. Големите проблеми на зависноста се истражени преку видовите зависности, истовремено со поуката за избегнување на зависностите и на заразните болести. Кон тоа се прикажани и основните елементи на еколошката етика, како централна дисциплина на Биоетиката денес.

Тематската целина за *социјалната етика* ги содржи наставните единици за самозапознавањето на личноста и на нејзините односи со ближните и на вредностите на заедничкиот живот: заедништво, солидарност, сочувство и еднаквост. Тука е сместено и изучувањето на Универзалната етика, чиј прв принцип е дека светот е една целост. Како корисен прилог е предвидено запознавање на учениците со прашањето на Етикецијата и на Бон-тонот.

Следната тематска целина е *економската етика*, каде што се обработуваат наставните содржини за имотот и за парите, како и за штедењето и за дарежливоста.

Тематската целина за *работната (трудова) етика* ги обработува наставните содржини за работата и работната одговорност, за трудољубивоста, издржливоста и кооперативноста, за деловноста и деловната чесност, за доверието како основна современа етичка категорија. Посебно се обработуваат прашањата на професионалната етика (деонтологија на професијата), со укажување на специфичниот морал за секоја соодветна образовна насока.

Тематска целина за *семејната етика* ги содржи наставните единици за бракот и за изборот на брачен другар, за брачните должности, за раѓањето и огледувањето на деца, а особено за избегнувањето и совладувањето на конфликтите во бракот и семејството.

Последната тематска целина за *политичката етика* се однесува на наставните единици за плурализмот на светот и на политичките ставови, за демократијата и за вистината како високи социјални вредности, за човечките права и нивните видови. Посебно е обработено прашањето за тоа како се избира, односно за одговорноста за изборот. Се обработува и најзначајниот етичко-политички документ на нашата епоха *Универзална декларација за права на човекои*, при што учениците се запознаваат со нејзината суштина, содржина и етички вредности.

На крајот е предвидено рескапитулирање на проблематиката на етичкото сметање и на правењето етички избор на вредностите и на нормите во моралот со оглед на нивната смисла, содржина и вештина на нивна примена како важен елемент во изградбата на моралната личност, односно во моралниот живот.

При спроведувањето на Експерименталната настава по Етика беа подготвувани и *учебни шексџови* според наставните единици. Тие им помагаа на наставниците во реализацијата на наставата, а особено на учениците во совладувањето на материјалот. Овие триесетина текстови-лекции содржат приказ на основните сознанија за соодветниот проблем, морален став и

упатство за истражуваната материја, како и избор на текстови или морални мисли и поуки врзани за тоа прашање. Исто така тие содржат и објаснување на новите зборови кои влегуваат во комуникација, особено со оглед на нивното етичко значење.⁵¹ За потребите на наставата по Етика д-р Кирил Темков изготви и посебен *Етички речник за младите*, со обработени 2.000 термини, кој многу им помага на учениците во етичките сознанија.

Во текот на спроведувањето на Експерименталната настава по Етика се подготвувани и други потребни материјали и информации за нејзино успешно одвивање, како и соодветни теми за писмени вежби, тестови за согледба на здобиените знаења на учениците и прашалници кои се однесуваат на квалитетот и оценката на Експерименталната настава по Етика. Така досега се изготвени потребните наставни и методички материјали за успешно изведување на наставата по Етика кај нас.

Покрај тоа, вакви искуства се здобиени и во продолжителната Експериментална настава по Етика во учебната 1999/2000 година, кога во училиштето “Браќа Миладиновци” беше изведен целиот годишен циклус на Етичко образование во I година како факултативна настава (тогаш особено беа проверувани методичките аспекти на оваа настава, кои послужија како инспирација за пријава на оваа докторска дисертација и се вградени во нејзините научни сознанија).

Исто така, во учебната 2000/2001 година во Гимназијата “Добри Даскалов” во Кавадарци започна Експериментална настава по Етика во две паралелки во II година, иако првично беше планирано да учат Етика сите седум паралелки во оваа учебна година и така да бидат првата целосна генерација кај нас со етичка обука (при што требаше да биде испробана практиката на валоризација на знаењата). Меѓутоа, заради недоразбирањата

⁵¹ Покрај тоа што во текот на Експерименталната настава по Етика сите ученици ги добиваа умножени овие наставни материјали, како основен извор на учење за ова нова материја, тие беа објавувани редовно во неделникот “Дело”, со што со нив се запознаваше и пошироката јавност во Република Македонија, а нивниот автор д-р Кирил Темков ги обликуваше во посебна брошура (“Учебник во текст и развиток”) *Етика за младите* - Книга за животните и граѓанските морални вредности, кон која постојано се придодаваат нови лекции.

со педагошките власти, и оваа настава остана на нивото на ограничен експеримент, односно се спроведуваше во форма на дополнителна настава во рамките на слободните активности на учениците, и тоа само во I полугодие. Нејзин наставник беше Сузана Чемерска, неодамна дипломиран професор по филозофија, која работеше дипломска работа од областа на Методиката на наставата по Етика. Своите искуства и студии по Етика таа ги искористи и за напоредно презентирање на етичките сознанија на брановите на Радио Кавадарци.

Дел од важните сознанија за научно-истражувачкиот комплекс за Етичкото образование кај нас доаѓа од особената Експериментална настава по Етика која во учебната 1999/2000 година беше изведена во Основното училиште "Партениј Зографски" во Скопје. Во периодот од март до јуни 2000 година во ова училиште во еден клас од VI (VI-a) одделение редовно беше изведувана настава по Етика, според одбраните тематски содржини од предложената Наставна програма по Етика за основните училишта.⁵² Наставата ја изведуваше Илинка Торбовска-Смилевска, а и помагаше Ана Битољану, двете постдипломски студенти по Етика при Институтот за филозофија на Филозофскиот факултет во Скопје. Наставата беше позитивно прифатена од страна на учениците, родителите и наставничкиот колектив на училиштето. Оваа претставуваше прв пример на настава по Етика во нашето основно образование. Беа проверени потребата и прифатливоста на концепцијата и комуникативноста на наставните содржини. Беа испробани разни методи, техники, форми и средства на работа. Беа изработени први материјали (лекции) за Етичко образование на оваа возраст, а проф. Кирил Темков направи и книшка за младите *Позитивните етички вредности*, како еден вид прирачен етички лексикон. Некои од лекциите во таа и во идната 2001

⁵² Предлог Наставна програма по Етика за основните училишта, „Етички тетратки“, Скопје, бр. 6, зима-пролет 2000, стр. 4-5; во овој број на списанието за етичките истражувања и етичкото образование во Република Македонија „Етички тетратки“ се објавени документите и материјалите за етичката настава во основното образование.

година ги објавуваше прилогот за деца “Колибри“ во весникот “Нова Македонија“ под наслов *Етика за најмладиите*.

Искуствата од сите форми на експерименталното Етичко образование се важни за согледбата на димензиите, содржината и методите на работа во наставата по Етика во средното училиште.

За иднината на Етичкото образование кај нас е важно тоа што од идната година во еден вид средни училишта во Република Македонија ќе започне и *прва редовна настава по Етика во средното образование* кај нас. Музичко-балетскиот училишен центар “Илија Николовски - Луј“ во Скопје и музичките училишта во Битола, Штип и Тетово добија одобрување, при модернизацијата на наставните планови и програми, да воведат настава по Етика во II година. Така таму ќе можат да се видат сите придобивки од заложбите за воведување Етичко образование кај нас.

Бидејќи се испробани методите на ваквото образование и проверена е основната концепција на наставата по Етика во средните училишта како аксиолошко образование, сметаме дека може да се зборува за наши комплексни и автентични искуства во осмислувањето и организирањето на средношколска настава по Етика кај нас.

Тоа се однесува на сите дидактичко-методички аспекти на наставата по Етика во средното образование, во што спаѓаат планирањето на наставата, организацијата на наставниот час, наставните форми на работа, наставните методи, наставните средства и проверувањето на знаењата и оценувањето.

ПЛАНИРАЊЕ НА НАСТАВАТА ПО ЕТИКА ВО СРЕДНИТЕ УЧИЛИШТА

Планирањето во наставата е многу важен процес, кој овозможува таа да се одвива според предвидените начела и методи, со изложување на потребната содржина и со ефикасни резултати.

“Планирањето во наставата е смислено проектирање на наставната работа со оглед на содржините кои ќе се обработуваат, просторните услови во кои ќе се изведува наставната работа, опремата која ќе се употребува во работата, времето кога ќе се работи и целите што наставата треба да ги оствари”.⁵³ Планирањето се однесува на бројни подготвителни дејства, кои ѝ претходат на самата настава, а ќе бидат користени во текот на нејзиното изведување. Планот има јасна проекција за изведување на наставата во нејзината макро-структура и микро-структура. Со тоа се отстрануваат евентуалните тешкотии кои можат да се појават како резултат на импровизацијата. Со планирањето се избегнува неподготвеноста за наставата, односно, во целина, на училишната работа.

Колку е пореално планирањето, толку е поголем процентот на сигурноста и ефикасноста на наставата. Затоа планирањето на наставната работа е нужен составен дел на целосниот едукативен процес, а особено на работата на наставникот.

Во современото општество планирањето се јавува како активност со која луѓето се поттикнуваат и насочуваат на рационален и што поефикасен начин да ги извршуваат своите дејности. Неговата суштина се состои во планското и рационално временско распределување на индивидуалниот и колективниот труд и на согледбата на ресурсите и средствата, кои се неопходни за остварување на поставените задачи.

Вака сфатеното планирање има универзална улога во денешниот свет. Тоа не е дел само од економските, политичките и организационите дејности,

⁵³ *Pedagoška enciklopedija*, tom II, str. 200.

туку и суштествен вид на дејствувањето и во интелектуалната сфера. Така и во образованието и во културата планирањето стана незаменлив метод за изведување на дејствата и за постигнување на општествените и на личните цели во тие области.

Суштина на планирањето на наставниот процес

Планирањето е еден од најзначајните услови за ефикасноста на наставата. Планирањето е комплексна дејност, која се извршува пред спроведувањето на наставата, но е нејзин составен дел како замисла и основа за изведба.

Планирањето претпоставува постоење на Наставна програма и претставува нејзина разработка во смисла на нејзина непосредна реализација и тек. Планирањето, всушност, е деталзирање на содржините, методите, формите, постапките и средствата на наставата, со задача наставните цели успешно да бидат реализирани.

Во педагошката литература се истакнува дека за успешно планирање на наставата се значајни следните услови: "1) Планот мора да се однесува на определен предмет (или предмети) и наставно-научни области; 2) мора точно да се утврди целта на дејствувањето, т.е. што сака да се постигне со предвидените дејства; 3) планот треба да ги опфати очекувањата, односно резултатите од планираните влијанија и промени".⁵⁴

Планирањето има повеќе компоненти. Главни компоненти се учениците и наставниците, како и нивната интеракција, стилот на насочувањето и на соработката, содржината и формите на наставата.

Смислата на образованиот процес се огледува и во задачата на негово рационално планирање. Според полскиот педагог Винсенти Окон, станува збор за напорите на ученикот да ги запознае светот и луѓето и да се здобие со знаења и вештини со кои ќе се служи во практиката. Едукацијата се состои во тоа учениците да станат свесни за целите и задачите на образованието, да

⁵⁴ Dr Jovan Đorđević - dr Nikola Potkonjak, *Pedagogija*, Naučna knjiga, Beograd, 1990, str. 378.

спознаат соодветни одбрани факти, да стекнат нови поими врз основа на нив, да преминуваат од теоријата кон практиката, да извршуваат практични задачи и да учествуваат во проверката на постигнатото.

Успехот во педагошката дејност се должи на активната наставникот, а нејзиниот квалитет во голема мера зависи од начинот на неговите подготовки за наставата. "Има малку професии во кои подготовката за работа има толкаво значење како кај наставникот. Таа подготовка е дотолку потребна што наставникот секојдневно минува неколку часови во паралелката и пред себе има голем број ученици со различни индивидуалности, кои мора да ги воспитува и образува, да ги обликува во личности".⁵⁵ Затоа подготовката за наставата е перманентен процес, кој се одвива паралелно со наставната работа и е нејзин составен дел. Во подготовките основен елемент е планирањето на наставата.

Планирањето на наставната работа ги претпоставува следните видови активност:

- дефинирање на целта на активностите;
- избор на активностите, содржините, средствата и условите кои овозможуваат остварување на целта и на поставените задачи;
- составување на целина од активностите.

Решенијата кои се истакнати во планот имаат големо влијание врз работата на наставникот и врз целокупната дејност во класот, како и врз карактерот, природата, целта и резултатите на едукативниот процес.

Со планирањето се овозможува минување на целокупното предвидено градиво (наставните содржини) и негова рамномерна обработка во текот на целата учебна година. Тоа овозможува и координација на едукацијата од една област со наставните содржини во другите предмети (наставни подрачја). Со планирањето се овозможува и согледба на потребите од наставни средства, така што тие благовремено се обезбедуваат, за да дадат ефикасни резултати во наставата.

⁵⁵ *Pedagogija*, tom II, op. cit., str. 456.

Епистемолошките и педагошки начела кои треба да се олицетворат при планирањето се:

- планот мора да биде реален и остварлив, да соодветствува на условите во кои се спроведува и на субјективните можности на учениците;

- во планот треба да се утврди количеството и сложеноста на градивото, обемот на програмските делови кои ја сочинуваат образовната целина, како и обемот на одделните наставни единици;

- во планирањето треба да се води сметка за редоследот по кој ќе се обработуваат наставните содржини, кој не мора да биде целосно сообразен со оној во Наставната програма, но мора да води сметка за поврзаноста на наставната материја, за произлегувањето на едни содржини од други, како и за поврзаноста со содржините во сродните предмети и за времето на нивната обработка;

- при планирањето може да се има креативен пристап кон наставната материја, во смисла на нејзин поеластичен редослед, што особено се однесува во планирањето на обработка на теми кои се поврзани со некои датуми или настани, како и да се предвидува ангажирање на учениците во изработката на некои особени наставни средства или во подготвувањето за наставата;

- во тоа треба да се има предвид дека сите месеци во текот на учебната година не се еднакво продуктивни, како и тоа дека наставата има специфични методички задачи на повторување, проширување и валоризација на знаењата;

- со планирањето се прикажува текот на наставната работа, во глобална смисла (годишно) и во детална смисла (тематско и дневно), што овозможува со него да се претстават значајните елементи што треба да бидат обработени и на кои треба да им се сврти вниманије во наставниот процес.

Затоа успешноста на планирањето зависи од согледувањето и регистрирањето на бројните сложени услови кои овозможуваат добра реализација на наставата. Такви се самата општа насока и квалитетот на училиштето, како и на одделните одделенија, квалитетот на стручните служби во училиштето, условите во коишто работи училиштето и се изведуваат сите воспитно-

образовни процеси во него, како и многубројните аспекти од поблиската и подалечната околина (месни услови, родителски потенцијали, културно-образовни институции и традиции и сл.). Исто така значајни се и иновативните постапки, училишните и вонучилишните активности, мотивационите фактори на наставниците и учениците и сл.⁵⁶

Значи, дидактичките или наставните принципи се основни и обврзни начела со кои се раководи наставникот при планирањето, организацијата и изведувањето на наставниот процес. Тие не се изведуваат априорно, туку се резултат на многубројните и вековни искуства на изведувањето на наставниот процес. Како такви, тие служат за унапредување на постојната наставна практика. Затоа тие се сметаат за општи, темелни и обврзни начела според кои се раководи наставникот при планирањето на наставниот процес. Како стручен раководител на наставниот процес, не е доволно наставникот нив само да ги познава, туку е потребно нив и да ги спроведува.

Најважно е што денеска во педагошката теорија и практика се смета дека планирањето на наставата е една од суштествените и неопходни стапки на наставната работа и дека од планирањето вистински зависи реализирањето на целите и задачите на наставата (истакнати во генералните дидактички принципи и во конкретната Наставна програма од соодветниот предмет), осуштествувањето на наставните содржини во што поголем обем и достигнувањето на висок квалитет на работа на наставници и на учениците.

Планирањето на наставата по Етика

Општата задача и потреба од планирање истовремено можат да бидат согледани како потреба и задача на секој одделен наставен предмет. Генералните начела важат за сите делови од вкупниот наставен процес, заради остварување на единството на воспитно-образовната работа и заради

⁵⁶ Dr Jovan Đorđević - dr Nikola Potkonjak, *Pedagogija*, cit. delo, str. 379-380.

постигнување на воедначени едукативни резултати во сите сфери на едукативниот процес.

Но, и секој наставен предмет придодава некои особености во согледбата и реализацијата, како на целокупната наставна работа во него, така и при нејзиното планирање. Всушност, може да се каже дека општите дидактички начела и неопходните услови за добро планирање на наставата произлегуваат индуктивно од множеството особени едукативни начела во наставните предмети и од особените елементи на планирањето во нив. Општите начела ја изразуваат единственоста на дидактичката мисла и задачи, како израз на единственоста на наставниот процес, но не можат докрај да ги изразат специфичностите на секој наставен предмет. Некој од нив е предимно свртен кон интелектуалната, некој кон физичката едукација, некој учи за сметањето, некој за чувањето на здравјето, некој може да биде спроведуван низ интерактивна настава, за некој е подобра фронталната настава.

Овие аспекти се усложнуваат со оглед на возраста на учениците и на социјално-културните услови. На помалата возраст директивноста на наставните барања е поголема, додека на поголемата возраст сè повеќе на учениците можат да им бидат објаснувани дидактичките барања и принципи. Исто така, и можноста за примена на разни наставни методи и средства зависи од возраста на учениците, како што и употребата на разни методи и средства е условена од материјалната, културната и социјалната положба на учениците, училиштето и на општествената заедница.

Етиката, како наставен предмет со аксиолошки цели и содржини, ја изразува целината на вредносните ориентации на општеството, особената традиција на моралот и современите етички барања, структурата на етичкото мислење (создавање на ставови, прифаќање и проверка на нормите, можноста за согледба на моралната вредност на нормите и сл.), како и искуствата во Моралното воспитување и Етичкото образование кај нас и во светот, во историјата и денес.

Значи, во наставниот предмет Етика ќе се спроведуваат сите генерални дидактички начела, и при спроведувањето и при планирањето на оваа

настава. Но, ќе има и специфични начела, цели и задачи, кои ќе дојдат до израз и при планирањето на оваа настава. На пример, доколку во општата морална свест на заедницата не се истакнати некои од значајните етички потреби и тенденции на светот, тие ќе бидат понагласено присутни во планирањето отколку кога тие би биле дел од масовната етичка акција (во средствата за информирање, локалните програми за активности и сл.). Со планирањето не треба да се тендира “да се отвора отворен прозорец“, туку да се добијат најдобри резултати, при што не се важни големи повторувања на општите заложби, доколку наставникот оценува дека тие се доволно познати.

Исто така, планирањето ќе води сметка за психичките и етичките капацитети на младата личност, каде што наставниот процес треба да помогне во нејзината севкупна етичка изградба, особено со градење на етичките капацитети за одлучување во текот на животот. Од таа гледна точка, можно е во наставата и при планирањето да се истакнуваат некои прашања кои особено се појавиле во таа година.

Покрај тоа, треба да се искористи секоја прилика на настан, проблем или на одбележување на годишнини и сл. за учениците да се здобијат со квалитетни и оригинални етички сознанија. Тоа овозможува не само актуелно реагирање на младите етички личности на соодветниот проблем или етичко начело, туку и давање придонес кон реализирање на општата задача на Етичкото образование да ја оспособи личноста етички да реагира на актуелностите. Во оваа смисла, и предложената Наставна програма по Етика е конципирана со можност за ваква актуелизација.

Методите и средствата во наставата по Етика можат да бидат особено значаен фактор на наставната работа. Индивидуалната работа на учениците е изразито можна во оваа наставна материја, интерактивната настава ги афирмира токму етичките начела на ангажманот на свеста на личноста, дискусиите-дијалозите по одредени теми се мошне значајни за изградба на етички критериум кај младата личност, а етичкиот сензибилитет може да се поттикне и да се развие низ средбата на учениците со одбраната литература,

филмови, драми и друг уметнички материјал. Затоа при планирањето на наставата по Етика е неопходно да се земаат предвид и овие можности.

Но, треба да се внимава на тоа дека секоја фаза од возраста има различен морален капацитет. Тоа се покажа во истражувањата на Жан Пијаже и Лоренс Колберг (за што зборувавме кога ги изложивме нивните учења за стадиумите на етичкото образование на личноста). Така, наставниот процес по Етика во основните и во средните училишта нема да биде ист или сличен, како што тоа е можно во наставата по Историја или по Географија. Значи, наставата по Етика ќе води сметка не само за интелектуално-душевниот стадиум на ученикот, туку и за неговите капацитети на морално прифаќање и сфаќање.

Освен тоа, како што е укажано и при разните искажувања околу иницијативата за воведување на Етичко образование кај нас, наставата по Етика треба да има особености во зависност од образовната насока на училиштето каде што се спроведува. Така некои наставни содржини ќе бидат повеќе истакнувани во едни, а некои во други училишта, при истата воспитно-образовна тенденција на Етичкото образование во целост.

Од ова може да се согледа колку е специфичен наставниот процес по Етика, од што следуваат и особеностите на планирањето во него. Веќе при првите искуства на планирањето на наставата по Етика (при спроведувањето на Експерименталната настава по Етика кај нас) се покажаа разните потреби и разлики во овој процес, што дури и во таа рудиментарна практична форма на Етичко образование даде одгласи и при нејзиното планирање.

Оттука треба да се истакне дека планирањето на наставата по Етика има свои особености, на кои треба да се внимава, од што можат да следат и нови импулси за проврека на генералните дидактички начела во смисла на нивната суштина, приоритети, застапеност и спроведување.

Принципи на наставата по Етика

Покрај општите методички принципи, кои мораат да се запазуваат и спроведуваат и при наставата по Етика - како што се принципите на нагледноста, постапноста, логичноста, воспитноста, одмереноста, свесната активност на учениците, трајноста на знаењата, вештините и навиките, и други⁵⁷ - во наставата по Етика се следат и применуваат и повеќе особени принципи на Етичкото образование. Тие произлегуваат од суштината на Етиката и на Етичкото образование, како и од особените задачи, цели, методи и средства на наставата по Етика.

Колку што овие принципи претставуваат дополнување на општите методички начела, тие имаат педагошка вредност и по себе во текот на воспитно-образовниот процес по Етика, каде што нагласувањето на моралните вредности и на етичките задачи на личноста зазема централно место во планирањето, осмислувањето и реализацијата на Етичкото образование.

Тие особености на наставата по Етика во средното образование се однесуваат на:

1) Вистинската етичка вредност на моралните ставови кои се презентираат и пренесуваат преку наставната работа (принцип на *етичка вредност* на наставата по Етика);

2) Адекватноста на моралните ставови застапени во наставната работа со главните и највредни етички вредности и норми во општеството и во епохата (принцип на *етичка актуелност* на наставата по Етика);

3) Целосноста на претставувањето на најзначајните етички потреби и погледи на епохата, заедно со најсуштествените етички норми (принцип на *етичка целосност* на наставата по Етика);

4) Застапеноста на најважните области на моралното дејствување и нормирање (принцип на *етичка разновидност и деталност* на наставата по Етика);

⁵⁷ Види, на пример, Radovan Teodosić, *Pedagogika*, Sarajevo, izd. Veselin Masleša, 1957, str. 190-203.

5) Широчината на примерите од етичката практика, историја и теорија, односно на претставувањето на колку што-годе е можно поширокиот етички свет на човештвото (принцип на *етичка универзалност* на наставата по Етика);

6) Застапувањето на позитивните, правилните етички вредности и постапки и отфрлањето на негативните и неправилните (принцип на *аѓајизација* на наставата по Етика);

7) Постојаноста на застапувањето на добрите наспроти лошите и на правилните наспроти неправилните вредности и норми (принцип на *морализација* во наставата по Етика);

8) Систематското унапредување на етичките ставови на учениците во смисла на етички субјекти кои се учат да вреднуваат и морално да постапуваат (принцип на *етички развој* - *мелиоризација* во наставата по Етика);

9) Позитивната намера при презентирањето на етичките сознанија и инсистирањето на применливоста и потребноста на моралните норми во однесувањето (принцип на *етичка поука* на наставата по Етика);

10) Адекватноста на методичките форми и средства при претставувањето на етичките содржини (принцип на *соодветност* на *содржините* и *методите* во наставата по Етика);

11) Модерноста на методите, формите и средствата на Етичкото образование за да се добие посообразен етички резултат кај учениците (принцип на *модерност* на *наставните работи* по Етика);

12) Активноста на учениците при усвојувањето на етичките сознанија, кои треба да станат нивни морални ставови (принцип на *активноста* на *учениците* во наставата по Етика).

Секој од овие принципи произлегува од суштината на Етиката и на Етичкото образование и ја изразува нивната морално-воспитна димензија и улога. Ќе се обидеме да ги образложиме нивната суштина, функција и значење во рамките на наставата по Етика.

Принципот на *етичка вредност* на наставата по Етика произлегува од основната суштина на Етиката како аксиолошка дисциплина. Етиката е особена наука и човечка практика која нагласено инсистира на моралните вредности на животот. Во таа смисла, таа бара во целокупниот живот на светот и за време на целото траење на животот на единката да се следат етичките вредности како основни за вкупната вредност на живеењето и постапувањето. Наставата по Етика е дел од вкупниот етички ангажман на луѓето. Затоа и наставата по Етика треба да биде етичка според својата суштина и да придонесува кон етизирање на севкупниот живот и на младата личност.

Принципот на *етичка актуелност* на наставата по Етика се однесува на постојаната и неодминлива етичка суштина на живеењето и постапувањето, кои се сретнуваат во секое општество и во секое време. Во етичкото образование треба да бидат застапени сите основни и највредни етички вредности и норми - и на општеството во кое се спроведува етичкото образование и на епохата кога тоа се изведува. Тоа не е само заради адекватното интересирање и подоброто разбирање на современите етички вредности и норми од страна на младите личности, туку и заради етичката задача на неотстапно застапување на суштествените вредности на своето време и на својата социјална средина. На пример, денешната значајна ориентација кон еколошката одбрана мора да биде застапена во етичкото образование, не само како етичка вредност и норма, туку и како тип на вредност и норма, за да се претстави одговорноста на личноста за природната и социјалната средина и можноста да се влијае со соодветен однос врз поправањето на грешките сторени од претходните генерации. Во таа смисла, основните етички теми и категории Доброто и Злото остануваат постојано присутни во секое етичко истражување и во етичката настава, но се здобиваат со актуелни димензии во зависност од промените во светот. Тоа треба да биде изразено и во наставата по Етика со актуелизација на етичкото прашање воопшто и на одделните етички вредности и норми.

Принципот на *етичка целосност* на наставата по Етика се однесува на застапеноста на најбитните проблеми и вредности во етичкото образование. Нивниот избор не треба да ја претставува Етиката како ограничена наука или да се преферираат само некои области и видови норми, туку Етиката треба да биде претставена во својата целосност. За средношколското образование тоа значи дека учениците треба да учат и за најважните сознанија за Етиката како морален систем, со основните психолошки и социјални извори и карактеристики на моралот, и за механизмот на аксиолошкото одлучување, при што ќе се изложи и вредносниот систем како целина и неговите најзначајни примери, и посебно за неколку одделни морални области (здравје, семеен и социјален живот, економија, политичко одлучување и лично однесување), преку кои ќе се претстават и најважните морални сознанија за нивната возраст, но истовремено и сложената целина на етичката практика.

Принципот на *етичка разновидност и дејалност* на наставата по Етика истакнува дека во Етичкото образование треба да бидат застапени различни сознанија од историјата, теоријата и практиката на етиката, кои овозможуваат учениците да се здобијат не само со свест за разноликоста и историската и регионална различност на моралните норми, туку и со увереност во способноста на Етиката да најде решение за моралните предизвици, кои бараат различни етички определби и одговори. Исто така, разновидноста на Етичкото образование се постигнува и со детализацијата на моралната експликација и нормирање, со што се постигнува дополнителна сознателност за механизмот на етичкото одлучување и дејствување. Бидејќи во практиката моралот се однесува на конкретни потреби и постапки, сите тие претставуваат детализација на општиот етички став и на вредностите од кои се изведуваат нормите.

Принципот на *етичка универзалност* на наставата по Етика се однесува на логиката на етичкото како нешто сечовечко. Човештвото е основа на етичката согледба и вреднување, што како една целост ги претставува сите луѓе кои живееле, кои живеат и кои ќе живеат на Земјата. Во таа смисла, Етиката е универзална наука, во која принципите од една или

од друга епоха или регион не се судруваат, туку се проникнуваат. Денеска сиот свет е застанат во акција за создавање на *Универзална етика на човештвото*, како систем од највредни етички вредности и норми од историјата и од сите региони на светот, околу кои луѓето би можеле да се обединат и според нив етички да се однесуваат и да ги градат своите морални постапки. Затоа во наставата по Етика треба да се инсистира на ваквата универзална етичка широчина.

Принципот на *аѓајизација* се однесува на воспитната ориентација и вредност на наставата по Етика. Таа треба да придонесе за етичкото израснување и подобрување на младата личност (и на секого кој учи Етика), како внатрешно начело на Етичкото образование. Тоа, пред сè, значи дека во наставата по Етика изрично да се застапуваат позитивните, правилните етички вредности и да се критикуваат и отфрлаат негативните и неправилните, според етичкото правило Доброто да се сака и поддржува, а Злото да се негира и одбегнува.

Сличен е и принципот на *морализација* во наставата по Етика, во која постојано треба да се застапува Доброто наспроти Злото, односно добрите наспроти лошите, правилните наспроти неправилните вредности и норми. За тоа зборува и основното етичко начело на свети Климент Охридски, кое тој го искажува во форма на категорички императив: "Тргај се од злото и прави добро!"

Принципот на *етички развојок - мелиоризација* во наставата по Етика е поврзан со доктрината за моралниот развојок на младата личност, изложена во истражувањата и доктрините на Жан Пијаже и Лоренс Колберг. Младата личност расте од хетерономна кон автономна личност и етичкото образование ѝ е помошна наука на тој пат. Наставата по Етика треба да биде приспособена на возраста на учениците, не само со оглед на нивните сознајни, туку и на нивните етички капацитети, но таа треба да дава придонес кон нивно унапредување во смисла на вреднување и морално постапување. Етичката *мелиоризација* е концепција на големиот филозоф Вилијам Џејмс, кој смета дека секој животен предизвик, искушение и сознание треба да

бидат основа за *подобрување* на етичката структура на личноста и за унапредување на нејзиниот етички хабитус.

Принципот на *етичка поука* на наставата по Етика е сообразен со нејзината вкупна воспитна улога и со посебните задачи на Етичкото образование во вкупниот воспитно-образовен процес. Дикцијата на Етичкото образование е насочена кон поучување и морално подобрување, а наставните теми се обработуваат со изложување на најзначајните етички норми од соодветната област. Овој принцип ја содржи позитивната намера при презентирањето на етичките сознанија, инсистира на потребата од морални норми и на нивната применливост во однесувањето.

Принципот на *соодветноста на содржините и методите* во наставата по Етика е разработка на класичното дидактичко начело, кое денес се применува во сиот воспитно-образовен процес и во секоја воспитно-образовна област. Но, во наставата по Етика овој принцип има особено значење на сообразност на зборовите и делата, на сознанијата и препораките, на вредностите и нормите, така што треба да биде изделен и запазен како особен принцип на Етичкото образование, во кое треба да се пронајдат адекватни методички форми и средства при обработувањето на етичките содржини и при создавањето на соодветен етички став кај учениците.

Принципот на *модерноста на наставната работа* по Етика е исто така еден од универзалните дидактички принципи, но кој во наставата по Етика има особено значење со оглед на потребата од актуелизација на наставните содржини и конкретизација на современите вредности и норми. Со модерноста на методите, формите и средствата на Етичкото образование се добива подобар етички воспитно-образовен резултат кај учениците.

Принципот на *активноста на учениците* во наставата по Етика е еден од најзастапените дидактички начела во современиот воспитно-образовен процес воопшто, но со истакнувањето на овој принцип во наставата по Етика се укажува дека во неа нема да се добијат добри резултати без активноста на учениците при усвојувањето на етичките сознанија, зашто тие треба да станат нивни морални ставови.

Секој од овие принципи е значен *по себе*, сведочи за суштината на Етиката и на наставата по тој предмет и е нужен во Етичкото образование, како патоказ кој ќе се следи при планирањето и изведувањето на оваа настава. Секој од нив претставува соодветно начело или програма во Етичкото образование, низ коишто ова се гради и изведува во своите достоинства.

Тие принципи, исто така, не дејствуваат засебно, одделено, туку се израз на целината на Етичкото образование. Тие *меѓусебно се исцрепелуваат*, дејствуваат едновременно и со сплотена енергија. Но, тие логички можат да бидат разложени, па во оваа дисертација, во која за прв пат кај нас систематски се зборува за методите на Етичкото образование, ги востановивме овие етичко-педагошки начела и ги презентираме во разлачена научна смисла.

Нивното посебно претставување е можно како што се можни и одделни разгледби на деловите на Етиката и на нивното функционирање, како и оние на вредностите и на вредносниот систем, кои се секогаш поврзани, но за научни и истражувачки цели можат да се одделуваат за посебно истражување. Така и овдека принципите на наставата по Етика се истражени како комплекс од правила кои мораат да се следат при Етичкото образование за планирањето на овој воспитно-образовен процес да ги постигне своите вредни цели, со позитивни, хумани и корисни резултати.

ВИДОВИ ПЛАНИРАЊА НА НАСТАВАТА ПО ЕТИКА ВО СРЕДНИТЕ УЧИЛИШТА

Како што укажавме во претходното поглавје, планирањето во наставата по Етика е многу важен и специфичен процес, кој ги следи и општите и посебните дидактички принципи. Тоа овозможува наставата по Етика да ги реализира воспитно-образованите цели и задачи, а истовремено да ги претстави достоинствата на Етиката во нивната доблест и целост.

Како и во секоја наставна област во средното образование, планирањето на наставата по Етика има две фази или два вида. Прво се прави годишна распределба на наставната материја според наставните теми и работни денови (*глобално планирање*), а потем план за обработка на секоја наставна тема (*тематско планирање*), а во текот на годината потоа се прави детален план за работа на часот за секој работен ден (*оперативно планирање - подготвка за наставен час*).

Карактеристиките и начините на овие планирања во Филозофското образование кај нас ги има истражено д-р Олга Пешевска-Заревска во нејзината докторска дисертација *Филозофската едукација во средните училишта*. Таа детално ги изложува глобалниот, тематскиот и оперативниот план:

„Глобалното планирање на наставата по некој предмет е годишно макропланирање, со кое целокупниот наставен материјал се дели на во себе кохерентни наставни целини - наставни теми, а притоа се определува, како временскиот период, така и бројот и типот на часовите потребни за реализација на секоја настава тема...

Тематското планирање е макропланирање со кое се проектира реализацијата на секоја наставна тема одделно, при што се определува временскиот период и бројот на часовите потребни за реализација на секоја наставна единица во рамките на наставната тема. Потоа се определуваат наставните форми, наставните методи, наставните средства и сета материјално-техничка подготовка за реализација на наставната тема...

Оперативното планирање се однесува на следните методички елементи: 1) на насловот на наставната единица, која е предмет на непосредната педагошка активност (што се презема од претходно извршеното тематско планирање); 2) на типот и карактеристиките на наставниот час (што се презема од извршеното тематско и од глобалното планирање на наставните содржини); 3) на задачите на наставниот час - што логички се изведуваат од задачите на наставната тема и се актуелизираат сообразно за определена генерација, занимање и предзнаења на учениците, во согласност со определен историски миг и случувања, особено целисходно со непосредните интереси на учениците на кои ќе им се држи часот; 4) на текот и на дидактичката артикулација на воведниот, средишниот и завршниот дел на наставниот час - при тоа се определува времетраењето на секој дел од часот, како и наставните форми, методи и средства што ќе се применат во артикулацијата на наставните задачи на часот⁵⁸.

И во наставата по Етика се применуваат овие три вида планирање.

Глобално планирање на наставата по Етика

Искуствата од досегашната настава по Етика покажаа колку и во овој наставен предмет е важно неговото целосно и детално планирање.

За Експерименталната настава по Етика во учебната 1998/99 година беше направено Глобално и тематско планирање на наставните содржини,⁵⁹ според кое е изведувана наставата во тој експериментален тек.⁶⁰ При ова

⁵⁸ Олга Пешевска-Заревска, *Филозофска едукација во средните училишта*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Скопје, 1998, стр. 125, 135 и 146-147.

⁵⁹ *Глобално и тематско планирање на Експерименталната настава по Етика*, изработиле д-р Кирил Темков и Јован Лозановски, "Етички тетратки", Скопје, бр. 3, есен 1998, стр. 3-8; истото е објавено и како прилог бр. 10 кон магистерскиот труд на Јован Лозановски, *Етичкото образование во средните училишта во Република Македонија*, цит. дело. Во овој магистерски труд детално е објаснети тенденциите при ова планирање, стр. 34-37.

⁶⁰ Такво посебно Глобално и тематско планирање е направено и за Експерименталната настава по Етика во Основното училиште "Партенија Зографски" во Скопје во пролетта 2000 година, "Етички тетратки", бр. 6, зима-пролет 2000, стрт. 7-12.

планирање се земени предвид наставните теми набележани во Предлогот на Наставната програма по Етика за средните училишта⁶¹, како и останатите елементи и принципи значајни за планирањето на наставата по Етика, кои ги изложивме во претходното поглавје.

Го донесуваме овој прв направен план во нашата педагошка практика, во кој заедно се изложени глобалните и тематските аспекти на наставата по Етика во средните училишта.

ГЛОБАЛНО И ТЕМАТСКО ПЛАНИРАЊЕ НА НАСТАВНИТЕ СОДРЖИНИ ВО ЕКСПЕРИМЕНТАЛНАТА НАСТАВА ПО ЕТИКА

(Ова планирање е направено од д-р Кирил Темков и Јован Лозановски во септември 1998 година, како основен работен материјал за Експерименталната настава по Етика, според Предлогот на Наставната програма по Етика за средното образование)

Училишта и класови:

- ДУСО “Браќа Миладиновци“, Скопје - по 1 паралелка во I година во гимназиската и во биотехничката насока
 - ДСО “Ѓорче Петров“, Крива Паланка - 1 паралелка во II година во гимназиската насока
 - Земјоделско-шумарски училишен центар “Ѓорче Петров“, Кавадарци - 1 паралелка во III година (со особен осврт врз Биоетиката)
 - ДУСО “Орце Николов“, Скопје - 1 паралелка во IV година
- Тежиштето е поставено врз проблемскиот, а не врз историцистичкиот пристап.

Цел и задачи

Покрај општите цели на наставата по Етика, изложени во Предлогот на Наставна програма по овој средношколски предмет - посебни *цели* на оваа Експериментална настава по Етика е да оствари првично воведување на етички содржини во нашето средно образование и да ги испита комуникативноста и создајната и етичка вредност на предложените тематски области и наставни содржини, како и да ги провери дидактичото значење и методичката ефикасност на различните методи, техники и средства во етичката едукација на оваа возраст.

Посебните *задачи* на оваа Експериментална настава по Етика се:

- да се провери заинтересираноста на учениците за овој наставен предмет;
- да се испита актуалната вредност и комуникативност на етичкото образование, на неговите разни видови и различни содржини - особено според возраста и предзнаењата на учениците, како и според нивните занимања;

⁶¹ Предлог на Наставна програма по Етика за средните училишта, „Етички тетратки“, Скопје, бр. 2, лето 1998, стр. 8-10.

- да се проверат разните методи во етичката едукација;
- да се подготват разни наставни материјали и да се провери нивната едукативна вредност;
- да се изгради аксиологијата на современото човештво и на нашето општество, кои соодветствуваат на возраста на учениците;
- да се проверат можноста и методите на подучувањето и оспособувањето на учениците за правење етичка сметка.

Глобален план за наставата по Етика (Општ курс)

(I-IV година - 2 часа неделно, почнувајќи од 13.10.1998 - 62/56 часа во учебната 1998/99 година; со големи букви се означени тематските единици, а под нив наставните содржини на часовите, кои, заради тоа што се работеше за факултативна настава, беа предвидени како *блок-часови*; бројката покрај тематските целини означува колку часови се предвидени за обработка, а бројките покрај наставните содржини, колку часови се за презентирање на новите содржини а колку за повторување, дискусија и други форми на работа; датумот означува за кога е предвидена обработка на соодветната материјата)

I полугодие

ШТО СЕ ТОА ЕТИКА И МОРАЛ (4)

Моралот во животот; Етика како наука за моралот (1 + 1; 13-16.10.1988)

Вредноста на животот; Скала на вредностите: Видови вредности на животот (1 + 1; 19-23.10)

ПОЗИТИВИТЕТ НА ЖИВОТНАТА ЕТИКА (4)

Доброто и злото; Нивната различитост и спротивност; Агапизам; Апсолутна вредност на доброто (1 + 1; 26-30.10)

Избор на позитивен пристап кон животот (1+ 1; 2-6.11)

СОВРЕМЕНА ЕТИЧКА ДОКТРИНА (4)

Индивидуализам и колективизам; Личноста како етичка вредност и цел; Современ утилитаризам (1 + 1; 9-13.11)

Етичка автономија и хетерономија (1 + 1; 16-20.11)

МОРАЛНАТА СВЕСТ (4)

Елементи на моралната свест; Изградба на моралната свест; Морална оценка; Свест (1 + 1; 23-27.11)

Намера и акт (дело); Прифаќање на моралот, согласност со доброто и отфрлање и избегнување на злото; Десетте Божји заповеди (1 + 1; 30.11-4.12)

НАШИТЕ ЕТИЧКИ ВРЕДНОСТИ (2)

(по повод празникот Св. Климент)

Етичките погледи на св. Климент и на св. Наум Охридски; Етичките погледи на македонските просветители и револуционери (1+ 1; 7-11.12)

СЛОБОДАТА И ЛИЧНОСТА (2)

Поимот на слободата; Значењето на слободата за личноста и за развитокот на општеството и на човештвото; Современи димензии на слободата; Слободата и одговорноста; Универзална декларација за правата на човекот - 50-годишнина (1 + 1; 14-18.12)

ЖИВОТОТ И ЕТИКАТА (4)

Радост и тага; Губење надеж и создавање надеж; Задоволство и незадоволства;
Оптимизам и песимизам (1 + 1; 21-25.12)
Љубовта; Љубовта и одговорноста; Пријателството (1 + 1; 28-31.12)

ДОЛЖНОСТ (2)

Одговорност; Избегнување на одговорноста; Теорија на должноста (1 + 1; 6-15.01.1999)

II полугодис

ЕТИЧКИ ВРЕДНОСТИ (2)

(според избор на наставникот и учениците)
Среќа и како се препознава и здобива; Судбина; Вистинитост; Достоинство; Чест;
Храброст; Срам и бесрамност; Егоизам и алтруизам; Толеранција; Разумност и трезвеност; Фанатизам; Воздржаност; Ароганција и суета; Жртвување;
Издржливост, цврстина; Доверба; Мудрост (1 + 1; 3-7.02.1999)

ЕТИЧКО СМЕТАЊЕ (2)

Разум и морал; Поим и содржина на етичкото сметање; Видови етички приоритети;
Вежбање во етичкото сметање (1 + 1; 9-14.02)

ЗДРАВСТВЕНА ЕТИКА (4)

Биоетика; Живот, Природа, Личност; Здравјето како вредност; Кои се елементите на добро здравје; Етика на здравјето, на физичката активност и на исхраната;
Улогата на личноста во чувањето на здравјето (1 + 1; 17-21.02)
Зависноста; Видови зависности; Избегнување зависности; Избегнување заразни болести (1 + 1; 24-28.02)

СОЦИЈАЛНА ЕТИКА (6)

Јас како личност; Јас и другиот; Светот како една целост (Универзална етика) (1 + 1; 3-7.03)
Заеднички живот (заедништво); Солидарност, сочувство; Еднаквост (1 + 1; 10-14.03)
Етикеција; Бон-тон (1 + 1; 17-21.03)

ЕКОНОМСКА ЕТИКА (4)

Имот; Пари (1 + 1; 24-28.03)
Штедење; Дарежливост (1 + 1; 31-4.04)

РАБОТНА (ТРУДОВА) ЕТИКА (6)

Работа и работна одговорност; Трудољубивост; Издржливост (1 + 1; 7-11.04)
Кооперативност; Деловност и деловна чесност; Доверие; Зошто некои напредуваат, а некои назадуваат (1 + 1; 14-18.04)
Професионална етика (Деонтологија на професијата) (1 + 1; 20-25.04)

СЕМЕЈНА ЕТИКА (4)

Брак; Избор на брачен другар (1 + 1; 28-30.04)
Брачни должности; Раѓање и огледување на деца; Избегнување и совладување на конфликти во бракот (1 + 1; 5-9.05)

ПОЛИТИЧКА ЕТИКА (6)

Плурализам на светот и на политичките ставови; Демократија; Вистината како апсолутна вредност (1 + 1; 12-16.05)

Човечки права; Видови човечки права (1 + 1; 19-23.05)
Како избираме; Одговорноста за изборот (1 + 1; 26-3.05)

ЕТИЧКО СМЕТАЊЕ - РЕЗИМЕ (2)

Резиме на смислата, содржината и вештината на етичкото сметање (1 + 1; 3-7.06)

ЗАБЕЛЕШКА: Почнувајќи од тематската целина за Работната етика, за *учениците во IV година*, кои учебната година ја завршуваат кон средината на месецот мај, е предвидено соодветно редуцирање во обемот на часовите (Работна етика - 4 часа; Семејна етика - 4 часа; Политичка етика - 2 часа).

ЗАБЕЛЕШКА: За Експерименталната настава по Етика во биотехничката паралелка во ДУСО "Браќа Миладиновци" во Скопје и во ЗШУЦ "Ѓорче Петров" во Кавадарци, каде што поинтензивно се обработуваат *биоетички* содржини, со глобалниот и тематски план е предвидена соодветна деривација на наставата. Покрај укажувањето на особени биоетички примери во секоја наставна единица, посебно се предвидени проширени тематски целини и наставни содржини од Биоетика:

БИОЕТИКА (4)

Биоетика - поим; Развото на биоетиката; Актуалност на биоетиката (1 + 1; 9-14.02)
Современи биоетички истражувања; Интернационална биоетика; Меѓународни конвенции од областа на биоетиката (1 + 1; 17-21.02)

ЖИВОТОТ И ЕТИКАТА (4)

Живот, Природа, Личност; Заштита на животот; Еколошка етика (1 + 1; 24-28.02)
Љубовта; Љубовта и одговорноста; Пријателството (1 + 1; 3-7.03)

ЗДРАВСТВЕНА ЕТИКА (4)

Здравјето како вредност; Кои се елементите на доброто здравје; Етика на здравјето, на физичката активност и на исхраната; Улогата на личноста во чувањето на здравјето (1 + 1; 10-14.03)
Зависноста; Видови зависности; Избегнување зависности; Избегнување заразни болести (1 + 1; 17-21.03)

Забелешка: Деталното тематско планирање за секоја наставна единица ќе биде правено за наставата за секој месец однапред.

Експерименталната настава ќе се одвива со примена на разни *методи* - предавање или изложување на главните аспекти на соодветното прашање, дијалог, идентифицирање на смислата и содржината на соодветното прашање; набројување на ставовите; користење на видео и други информатички средства и сл. (според оперативното планирање на експерименталната настава, ќе биде предвидувано истите теми да се обработуваат во разните училишта со примена на различни методи, техники и средства, како би се согледале успешните методички постапки за соодветното прашање и за етичката настава воопшто).

Каде што е корисно, на секој час ќе бидат прочитани подготвени *фрагменти* од етички текстови кои се однесуваат на соодветното прашање и на мудри пораки и народни поуки. Тие можат и самите посебно да бидат анализирани. За некои часови тие ќе бидат давани однапред на сите ученици или на некои ученици, за да бидат читани дома, како учениците би можеле да размислат за нивните пораки, а потоа би биле дискутирани.

Принципиелно, за секоја наставна содржина би се водела *расправа*.

Ако има можности, ќе се користат видео и други *информатички средства*.

За домашна обработка ќе бидат давани да се изработуваат кратки есеи за одделни погодни етички текстови или етички книги (или нивни делови), како и за одредени морални прашања. Тие ќе бидат читани на часот, по нив би се водела расправа (а ќе послужат и за согледба на можноста на поточно оценување од овој предмет).

Ќе се користи и методот на прибирање на исечоци од весници и списанија (клипинг), кои ќе послужат за заемно информирање, лоцирање на етичките проблеми и заедничко коментирање.

За биоетичкиот курс ќе се користат и материјали од Интернационалната мрежа за Биоетика, во која ќе се обидеме да ги вклучиме училиштата “Браќа Миладиновци” од Скопје и “Горче Петров” од Кавадарци.

Во сообразност со експерименталните цели на оваа настава, најмалку еднаш месечно ќе биде одржуван состанок на сите учесници во проектот, на кој би се констатирале и разменуваале искуствата и би се договарале и усогласувале методите на работата во наредниот период.

Наставни материјали

- Редовно ќе бидат изработувани наставни материјали за секоја тематска единица и навреме доставувани до сите училишта во експериментот
- Ќе се почне со изработка на Учебник за етика во средните училишта
- Ќе се почне со изработка на детална Библиографија на етички дела со анотација, со посебен осврт на проблемите кои се обработуваат во оваа етичка настава во средното образование
- Ќе почне со прибирање (купување и фотокопирање) на разни важни етички дела за секое училиште кое учествува во експериментот
- Ќе почне да се работи на подготвување на Хрестоматија на најпогодни етички текстови и морални поуки (преводите ќе почнат да се користат во експерименталната настава и пред завршувањето на еден ваков прирачник)
- Ќе почне да се изработува Листа од прашања за дискусија за секој соодветен проблем
- За соодветните прашања ќе се изработуваат упатства за наставникот со пошироки психолошки, социјални, етички и методички упатства за односниот проблем; истото се однесува и на методички материјали за целокупната работа
- Ќе се заврши со работата на мал, училишен етички речник (со анотации на најважните поими кои се обработуваат), како извод од подготвениот голем
- Ќе се користат видео материјали (инсerti од филмови, специјални етички материјали и др.)
- Ќе се изработат информативни прашалници за учениците, кои ќе бидат пополнувани на почетокот и на крајот на експериментот, за да се добијат повалидни сознанија за нивните сознанија, интересирања и оценки за ваквата настава
- Редовно ќе се исполнуваат информативни извештаи за педагошките и етичките аспекти на секој одделен час, кои ќе се компарираат
- Ќе се изработат и разни видови тестови за проверка на знаењата, кои ќе послужат за осмислување и осовременување на процесот на оценување по овој предмет
- Ќе се изработи детално Упатство за писмените состави по Етика, кое на учениците ќе им помогне во нивната работа

Овој глобален и тематски план за наставата по Етика беше основа врз која се изведуваше Експерименталната настава по Етика во учебната 1998/99

година во 4 средни училишта. Искуствата од примената на овој план без позитивни. Тие се изложени во извештајот за оваа настава до Министерството за образование на Република Македонија, а детално се истражени и коментирани во магистерскиот труд *Етичко образование во средните училишта во Република Македонија*. Сознанијата за примената на овој план и воопшто за рецепцијата на првите форми на Етичкото образование кзј нас, особено за вредноста и за применливоста на Предлогот на Наставната програма по Етика за средните училишта, се изложени детално како завршен оддел во овој магистерски труд под наслов “Етичко-педагошки согледби во врска со наставата по Етика во средното образование”.⁶²

Врз основа на овие искуства, како и врз неопходноста наставата по Етика во средното образование да се однесува на вредносното образование, може да се заклучи дека содржината и методиката на идната настава по Етика во нашите средни училишта ќе се спроведуваат според наставна програма слична на предложената Наставна програма по Етика, според која се спроведувани сите досегашни форми на ваква настава кај нас.

Во таа смисла, ние предлагаме нова форми на глобално планирање на наставата по Етика во средните училишта во Република Македонија. Овие два глобални плана (дадени на следните страници) се однесуваат на учебната 2000/2001 година.

⁶² Јован Лозановски, *Етичко образование во средните училишта во Република Македонија*, магистерски труд, цит. дело, стр. 99-111.

ГОДИШЕН ГЛОБАЛЕН ПЛАН ЗА НАСТАВАТА ПО ЕТИКА

Клас: II година

Ред. бр.	Програмски содржини	<u>I полугодие</u>		Време за реализација
		Часови за нови содржини	за утврдување	
1.	ШТО СЕ ТОА ЕТИКА И МОРАЛ	3	2	1-20.09.2000
2.	ПОЗИТИВИТЕТ НА ЖИВОТНАТА ЕТИКА	2	1	21-30.09.2000
3.	СОВРЕМЕНА ЕТИЧКА ДОКТРИНА	3	1	1-13.10.2000
4.	МОРАЛНАТА СВЕСТИ	4	2	16-10-3.11.2000
5.	СЛОБОДАТА И ЛИЧНОСТА	3	1	6-17.11.2000
6.	ЕТИЧКО СМЕТАЊЕ	3	2	20.11-7.12.2000
7.	ЖИВОТОТ И ЕТИКАТА	4	2	8-31.12.2000
Вкупно во I полугодие		22	11	(= 33)
<u>II полугодие</u>				
8.	ЕТИЧКИ ВРЕДНОСТИ	6	3	15.01-14.02.2001
9.	ДОЛЖНОСТ	1	1	15.-21.02.2001
10.	ЗДРАВСТВЕНА ЕТИКА	4	2	22.02-14.03.2001
11.	СОЦИЈАЛНА ЕТИКА	4	2	15.03-4.04.2001
12.	ЕКОНОМСКА ЕТИКА	2	1	5.-13.04.2001
13.	РАБОТНА (ТРУДОВА) ЕТИКА	3	2	23.04.-10.05.2001
14.	СЕМЕЈНА ЕТИКА	3	1	11.-24.05.2001
15.	ПОЛИТИЧКА ЕТИКА	1	1	25.05-1.06.2001
16.	ЕТИЧКО СМЕТАЊЕ - Резиме		2	3.-8.06.2001
Вкупно во II полугодие		24	15	(= 39)
СЕВКУПНО:		46	26	(= 72)

Во Глобалниот наставен план по Етика е прикажано планирање на етичкото образование за II година на средното училиште, со фонд од 2 часа неделно, во текот на целата учебна 2000/2001 година. По наведувањето на 16 тематски единици (всушност, на 15, при што единицата за Етичкото сметање сметаме дека треба да се резимира уште еднаш на крајот) е приведен бројот на часовите за обработка на нови наставни содржини, а потоа бројот на часовите за повторување, утврдување и вежбање. Од вкупниот број часови, две третини, т.е. 46 се предвидени за обработка на *нови содржини*, а 26, т.е. една третина за *утврдување* на наставната материја. Паралелно со нив се дадени и термините, значи рокот којшто се предвиден за обработка на тематските единици.

Во еден друг вид, ваквиот Годишен глобален план може да има и поразработена форма, при што означениот број на часовите се однесува на повеќе форми на дидактичката работа.

Ние сметаме дека ваквото глобално планирање повеќе соодветствува на современите педагошки ориентации и дека поточно ги определува содржинските и методичките прашања на наставата по Етика во текот на учебната година.

Во ваквиот разработен Глобален годишен план за наставата по Етика (а), во првата графа (3) се прикажани т.н. *воведни часови*, со кои се донесуваат главно нови поими и учениците се упатуваат во една покомплесна тематска област од наставната материја.

Во втората графа (4) се прикажани часовите за *обработка на нови наставни содржини*.

Во третата графа (5) се прикажани часовите за *утврдување, повторување и систематизација на знаењата*.

Во четвртата графа (6) се прикажани часовите посветени на новата и автентична форма на работа во наставата по Етика, која ја нарекуваме *Етичка работилница*.

Во последната графа (7) се предвидени часовите на кои ќе се обработуваат содржините според *изборот на учениците* и други активности.

ГОДИШЕН ГЛОБАЛЕН ПЛАН ЗА НАСТАВАТА ПО ЕТИКА (а)

Клас: II година

Ред. бр.	Програмски содржини	I полугодие					Време за реализација
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	
1.	ШТО СЕ ТОА ЕТИКА И МОРАЛ	1	3	1			1-20.09.2000
2.	ПОЗИТИВИТЕТ НА ЖИВОТНАТА ЕТИКА		2		1		21-30.09.2000
3.	СОВРЕМЕНА ЕТИЧКА ДОКТРИНА		2	1	1		1-13.10.2000
4.	МОРАЛНА СВЕСТ	1	3	1		1	16-10-3.11.2000
5.	СЛОБОДАТА И ЛИЧНОСТА		3	1			6-17.11.2000
6.	ЕТИЧКО СМЕТАЊЕ		3		2		20.11-7.12.2000
7.	ЖИВОТОТ И ЕТИКАТА		4	1		1	8-31.12.2000
Вкупно во I полугодие		2	20	5	4	2	(= 33)
II полугодие							
8.	ЕТИЧКИ ВРЕДНОСТИ		5	2	1	1	15.01-14.02.2001
9.	ДОЛЖНОСТ		1	1			15.-21.02.2001
10.	ЗДРАВСТВЕНА ЕТИКА	1	3	1	1		22.02-14.03.2001
11.	СОЦИЈАЛНА ЕТИКА		4	1		1	15.03-4.04.2001
12.	ЕКОНОМСКА ЕТИКА		2	1			5.-13.04.2001
13.	РАБОТНА (ТРУДОВА) ЕТИКА		3	1		1	23.04.-10.05.2001
14.	СЕМЕЈНА ЕТИКА		2	1	1		11.-24.05.2001
15.	ПОЛИТИЧКА ЕТИКА		1	1			25.05-1.06.2001
16.	ЕТИЧКО СМЕТАЊЕ - Резиме		1		1		3.-8.06.2001
Вкупно во II полугодие		1	22	9	4	3	(= 39)
СЕВКУПНО:		3	42	14	8	5	(= 72)

Ваквиот глобален годишен план овозможува остварување на целите и задачите на Наставната програма по Етика, а покрај часовите за презентирање на новите содржини, предвидени се и разните видови часови за повторување, дискусија и други форми на работа.

Со годишното глобално планирање започнува наставната работа во соодветната учебна година. Од неа произлегува натамошниот процес на планирањето - кое се состои во тематското планирање.

Тематско планирање на наставата по Етика

При Експерименталната настава по Етика изработивме заеднички Глобален и тематски план, којшто претходно го прикажавме. Сметавме дека таков треба да биде основниот документ за таков вид настава, со карактеристични блок-часови и со потребата од подетално изложување на наставните содржини веќе во првиот работен документ. Инаку, според дидактичките стандарди, тематското планирање следува по извршеното глобално годишно планирање.

Како што прикажавме во определбите на сите три вида планирање, тематското планирање е макропланирање со кое се проектира реализацијата на секоја наставна тема одделно. При тоа се определува временскиот период и бројот на часовите потребни за реализација на секоја наставна единица во рамките на наставната тема. Тука се наведуваат и наставните форми, методи, средства и материјално-техничката подготовка за реализација на наставната тема.

Наставата по Етика претставува целина во смисла на етичките, педагошките и сознајните цели, така што во секоја тематска целина се остваруваат истите општи вредносни и интелектуални задачи. Но, и секоја тематска целина за себе ја има истата аксиолошка и гносеолошка вредност, поради што и секоја од нив по себе е важна за изведбата на целосниот воспитно-образовен процес во наставата по Етика. Затоа, тематското

планирање на наставата по Етика, од една страна, претставува континуиран процес на осмислување на целината на етичкото образование во наставната година, а, од друга страна, креативен пристап кон секоја од тематските области на етичкото образование на соодветната возраст.

Во тематското планирање на наставата по Етика доаѓаат до израз особеностите на моралната и културната свест, специфичностите на етичката ситуација во одредена епоха или во покус временски период, можноста етичките сознанија да се пласираат преку поврзување со одредени настани, датуми, годишнини, како и разни други околности кои овозможуваат наставата по Етика да биде интересна, актуелна и приспособена, како на задачите на Моралното воспитување и Етичкото образование, така и на пошироките сфери на културното и духовно обликување на младите личности.

При тематското планирање наставникот треба посебно да обрне внимание на следните сегменти:

- Планирање на наставните содржини,
- Планирање на дидактичко-методичката подготовка,
- Планирање на материјално-техничката подготовка, и
- Планирање на подготовката на учениците.⁶³

При планирањето на наставните содржини наставникот треба соодветно да одбере и да ги формулира наставните содржини, кои треба да обезбедат извршување на целите и задачите од Наставната програма, како и континуитет во изведувањето на наставата. Врз основа на направениот Глобален годишен план, при тематското планирање тој ја утврдува точната структура на секоја наставна тема, при што ги формулира и насловите на секоја наставна единица.

⁶³ Олга Пешевска-Заревска, *Филозофска едукација во средните училишта*, докторска дисертација, цит. дело, стр. 136. Во обработката на овие 4 аспекти на тематското планирање ги следиме основните ставови на професорката Заревска-Пешевска од овој нејзин пионерски методички труд по Филозофија кај нас.

Покрај тоа, во наставата по Етика тој треба да ги утврди задачите на презентацијата на соодветните наставни содржини, да ја утврди врската на таа наставна единица со основните етички категории Доброто и Злото, со целината на етичките поглед и вредносната скала, како и со особените цели и задачи на Етичкото образование во целост. При тоа тој треба да ја поврзе содржината на наставната единица со другите социјални, историски, културни и слични аспекти, кои помагаат наставната содржина да биде прифатена во една поширока смисла за човечката егзистенција, како и да биде проследена со животни примери од широкостраната човечка историска и актуелна практика.

Исто така, тој треба да избере и соодветна литература за своја лична подготовка за успешна обработка на соодветната наставна единица, како и литература (може и во вид на фрагменти), која ќе им ја предложи на учениците за нивна обработка пред, за време или по часот.

Всушност, при создавањето на тематскиот план, наставникот треба да ги артикулира предвидените наставни содржини во дадената наставна тема така што тоа да овозможи лесно и успешно совладување на наставната материја и на основните цели и задачи на тој дел од вкупниот воспитно-образовни процес.

Во принцип, тематското планирање треба да биде обемно и прегледно, така што и наставникот и надзорниот педагошки орган можат лесно да ги следат инструкциите. За таа цел при тематското планирање посебно се истакнуваат следниве сегменти на наставниот процес:

- а) Планирање на структурата на наставната тема,
- б) Планирање на наставните задачи во рамките на темата,
- в) Планирање на корелации помеѓу наставните содржини, и
- г) Планирање на литературата за стручна и методичка подготовка.

Планирањето на структурата на наставната тема се базира врз фактот што за секој час има потреба од различен приод, а со тоа доаѓа до израз и креативноста на наставникот, како извор на квалитетот на дидактичкиот

процес. Оттука следува и можноста да има различни типови часови. Поделбата на наставните содржини овозможува попрецизна ориентација при структурирањето на наставната тема, а варијациите на наставните содржини даваат можност за одговор на заинтересираноста, желбите и потребите на учениците.

При планирањето на наставните задачи треба да се води сметка за нивниот троен карактер: функционалноста, гносеолошките цели и етичко-воспитните задачи. Функционалните задачи се однесуваат на основните практични и теоретски причини заради кои се изучуваат некој предмет, наставна тема или наставна единица. Затоа треба да бидат истакнувани овие базични едукативни причини заради кои предметот, темата и единицата им се презентираат на учениците. Гносеолошките цели укажуваат на образовните содржини што треба да бидат усвоени во текот на изучувањето на предметот, на некоја тема или на една наставна единица. Етичко-воспитните задачи (кај сите предмети, а особено во наставата по Етика) се насочени кон развивање на позитивни човечки својства и усвојување на основните човечки вредности, а во наставата по Етика и за развивање на капацитетите на личноста за морално судење, аксиолошко вреднување и етичка креативност. Бидејќи целите и задачите на секој наставен предмет - па и на наставата по Етика - се утврдени со Наставната програма, при тематското планирање се истакнуваат овие основни цели и задачи на ваквата настава, а посебно особените цели и задачи на обработката на некоја тема или наставна единица.

Планирањето на литературата претставува значаен дел од секое тематско планирање. Етиката се однесува на животната практика, но е филозофска дисциплина, така што основен епистемолошки извор во неа е литературата. Таа донесува размисли (теорија) за етиката, историски и конкретни сознанија за моралот, етички искуства и препораки, совети и поттици за размислување. Таа поучува за тоа како се размислува за етиката, за должностите, за разните видови морални вредности и одговорности. Затоа литературата е незаобиколив дел од наставата по Етика. Специфичноста за етичкото образование е во тоа што тоа не мора да бидат само филозофски

расправи на прочуени мислители, туку и други дела - истории на етиката и систематски етички учебници, етички прирачници, зборници на етички текстови и етички речници. Во наставата по Етика можат да се користат и морализаторски и популарни етички дела, морални расправи за одредени прашања, литература од областите блиски на етиката и од оние сфери кои донесуваат современи морални норми (екологија, грижа за здравјето, заштита на животните), прирачници и други книги за одделни области на човечката практика. Исто така, за етичкото образование се продуктивни и доста литературни дела, каде низ приказот на моралните својства на личноста и на нејзиниот етички развој и дејствување, со претставување на моралните дилеми пред кои во разни ситуации се исправа личноста, се дава значаен придонес кон обликувањето на моралот на младите.

Посебен вид литература се однесува на методичката подготовка на наставникот за наставата по Етика. Тој може многу да научи и да се инспирира во работата од општите педагошки прирачници, од специјалните дидактички дела и од богатата современа литература за различните педагошки аспекти и видови на работата. Особен вид ваква литература претставуваат големите филозофски дела за воспитувањето и образованието, како оние на Џон Лок, Жан-Жак Русо, Имануел Кант, Јохан Фридрих Хербарт, Џон Стјуарт Мил, Џон Џејмс Мил, Павло Вук-Павловиќ и други, кои, покрај основната филозофска идеја за едукацијата, донесуваат и вонредна етичка поука и инспирација и за наставникот и за учениците.

Во ваква литература спаѓаат и многу современи дела од областа на етнологијата (како компаративно искуство во моралот), психологијата (чишто истражувања на развојот на личноста, на детската психа и на моралот се базични за развојот на современото Етичко образование), социологијата (каде можат да се пронајдат многу поучни примери за видовите односи во современиот свет) и од другите науки.

Една од најкомплексните методички постапки е *планирањето на дидактичко-методичката подготовка на наставникот*. Тоа го опфаќа изборот, подготовката и комбинирањето на наставните форми и методи за

успешно презентирање и совладување на наставните содржини. Овие дидактичко-методички форми и постапки се однесуваат на начинот на презентацијата на наставните содржини и на активноста на учесниците во едукативниот процес. И при планирањето на дидактичко-методичката постапка наставникот треба да ги следи правилата и изградените критериуми за избор, усогласување, комбинирање и примена на наставните форми и средства.

Во иста смисла, и планирањето на материјално-техничката подготовка за наставата бара сосредоточена активност на наставникот. Материјалните услови се многу битни за изведувањето на наставата со соодветна насоченост и за постигнување на сакани резултати. При планирањето наставникот треба да ги користи сите можни материјални услови што ги има училиштето, оние што може да ги најде во градот и да ги искористи оние од различни датотеки, институции и стари и нови информатички средства.

Во овој обем спаѓа и планирањето на наставниот простор во кој ќе се одржува наставата. Како и кај многу други предмети, и во наставата по Етика се можни различни разместувања на учениците и иновативни зафати и во овој дел од изведбата на наставата, што се покажа продуктивно во досегашната практика.

При планирањето треба прецизно да се определи времето и начинот на искористувањето на наставните средства во едукативниот процес.

Четвртата базична претпоставка на тематското планирање се однесува на планирањето на подготовката на учениците. Како што наставникот се подготвува за наставата, таква подготовка треба да имаат и учениците. Неа ја планира наставникот, им ја изложува на учениците и учествува во нивните активности на овој план. Крајната цел на наставниот процес е усвојувањето на наставните содржини, а тоа се постигнува подобро и со повеќе успех ако се изведува на интересен начин, со добра подготвеност на наставникот, со психолошка и етичка отвореност на ученикот, со соодветни наставни форми и средства. Ученикот ја нема супстанцијалната улога во презентацијата на

новите знаења, но и тука е возможно негово подготвување за нивна подобра рецепција, а во новите образовни процеси сè повеќе се применува негово прелиминарно истражување, коешто ќе доведе до поуспешно усвојување на новите знаења. При усвојувањето, повторувањето и репродукцијата на сознанијата е особена значајна активноста на ученикот. Методичката подготовка за наставната работа ќе ги има предвид овие димензии на учениковото активирање, нив ќе ги планира и спроведува со внимателност, но и со настојчивост, за кај учениците да се постигнат што подобри воспитно-образовни резултати.

Врз основа на овие поставки изработивме планови за наставните теми од областа на Етиката за средните училишта. Овде го изложуваме детално планот за втората наставна тема "Позитивитет на животната етика". Според Глобалниот годишен план, за обработка на оваа тема се предвидени 2 + 1 час во времето од 21-30.09.2000 година.

ПЛАН И ПОДГОТОВКА ЗА ОБРАБОТКА НА НАСТАВНА ТЕМА

А. Структура на наставната тема

Наставна тема: Позитивитет на животна етика

Време на реализација: од 21.09.2000 до 30.09.2000 година

Ред. бр.	Наставна единица	Време за реализација
1.	ДОБРОТО, ЗЛОТО И АПСОЛУТНАТА ВРЕДНОСТ НА ДОБРОТО	21.09.2000
2.	ИЗБОР НА ПОЗИТИВЕН ПРИСТАП КОН ЖИВОТОТ	26.09.2000
3.	ЕТИЧКА РАБОТИЛНИЦА: За основните етички категории и изборот на позитивен пристап кон животот	28.09.2000

Б. Задачи на наставната тема

- Објаснување на основните етички поими Доброто и Злото и на нивните етички вредносни и соодноси
- Укажување на апсолутната вредност на Доброто и на неопходноста од изборот на позитивен пристап кон животот
- Разјаснување на можностите на Етиката за доаѓање до сознанието за апсолутната вредност на Доброто и за изборот на позитивниот пристап кон животот
- Применување на усвоените сознанија за Доброто и за позитивниот пристап кон животот

В. Корелација со другите наставни содржини

- Корелација со содржините од општествената и јазичката група предмети (Историја, Македонски јазик и литература)
- Корелација со природната група предмети (Биологија) и со останатите сознанија за хигиената и менталното здравје

Г. Извори на стручна подготовка на наставникот

Разни учебници по Етика, прегледи на историјата на етиката и на етичките теории, лексикони и друга етичка литература:

- Д-р Кирил Темков, *Етика*, Скопје, Епоха, 1998, I поглавје: Чуму етиката? Што е етиката?
- Д-р Кирил Темков, *Етика за младите*, Учебник во тек и развој, Експериментална настава по Етика, 1999-2001, лекции: Доброто и злото; Морализам и Аморализам; Позитивен пристап кон животот
- Д-р Кирил Темков, *Етиката денес*, Скопје, Епоха, 1999, поглавје: Две вредности на животот
- Д-р Кирил Темков, *Етички речник за младите*, Експериментална настава по Етика, 1999
- Dr Vuko Pavićević, *Osnovi etike*, Drugo, prošireno izdanje, BIGZ, Beograd, 1974
- Jana Miezgová, *Základy Etiky*, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1994

- Ivan Čehok, *Etika I* (Čovjek - biće susreta), Udžbenik za prvi razred srednje škole, Školska knjiga, Zagreb, 1998

Разни педагошки учебници и методичка литература:

- *Pedagogija*, I-II, red. Ljubomir Krneta, Nikola Potkonjak i dr., Matica Hrvatska, Zagreb, 1969
- Олга Пешевска-Заревска, *Филозофска едукација во средниите училишта*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Скопје, 1998
- Josip Marinković, *Metodika nastave filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, 1983
- *Pedagoška enciklopedija*, I-II, red. dr Nikola Potkonjak i dr Petar Šimleša, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva i dr., Beograd i dr., 1989

Г. Извори на подготовка на учениците

- Д-р Кирил Темков, *Етика за младите*, Учебник во тек и развиток, Експериментална настава по Етика, 1999-2001, лекции: Доброто и злото; Морализам и Аморализам; Позитивен пристап кон животот
- Д-р Кирил Темков, *Етички речник за младите*, Експериментална настава по Етика, 1999

Другите елементи на планирањето и подготовките за обработка на оваа наставна тема ги опфаќаат следни содржини и задачи:

ДИДАКТИЧКО-МЕТОДИЧКА ПОДГОТОВКА

1) Во првиот час ќе се применат следните форми на работа: фронтална, група и индивидуална.

2) Во вториот час ќе се применат фронталната и индивидуалната форма на работа.

3) Третиот час ќе биде Етичка работилница, во која ќе се применат и индивидуалната и групната форма на работа.

Наставните методи ќе бидат монолошкиот, дијалошкиот и текст методот.

ОРГАНИЗАЦИСКА И МАТЕРИЈАЛНО-ТЕХНИЧКА ПОДГОТОВКА

Часовите за нови содржини ќе се одржат во училница, со употреба на табла на која ќе бидат претставени основните етички категории и нивниот соодност на аксиолошката скала.

Ќе бидат изложени и изработките на учениците за нивните погледи за Доброто и Злото.

Етичката работилница ќе биде изведена во училница со посебно уредување на клупите и училишниот простор. При тоа ќе бидат користени и посебно подготвени наставна листови.

ПОДГОТОВКА НА УЧЕНИЦИТЕ

Учениците да подготват свои согледби на проблемот на Доброто и Злото.

х х х

Со добро и прецизно спроведено тематско планирање на наставната работа се овозможува доследно и целосно извршување на Наставната програма и постигнување на очекуваните воспитно-образовни цели и задачи по предметот Етика.

Оперативно планирање на наставните содржини по Етика

По внимателното и детално планирање на наставните содржини по Етика во целина (со глобалното годишено планирање) и по неговото парцијално планирање по наставни теми (со тематското планирање), пред да се реализира часот се применува оперативно планирање, со кое наставникот се подготвува за настапот пред учениците.

Со оперативното планирање на наставните содржини по Етика се зафаќаат следните методички елементи:

- насловот на наставната единица, која е предмет на непосредната педагошка активност;

- типот и карактерот на наставниот час,

- времето на реализирање на часот.

Донесуваме синопсис на Оперативно планирање на наставата, или популарно наречена дневна подготовка за наставен час:

ПОДГОТОВКА ЗА НАСТАВЕН ЧАС

Наставна единица _____

Тип на часот _____

Време на реализација _____

Воспитно-образовни задачи:

а) образовни (гносеолошки) _____

б) функционални (практични) _____

в) воспитни (етички) _____

Форми на наставна работа _____

Наставни методи _____

Наставни средства _____

Тек на наставниот час (дидактичка артикулација)

а) воведен дел на часот _____

б) главен (основен) дел на часот _____

в) завршен дел на часот _____

Конкретни оперативни планирања на наставата по Етика ќе приведеме во наредниот дел на дисертацијата, посветен на наставниот час по Етика.

Во наставната практика, Годишното и Тематското планирање, дополнето со задолжително дефинирање на типот на секој наставен час и времето на неговата реализација според тековниот календар, се прави во тн. Годишно распределение на наставните содржини.

Донесуваме образец на вакво на наставните содржини по Етика, застапени во II година со 2 часа неделно.

ГОДИШНО РАСПРЕДЕЛЕНИЕ НА НАСТАВНИТЕ СОДРЖИНИ ПО ЕТИКА

Клас: II година
часови: 2 часа неделно

Ред. бр.	Наставни содржини	Време за реализација
-------------	-------------------	-------------------------

I полугодие

I. ШТО СЕ ТОА ЕТИКА И МОРАЛ (3 + 2 = 5)	1-20.09.2000
1. Моралот во животот (воведен час)	5.09.2000
2. Етика како наука за моралот	7.09.2000
3. Дискусија за моралот и за етиката како наука	12.09.2000
4. Вредноста на животот и видови вредности во животот	14.09.2000
5. Тематско повторување и утврдување	19.09.2000

II. ПОЗИТИВИТЕТ НА ЖИВОТНАТА ЕТИКА (2 + 1 = 3)	21-30.09.2000
6. Доброто и злото и апсолутната вредност на доброто	21.09.2000
7. Избор на позитивен пристап кон животот	26.09.2000
8. Етичка работилница за основните етички категории и за изборот на позитивниот пристап кон животот	28.09.2000
III. СОВРЕМЕНА ЕТИЧКА ДОКТРИНА (3 + 1 = 4)	1-13.10.2000
9. Индивидуализам и колективизам	3.10.2000
10. Етичка автономија и личноста како етичка вредност и цел	5.10.2000
11. Современ утилитаризам	10.10.2000
12. Етичка работилница за современата етичка доктрина	12.10.2000
IV. МОРАЛНАТА СВЕСТ (4 + 2 = 6)	16.10-3.11.2000
13. Елементите и изградбата на моралната свест (воведен час)	17.10.2000
14. Намера и акт (дело) и морална оценка	19.10.2000
15. Час по избор на учениците за моралната свест	24.10.2000
16. Прифаќање на моралот, согласност со доброто и отфрлање и избегнување на злото	26.10.2000
17. Свест	31.10.2000
18. Тематско повторување и утврдување	2.11.2000
V. СЛОБОДАТА И ЛИЧНОСТА (3 + 1 = 4)	6-17.11.2000
19. Поимот и значењето на слободата за личноста и за развитокот на општеството и на човештвото	7.11.2000
20. Современи димензии на слободата;	9.11.2000
21. Слободата и одговорноста	16.11.2000
22. Тематско повторување и утврдување	21.11.2000
VI. ЕТИЧКО СМЕТАЊЕ (3 + 2 = 5)	20.11-7.12.2000
23. Разум и морал	23.11.2000
24. Поим за етичкото сметање;	28.11.2000
25. Етичка работилница за етичкото сметање	30.11.2000
26. Видови етички приоритети	5.12.2000
27. Етичка работилница за нашите етички корени - учењата на Св. Климент Охридски и други македонски етичари и просветители (актуелизација)	7.12.2000
VII. ЖИВОТОТ И ЕТИКАТА (4 + 2 = 6)	8.-31.12.2000
28. Радост, тага и надеж;	12.12.2000
29. Задоволство и незадоволства	14.12.2000
30. Час по избор на учениците за некоја тема од животот	19.12.2000
31. Љубовта, одговорноста и пријателството	21.12.2000
32. Оптимизам и песимизам	26.12.2000
33. Тематско повторување и утврдување на полугодишните оценки	28.12.2000

II полугодие

VIII. ЕТИЧКИ ВРЕДНОСТИ (6 + 3 = 9)	15.01-14.02.2001
34. Поим за етичките вредности	16.01.2001
35. Среќа и како се препознава	18.01.2001
36. Час по избор на учениците за етичките вредности	23.01.2001
37. Етичките вредности Мудрост, Достоинство, Чест, Вистина, Храброст, Доверба и Цврстина;	25.02.2001

38. Срамот и бесрамноста, егоизмот и алтруизмот	30.01.2001
39. Етичка работилница за етичките вредности	1.02.2001
40. Етичките вредности Толеранција, Разумност, Издржливост, Трезвеност и Воздржаност	6.02.2001
41. Ароганција, Суета, Судбина и Фанатизам	8.02.2001
42. Тематско повторување и утврдување	13.02.2001
IX. ДОЛЖНОСТ (1 + 1 = 2)	15-21.02.2001
43. Теорија на должноста и одговорноста	15.02.2001
44. Дискусија за должноста и одговорноста	20.02.2001
X. ЗДРАВСТВЕНА ЕТИКА (4 + 2 = 6)	22.02-14.03.2001
45. Биоетика (воведен час)	22.02.2001
46. Живот, Природа, Личност	27.02.2001
47. Час по избор на учениците за значењето на живото и на животот	1.03.2001
48. Елементите на доброто здравје и за чувањето на здравјето	6.03.2001
49. Зависности и нивно избегнување	8.03.2001
50. Етичка работилница за биоетиката	13.03.2001
XI. СОЦИЈАЛНА ЕТИКА (4 + 2 = 6)	15.03-4.04.2001
51. Јас како личност и Јас и другиот	15.03.2001
52. Универзална етика	20.03.2001
53. Час по избор на учениците за Универзалната етика	22.03.2001
54. Заеднички живот (заедништво)	27.03.2001
55. Етикеција и Бон-тон	29.03.2001
56. Тематско повторување и утврдување	3.04.2001
XII. ЕКОНОМСКА ЕТИКА (2 + 1 = 3)	5-13.04.2001
57. Имот и пари	5.04.2001
58. Вредноста на дарежливоста и на штедењето	10.04.2001
59. Дискусија за етичките погледи на Исус Христос (актуелизација - пред Велигден)	12.03.2001
XIII. РАБОТНА (ТРУДОВА) ЕТИКА (3 + 2 = 5)	23.04-10.05.2001
60. Работата, работната одговорност, трудољубивоста, издржливоста	24.04.2001
61. Деловност и деловна чесност	26.04.2001
62. Дискусија за наставните содржини по работната етика	3.05.2001
63. Професионална етика (Деонтологија)	8.05.2001
64. Час по избор на учениците за деонтологијата	10.05.2001
XIV. СЕМЕЈНА ЕТИКА (3 + 1 = 4)	11-24.05.2001
65. Избор на брачен другар	15.05.2001
66. Брак	17.05.2001
67. Избегнување и совладување на конфликти во бракот	22.05.2001
68. Етичка работилница за етичките погледи на светите Кирил и Методиј	24.05.2001
XV. ПОЛИТИЧКА ЕТИКА (1 + 1 = 2)	25.05-1.06.2001
69. Плурализам и демократија	29.05.2001
70. Час по избор на учениците за Универзалната декларација за правата на човекот	31.05.2001

XVI. ЕТИЧКО СМЕТАЊЕ И ИЗБОР - РЕЗИМЕ (1 + 1 = 2)

3-8.06.2001

71. Етичка работилница за етичкото сметање

5.06.2001

72. Глобално повторување и утврдување
на годишните оценки

7.06.2001

Со создавањето на Годишното распределение на годишните содржини во наставата по Етика се заокружува процесот на планирање на Етичкото образование. Врз основа на глобалниот годишен план, тематскиот план и оперативниот план на наставните содржини се создадени претпоставки за дневно планирање и подготовка и успешно изведување на наставниот час по Етика.

НАСТАВЕН ЧАС ПО ЕТИКА ВО СРЕДНИТЕ УЧИЛИШТА

Како што укажавме во претходното поглавје, методичкото планирање се прави заради успешно извршување на наставата. Во современата педагогија, наставниот процес се извршува предимно во форма на наставен час.

Наставниот час е “основна временска единица за организација на наставата”.⁶⁴ Тој се однесува на обемот на конкретната дидактичка работа, на формата во којашто таа ќе се спроведе и на целите и значењето на тој микропедагошки процес.

“Часот е целосен, логички заокружен, временски ограничен дел од наставниот процес, со постојан состав на ученици, приближно со еднакви предзнаења, во чиј тек со заедничка работа наставникот и учениците се решаваат одредени дидактички и воспитно-образовни задачи”.⁶⁵

Со оглед на својата организациона форма, вака поставениот наставен час претставува основа на предметно-часовниот систем. Неговото значење го истакнуваат мнозина дидактичари и тој е прифатен во речиси сиот свет. Оваа наставна форма се разви во Новиот век, заедно со развитокот на новиот начин на производство, новите социјални односи и на потребата од масовно образование. Часот овозможува здобивање на јасни и поцелосни знаења кај учениците. Истовремено, тој овозможува планирање на наставата во текот на еден подолг период и нејзини конкретни задачи, а воопшто и посистематски и поуспешен воспитно-образовен процес, и во целост и во одделни наставни предмети.

Со воведувањето на наставниот час се зголемуваат и наставните потенцијали на образовната институција. Токму Јан Амос Коменски, кој предложи поделба и организација на наставата во форма на наставен час, укажа на можноста на тој начин поголем број ученици да можат да прису-

⁶⁴ *Pedagogija*, tom II, red. Ljubomir Krneta, Nikola Potkonjak i dr., op. cit., str. 436.

⁶⁵ Dr Jovan Đorđević - dr Nikola Potkonjak, *Pedagogija*, op. cit., str. 317.

твуваат и да учествуваат во наставата, како и тоа дека со наставниот час се овозможени и други погодности за педагошкиот процес, меѓу кои се: истовремено започнување на работата во учебната година и во секој наставен ден; одредена должина на работата во наставата; организирање на наставата како часови и одмори меѓу часовите; поделба на паралелките според бројот и возраста на учениците; поделба на наставните предмети по години; создавање на јасни наставни програми за секоја година и сл.

Ваквиот систем се нарекува “предметен“. Сите ученици се групирани во *паралелки* според возраста, предзнаењата, наставната насоченост и конкретните задачи на наставата со оглед на нејзината содржина и форма. Општиот воспитно-образовен процес е поделен на *предмети*, кои се изучуваат на часовите. Генералниот педагошки резултат се остварува како сознанија од низа области и во определен број учебни години. Заради тоа, овој систем поточно се определува како “предметно-часовен“.

Во вака организираниот воспитно-образовен процес, материјалите од секој предмет се разделени на наставни теми и наставни единици, кои се изведуваат преку низа сообразни временски целини, односно определени дидактички периоди, кои сите имаат подеднакво значење, следуваат еден по друг во еден подолг временски период (најчесто, полугодие или учебна година) и се исполнети со наставни содржини кои претставуваат целина и се надоврзуваат една на друга. Во ваквиот систем часот зазема централно место како форма на организација на работата. Тој во себе ги акумулира целите, задачите, содржините и методите на наставата.

И во наставата по Етика воспитно-образовната работа е организирана во форма на час, како и во другите предмети во нашиот образовен систем. И за Етичкото образование во широчината на неговите особени воспитно-образовни задачи часот е најдобра и најмасовна организациона дидактичка форма. Затоа и планирањето на наставата по Етика е сконцентрирано врз организацијата на наставниот час.

Целта и задачите на наставниот час по Етика

Целта на секој наставен час, па и на часот по Етика, е да обезбеди систематско усвојување на солидни знаења и умеења, ученикот да го оспособи за нивна успешна примена, да го унапреди самостојното учење и работа на ученикот и да придонесе за неговото воспитување.

Првата димензија на наставниот час е сврзана со епистемолошките функции и цели на образовниот процес. Секој час значи зголемување на сознанијата на учениците од одредена област. Во наставата по Етика, исто така, наставниот процес е замислен како прогресивно движење на етичките сознанија на младата личност. На секој наставен час по Етика ученикот треба да се здобие со нов фондус на етички сознанија од широката област на моралот и моралната свест. Од секој час ученикот треба да излезе побогат со нов квантум на сознанија за Етиката и за моралните вредности.

Но, во современата педагогија се укажува дека наставниот процес треба да овозможи не само чисто сознание, туку сознание за практиката и практични знаења за дејствување на ученикот во сообразност со наученото. Таквата практична основа на знаењата кои се здобиваат во текот на наставата (наставниот час) е уште поважна во една практична дисциплина каква што е Етиката.

Етиката е поврзана со дејствувањето. Таа е наука за правилното постапување, а во својата практична форма таа претставува дејствување според принципите. Таа дијалектика на идеалното и реалното, на ученото и практичното, е основа на постоењето на Етиката. Во иста смисла, и Етичкото образование претставува вовед во Етиката, не само како сознание за моралот, туку и како поуки за дејствувањето, здобивање со вештина на вреднувањето и развивање на умеењата за правилно постапување. Ова спаѓа меѓу најважните цели и задачи на наставата по Етика. Тие се реализираат во текот на наставниот час, така што часот по Етика, и покрај неговата филозофска димензија, ја содржи и непосредноста на моралната практика и е

изворна обука на младата личност за нејзините секојдневни и сложени морални задачи.

Изборот, редоследот, траењето и усогласувањето на дидактичките компоненти ги условува дидактичките етапи или фази на наставната работа воопшто, а посебно во текот на наставниот час. Таа структура на наставната работа произлегува од основните задачи на наставниот процес и час. Бидејќи тие се повеќестрани, од нивната преференција зависат многу елементи на педагошкиот процес. Основните задачи на наставниот процес и час се:

- функционални (практични),
- образовни (гносеолошки) и
- воспитни (етички).

Наставниот план и програма се составени со цел да се реализираат точно определени и неопходни задачи во текот на наставниот процес. Педагошката работа е практична, таа не се завршува во визиите или при планирањето, туку овие продолжуваат во секојдневната активност на едукацијата на младите личности.

Практичното значење или функција на наставниот час се негова основна компонента, со што се осуштествуваат педагошката концепција и цели заради кои се организира наставата и часовите во неа.

Иако во педагошкиот процес воспитно-образовните димензии се неопходни од дидактичката дејност, во анализата на суштината на целите и на задачите на наставниот час, неговата функционална димензија може посебно да се разгледува. Станува збор за главните принципи и форми на реализирањето на педагошката дејност како професионална активност, чии практични димензии се поврзани со областа и намерите на педагошката активност.

Всушност, во овие димензии на дидактиката, наставата се зема како форма на дејност со низа постапки насочени кон изнесување, проширување,

повторување, зацврстување и проверување на знаењата.⁶⁶ Иманентните воспитно-етички димензии на педагошкиот процес не се предмет на разгледување во оваа чиста анализа.

Образовните задачи се оние кои се поставуваат и пред наставникот и пред учениците во текот на едукативниот процес. Затоа зборуваме за нивната гносеолошка суштина. Доминацијата на епистемолошката страна на едукацијата се олицетворува во содржините и формите кои се однесуваат непосредно на самата задача на проширувањето на сознанијата низ образовниот процес. Сознанијата можат да се квантифицираат и да се мери порастот на знаењата на учениците. Затоа оваа страна на едукативниот процес може да се разгледува сама по себе и ја има определената дидактичка компонентна. Нејзината гносеолошка сушност неа не ја изделува од функционалните и воспитните задачи на наставата и на наставниот час, но се покажува дека таа задача има своја вредност по себе, која може одделно да се согледа и измери.

Воспитните задачи се составен дел од наставата и наставниот час, но и тие имаат своја особеност во однос на општата страна на функционалноста на едукацијата и на нејзината гносеолошка димензија. Иако сиве три дидактички елементи директно се поврзани во текот на наставниот процес, секој од нив има и специјалната едукативна и дејствена суштина, која може да се констатира со точноста на анализата и да биде земена предвид низ специфичната разгледба на сите елементи на воспитно-образовниот процес во целост.

Ваквите научни и практични дистинкции се потребни заради уточнувањето на сите задачи и аспекти на наставата и на наставниот час. Функционалноста, епистемолошката димензија и воспитно-моралните елементи на едукативниот процес претставуваат целина, но секој од нив има определена улога и задача во наставата. Од нивното изведување и нивната

⁶⁶ На пример, за функционалните димензии на часот по Филозофија види кај Олга Пешевска-Заревска, *Филозофска едукација во средните училишта*, докторска дисертација, цит. дело, стр. 175 и н.

вплотеност зависат видот, структурата и резултатите на наставата и наставниот час.

Во наставата по Етика се присутни изнесените дилеми и димензии на секоја од овие задачи, но тие и се мултиплицираат со оглед на аксиолошката суштина на ваквата настава. Практичната димензија на наставната работа е поврзана со еден од елементите - воспитно-етичкиот.

Тука функционалноста се однесува на успехот на воспитната страна на едукацијата. Исто така, и образовната димензија е во исклучително единство со воспитно-етичката. Образованието за моралот неминовно се спроведува заедно со воспитната димензија на етичката едукација. Така сиве три задачи на наставниот час по Етика, бидејќи се сконцентрирани околу моралните вредности и етичката едукација, на особен начин ја рефлектираат реалноста на професијата, на образованието и на воспитанието како компоненти на дидактичката дејност.

И во анализата на наставниот процес и на наставниот час по Етика може да се направи ваква дистинкција, но при тоа се мошне тесни особеностите на секоја од нив, кои во етичката едукација тие блиску се испреплетени.

Така целите на наставата по Етика, кои најнапред се однесуваат ширењето и зацврстувањето на моралната свест и вредности, директно влијаат врз суштината на задачите во наставата по Етика, кои не можат да се изделат во строга смисла на зборот од основните цели на оваа едукација. Тоа се одразува и врз другите нејзини дидактички компоненти, со што Методиката на наставата по Етика станува особена научна и стручна дисциплина, што може да се види и во разните прашања што таа ги поставува и решава.

Видови наставни часови по Етика

Основното прашање пред Методиката на наставата по Етика е дали наставниот час може да ги содржи сите компоненти на наставниот процес, односно да ги опфати сите негови можни етапи.

Наставниот процес содржи повеќе делови (етапи). Покрај воведувањето во наставната содржина и во проучувањето на темата, тоа се запознавањето со фактите, компарирање на новите со старите сознанија, примена на сознанијата врз практиката, потоа утврдувањето на знаењата и контрола на наученото, како и обопштувањето на наставната материја во систем. Се разбира, наставниот час не мора да ги содржи сите овие делови и уште некои од педагошките задачи кои се остваруваат во него. Конкретниот наставен час не значи негово целосно совпаѓање со сите потенцијални дидактички функции на часот. На секој од часовите превладува по некој од овие делови или елементи на наставниот процес. На тој начин наставниот час се здобива со определена дидактичка карактеристика.

Според тоа кој од овие делови, етапи или дидактички елементи превладуваат, разликуваме повеќе типови на наставен час. Типологијата на наставните часови се однесува на “нивната класификација врз основа на главната дидактичка задача и на она што во нив превладува”.⁶⁷ Нема чисти наставни часови, бидејќи од сложената педагошка функција на воспитно-образовниот процес прилегува да не е можно часот да се спроведува како изделена дејност, но сепак некој од ваквите елементи е поддоминантен, па според тоа може да се определи карактеристиката на конкретниот наставен час.

Според некоја од класификациите, врз основа на главната дидактичка задача, се разликуваат следните типови наставни часови:

- час за воведување во тематска целина,
- час за презентирање на нови наставни содржини,
- час за повторување, утврдување и генерализирање,

⁶⁷ Dr Jovan Đorđević - dr Nikola Potkonjak, *Pedagogija*, op. cit., str. 318.

- час за вежбање и примена на здобиените знаења,
- час за контрола на знаењата и умеењата, и
- дебатен час и час по избор на учениците.

Часовите за *воведување во тематската целина* служат најнапред за запознавање на учениците со новите наставни предмети, со нивните цели и задачи, структура и содржина. Исто така, вакви часови се и оние со кои учениците се подготвуваат за усвојување на поголеми тематски целини и подрачја. Во наставата по Етика, според изложениот Годишен глобален план, такви се три часа: воведниот (првиот) за темата “Што се тоа Етика и Морал“, потоа воведниот кон наставната тема “Морална свест“ и воведниот кон наставната тема “Здравствена етика“ (овие две тематски целини ги сметавме за најзначајни за сознанијата и вниманието на учениците).

Часовите за *презентирање на нови наставни содржини* служат за систематско пренесување и објаснување на сознанијата и фактите од наставната област. Овој тип часови најшироко е застапен во нашата образовна практика. Користењето на многу од дидактичките форми се однесува токму на ваквиот вид часови (за што ќе расправаме во подоцнежните поглавја од дисертацијата). И во наставата по Етика се најзастапени ваквите часови. Според изложениот Годишен глобален план, од вкупно 72 часа, вакви се 42 часа. На пример, во третата наставна тема “Современа етичка доктрина“, за чија обработка се предвидени 3 + 1 час, три часа се однесуваат на презентирањето на нови наставни содржини: “(9) Индивидуализам и колективизам“, “(10) Етичка автономија и личноста како етичка вредност и цел“ и “(11) Современ утилитаризам“.

Часовите за *повторување, утврдување и генерализирање на сознанијата* имаат за цел да се оствари онаа функција на наставата која се однесува на сигурноста и трајноста на здобиените знаења. Овој тип на часови, исто така, често се применува во практиката и тоа во различни форми. На тие часови се инсистира на помнење и усвојување на суштествените факти и на начелата, а, доколку е можно, се прават обиди тоа да биде во нови видови

на знаењето на учениците. На овие часови една од главните цели е систематизацијата на сознанијата. Исто така тука се извршува и споредување на новите со поранешните сознанија, се воспоставува редослед на здобиенити знаења и тие се подредуваат во поголеми целини. На тој начин сознанијата се поврзуваат во систем, со што тие стануваат попрегледни, а се разјаснува и поврзаноста, сличноста и различноста на сознанијата. Во наставата по Етика, според Годишниот глобален план, се предвидени 14 вакви часови. Покрај часовите предвидени за генерално повторување на изминатиот материјал на крајот на I и на II полугодие, во секоја од наставните теми е предвиден ваков час (дури и ако е во форма на дискусија или на етичка работилница).

Часовите за *вежбање и примена на здобиените знаења* служат за развивање и усовршување на знаењата и умеењата на учениците, пред сè со тоа што тие самите извршуваат одредени активности под непосредно раководење на наставникот. Во наставата по Етика ваквите часови се однесуваат на специфичен вид ученичка активност. Нив ги нарекуваме *етичка работилница*. За прв пат се применети во Експерименталната настава по Етика во учебната 1998/99 година во ДУСО "Браќа Миладиновци" во Скопје. Тие се воведени на мој предлог и се спроведуваа во посебно суредениот кабинет по Етика.⁶⁸ Тие часови беа предвидени со цел да се применат разни форми на индивидуална и групна работа според најсовремените дидактички сознанија. Некои од резултатите на етичката работилница и од придонесите

⁶⁸ Кабинетот по Етика беше првата форма на планираниот Центар за етичко образование во средните училишта во Република Македонија, кој го основав како директор на ДУСО "Браќа Миладиновци" на предлог на Институтот за филозофија на Филозофскиот факултет во Скопје. Намерата на оваа активност беше во тоа училиште, кое има и гимназиска и биотехничка насока, а беше прво во кое во две паралелки е изведувана Експериментална настава по Етика, оваа активност да прерасне во стандарден истражувачки педагошки центар, кој ќе ги истражува методичките прашања на современото етичко образование, ќе се поврзе со слични центри во блиските земји и ќе биде истовремено и поврзан со најновите биоетички центри во светот (што е задача која УНЕСКО ја постави со својот план за работа). Оваа амбиција, од која произлегоа и магистерскиот труд *Етичкото образование во средните училишта во Република Македонија* и оваа докторска дисертација, е пријавена и до Министерството за образование со првата молба да одобри Експериментална настава по Етика во средните училишта кај нас.

на учениците се прикажани во магистерскиот труд *Етичкоото образование во средните училишта во Република Македонија*.⁶⁹ Се покажа дека ваквите часови се интересни за учениците и даваат добар резултат во Етичкото образование. Затоа во Годишниот глобален план се предвидени 8 вакви часови.

Часовите за *контрола на знаењата и умеењата* ја имаат основната задача да утврдат дали и колку учениците ги усвоиле неопходните знаења и умеења. Содржината на овие часовие се определена од карактерот на проверката и на оценувањето. Наставата по Етика тендира да ги усвои посовремените начини на проверка на знаењата на учениците, пред сè со нивно постојано ангажирање во подготвувањето на часовите, во дискусијата во текот на усвојувањето и утврдувањето на наставните содржини, преку разни форми на вежбање (особено во писмена форма, како што се есеи и други малечки писмени вежби), така што би се избегнало класичното испрашување, кое овде може да се применува, но нема да даде соодветни квалитетни резултати. Затоа во Годишниот глобален план не се предвидени посебни вакви часови, туку таа проблематика е вградена во рамките на часовите за повторување, утврдување и генерализација, како и во етичките работилници.

Дебатните часови и часовите по избор на учениците претставуваат форма на активирање на учениците кон поангажиран однос кон наставата. Тие се израз на современите тенденции на вклопување на сите образовни субјекти во одвивањето на воспитно-образовниот процес. Ваквите часови се сè позастапени во денешната дидактика, така што тие придонесуваат за тоа современиот наставен процес да се разликува од класичната настава. Во наставата по Етика се инсистира токму на ваквиот приод спрема учениците и од учениците се очекува да дадат придонес кон витализација на наставата. Во Експерименталната настава по Етика, во сите училишта беше применуван

⁶⁹ Јован Лозановски, *Етичкоото образование во средните училишта во Република Македонија*, магистерски труд, цит. дело, стр. 48-52.

овој вид часови, кој најде на добар прием кај учениците. На нивно барање се одржувани дискусии за разни етички проблеми, особено за личните прашања што ги засегаат младите.⁷⁰ Затоа во Годишниот глобален план на наставата по Етика се предвидени 5 вакви наставни часови, за наставните теми: "Морална свест", "Животот и етиката", "Етичките вредности", "Социјална етика (посебно за прашањето на Универзалната етика)" и "Работна етика (посебно за прашањето на Професионалниот морал-Деонтологијата)". Најверојатно во иднина, кога ќе се развијат методичките основи на наставата по Етика, ќе има уште поголем број вакви часови, кои овозможуваат актуелизација на Етичкото образование и негово сосредоточување врз современите прашања и морални дилеми.

Може да се види дека во наставата по Етика уште поизразито доаѓа до израз неопходноста од поинтегрален пристап кон наставниот процес, со што се потврдува тенденцијата во денешната дидактика дека не треба да се инсистира на сепаратност на часовите на нивни чист дидактички вид. Етичкото образование е сложен, но единствен процес, во кој се изградува моралната структура и аксиолошкиот хабитус на личноста, па нема оправдување за изделеност на часовите во тој континуиран, полн и често драматичен едукативен процес. Но, останува валидно сознанието дека од превладувањето на дидактичките цели и форми може да се дефинира видот на наставниот час според изнесените карактеристики, и тоа го направивме и при градењето на Годишниот глобален план на наставата по Етика.

Структура на наставниот час по Етика

Самиот наставен час има свои делови, чии соодноси ја изразуваат дидактичката концепција. Колку што педагошката практика се извршува

⁷⁰ Тие сознанија на ваквите дебатни часови, односно од часовите според изборот на учениците, потоа беа раширувани низ целите училишта, така што наставата по Етика предизвикуваше пошироко интересирање не само со општата содржина, туку и со овој вид дидактичка актуелизација и персонализација.

преку наставниот час, толку од неговите делови и нивниот распоред зависи успешноста на наставниот процес.

Под структура на наставниот час се подразбира "текот, внатрешната поврзаност и меѓусебниот однос на одделните негови делови и елементи".⁷¹

Структурата на часот зависи од целта, наставната содржина, дидактичките задачи, возраста и предзнаењата на учениците, како и од планираните наставни методи и наставни средства. Оттука, еден вид час се разликува од другиот: на пример, воведниот час се разликува според структурата од часот за утврдување, потврдување и генерализација.

Но, часовите од ист вид можат да се разликуваат во структурата. На некој час ќе биде поголема улогата на наставникот, а на некој на учениците, доколку добиле задача да се подготват за усвојување на новите содржини.

Процесот на наставата и учењето е мошне сложен и не може да биде поврзан само со структурата на одделните часови. Разни околности влијаат врз структурата на часот и го прават него различен.

Наставниот час не е статичка форма, туку динамички систем. Врз неговата структура влијаат многу елементи, што му дава особено значење на наставникот во процесот на планирањето и на изведувањето на часот. Тој има креативна улога во мигот на изнесувањето на знаењата или тогаш кога помага при утврдувањето на сознанијата и на нивното генерализирање. Тогаш доаѓа до израз неговата образованост, искуство и наставничка зрелост. Со неговите интервенции, укажувања или поттикнување на учениците на нивно размислување и придонес, наставникот може да помогне наставниот процесот да биде интересен во секој негов сегмент.

Ваквата креативност е посакувана и во процесот на планирањето на часот, кога искуството и амбицијата на наставникот можат да дојдат до израз и да дадат полн придонес во целосното искористување на времето на наставниот час, во секој од нив на нов начин и со различни методи и средства. Наставниот процес е интелектуална дејност и тој ќе даде најмалку резултати

⁷¹ Dr Jovan Đorđević - dr Nikola Potkonjak, *Pedagogija*, op. cit., str. 320.

токму при неговата стандардна процедура, доколку таа се повторува на секој час. Во таквиот случај самиот час може да стане неинтересен (а понекогаш и здодевен) и за самиот наставник и за неговите ученици веќе со самиот факт на некреативниот пристап кон неговата структура и изведба.

Оттука може да се согледа дека структурата на часот ја определуваат надворешни или внатрешни елементи - макро или микроелементи. Покрај внимавањето на целите определени во Наставната програма и на принципите на општата дидактика, подобар воспитно-образовен ефект се добива и со заложбите и вложувањата од страна на наставникот. Одредената дидактичка задача во целина и на секој дел од часот се добиваат од изборот на целите, методите и средствата во конкретната настава. Секој час е динамичен и различен, се разликува од клас до клас и зависи од еластичноста на примената на дидактичките средства.

Затоа редоследот на наставниот час се определува не според макро-структурата, која зборува за генералните начела и за еден општ распоред на изведувањето на часот, туку според микроструктурата, во рамките на која наставникот ги предвидува методите, формите, постапките и средствата на наставата и нив ги применува во текот на часот, со адекватна адаптација на ненадејните околности кои се јавуваат во текот на наставната работа.

Часот не е изолирана целост за себе и затоа неговата структура не треба да се формализира. Според современите стојалишта, и за ова прашање се инсистира на креативноста на наставникот, кој треба низ тоа да се претстави како вистински раководител и изведувач на педагошкиот процес.

Во структурата на наставниот час треба да се води сметка за неколку суштински елементи и фактори при планирањето: целта на часот, наставната содржина, наставните методи и средства, возраста, предзнаењата и квалитетот на учениците.

Целта на часот е основен дел при планирањето на неговата структура и при неговата изведба. Со доброто насочување на целта на часот се овозможува мотивирање на учениците кон остварување на дидактичката задача.

Содржината на часот зависи од неговата цел и од сложеноста на наставната материја. За содржината на часот е суштествено колку таа материја им е позната на учениците (дали можеби веќе делумно се запознаени со неа или наполно им е непозната); доколку со материјата веќе порано се запознаени, структурата на часот се однесува на задачата тоа знаење да се обнови и дополни, а доколку материјата е нова, структурата на часот ја изразува потребата таа да им биде претставена исцело на учениците.

Наставните методи и средства се избираат во зависност од видот на часот. Изложувањето на наставникот ќе бара помалку време од разговорот со учениците, но вториот метод е дидактички поуспешен. Во секој случај, добро е ако на часот има време да се повторат сознанијата (без оглед дали се здобиени со монолошки или со дијалошки метод) и да се истакнат заклучоци во врска со изминатата наставна содржина. За време на часот може да се предвиди и самостојна работа на учениците (индивидуална или групна), по што во текот на самиот час обврзно треба да се предвиди време за преглед на нивната работа или за обработка на добиените резултати.

Од возраста на учениците, нивните предзнаења и квалитет зависи и структурата на часот. Кај помладите ученици деловите треба да бидат покуси. Доколку станува збор за клас со подобар вкупен успех, начинот на наставната работа ќе биде поинаков отколку во клас со послаби ученици.

Во принцип наставните часови треба да бидат структурирани така што оптимално би се искористила работната способност на учениците, како и подготвеноста и способностите на наставникот.

Во текот на часот треба да се предвиди време за одделени видови задолженија на учениците, како што се писмените задачи, домашните задачи и други активности. Тие треба да бидат подготвени и на време пренесени како задолжение на учениците, со сите неопходни објаснувања, уште во текот на самиот час.

Најважно е наставниот час да се планира, подготви и изведе така што ќе овозможи благовремено изведување на Наставната програма (онака како што е предвидено со Годишното и Тематското глобално планирање) и што ќе

изврши мобилизација на учениците кон прифаќање и усвојување на наставните содржини.

Сите овие проблеми, принципи и задачи се составен дел и на наставата по Етика, во која наставниот час се планира и изведува според истите начела и со истите општи воспитно-образовни задачи како и во другите наставни предмети со сличен педагошки карактер.

Организацијата и артикулацијата на наставните часови по Етика, општо земено, се совпаѓа со методичките принципи и практика во сродните наставни предмети и главно се состои од следните делови на часот:

- воведен или подготвителен дел,
- главен или основен дел, и
- завршен дел.

Овие три глобални структурни компоненти (етапи или делови) на часот ја сочинуваат временската и содржинската композиција и артикулација во рамките на времето од 45 минути. Меѓутоа, во наставната практика ваквата поставеност зависи од специфичните барања на Наставната програма, материјалната поткрепа на наставата и улогата на наставникот и на учениците. Артикулацијата на часот се остварува и со почитување на другите методички и оперативни барања и решенија, со што наставата постојано се збогатува и осовременува.

Во наставната практика денес, речиси во сите конкретни методики на наставата, како најчесто применувана шема на структурата на часот во рамките на определеното време од 45 минути се прифаќа споменатата артикулација.

Во *воведниот или подготвителен дел на часот* (5-10 минути) учениците се подготвуваат за работа на наставната содржина, пред сè низ артикулација на претходните знаења, неопходни за разбирање на новиот материјал. Имено, со насочувани прашања наставникот логички го поврзува наставниот материјал со оној кој е изучен порано или, пак, учениците го знаат пасивно или како изолирано знаење. Целта на овој дел од часот е низ

повторувањето на претходниот материјал и извлекувањето на што повеќе од несистематизираните знаења на учениците да се насочи и мобилизира ученичкото внимание, интересирање и мислење врз основните задачи кои треба да се остварат на часот. Во методиките се потенцира дека од начинот на кој е истакната целта на часот во голема мера зависи интересирањето, вниманието и активноста на учениците, односно воспитно-образовните ефекти на часот.

Во други услови, во воведниот дел на часот наставникот може да ја проверува домашната задача, која учениците ја извршиле, или пак со актуелизација на одделни настани и појави нив да ги заинтересира за наставната содржина.

Исто така, во воведниот дел се извршуваат и некои организационотехнички подготовки за основниот дел од часот, кои завршуваат со најавување на наставната единица и нејзино запишување на таблата.

Главна поента е дека смислата, содржината и активностите на првиот дел од часот зависат од целта, задачите, содржината и формите на работа што ќе се реализираат во главниот дел од часот по Етика. Така, на пример, постојат разлики во воведниот дел на часовите за презентирање на нови наставни содржини и на часовите за повторување, утврдување и генерализирање на сознанијата. Што се однесува до формите на работа, во воведниот дел од часот учениците се делат на групи, доколку се применува групна форма на работа и сл.

Во *главниот или основен дел од часот* (25-30 минути) се обработува наставната содржина што е предвидена со Наставната програма и со планирањето на наставникот. Тоа е оној дел кога се остваруваат главните или, пак, доминантните задачи на часот. Затоа нему му се посветува најмногу време од наставната работа, без разлика дали се работи за час за презентирање на нови наставни содржини или за час за повторување, утврдување и генерализација на сознанијата.

Обликувањето на главниот дел на часот е во директна зависност од наставните задачи и од формите на работа. Доколку станува збор за наставен

час за презентирање на нови наставни содржини по Етика, тогаш наставникот ги реализира сите планирани активности и постапки, ги применува соодветните наставни форми, методи и средства со цел учениците да дојдат до нови поими и знаења за изградбата на моралната и вредносна структура на личноста низ нови воспитно-образовни ситуации и низ постојано ангажирање и стимулирање на активното и творечко учество на учениците.

Завршниот дел на часот (5-10 минути) според својата структура претставува заокружување на работата во главниот дел. Во него се резимира наставниот материјал, со што наставникот добива повратни информации за својата ефикасност и работа. Доколку оцени дека има потреба, на учениците им дава дополнителни објаснувања и потенцира некои поими или факти. Исто така, во овој дел од часот наставникот ги договара активностите за наредниот час или за домашна работа. Во наставата по Етика се постапува согласно со карактерот на главниот дел од часот, па активностите во завршниот дел произлегуваат од тоа што се работело, со кои наставни средства и слично. На пример, ако станува збор за час за презентирање на нови наставни содржини по Етика, завршниот дел на часот се посветува на повторување, утврдување и генерализација на изложениот материјал, како и за додатно или дополнително објаснување на новите или недоволно јасните поими и прашања. Ова се случува доколку тоа го бараат самите ученици. Но, доколку наставникот оцени дека тие во најголем дел ги усвоиле новите содржини, овој дел може да се употреби за поткрепа со текст од етичката литература, кој соодветствува на наставната содржина, а кој претходно е подготвен од наставникот.

Артикулацијата на наставниот час во ваков облик треба да се сфати еластично и со пошироки можности наставникот да внесува сопственовидување и креативно искористување на наставното време што му е на располагање. Овие етапи, всушност, се ориентација при планирањето, организирањето и изведувањето на наставниот час по Етика, а не крут шаблон. Реализирањето на наставниот час зависи од педагошките задачи, од наставните форми на

работа, од применетите методи, од условите во кои се реализира часот. Но, во генерална смисла, наставникот има шанса да примени таква артикулација на наставниот час и на наставната работа, какви што ќе оцени дека најмногу соодветствуваат за реализација на наставните цели и задачи.

ПОДГОТОВКА НА НАСТАВЕН ЧАС

НАСТАВНА ЕДИНИЦА: Доброто, Злото и апсолутната вредност на Доброто

ТИП НА ЧАСОТ: Час за презентирање на нови наставни содржини

ВОСПИТНО-ОБРАЗОВНИ ЗАДАЧИ:

а) ОБРАЗОВНИ (ГНОСЕОЛОШКИ): Запознавање на учениците со основните етички категории, со нивната определба, како и со апсолутната вредност на Доброто

б) ФУНКЦИОНАЛНИ (ПРАКТИЧНИ): Прифаќање на учениците на Доброто и избегнување на Злото; прифаќање на Доброто како нивна животна определба

в) ВОСПИТНИ (ЕТИЧКИ): Изградување на личноста на учениците во согласност со апсолутната вредност на Доброто

НАСТАВНИ ФОРМИ: Фронтална

НАСТАВНИ МЕТОДИ: Дијалошки, текст метод

НАСТАВНИ И НАДГЛЕДНИ СРЕДСТВА: Табла, учебник, Етички речник, соодветни етички текстови

МЕСТО: Училница

ТЕК НА НАСТАВНИОТ ЧАС (ДИДАКТИЧКА АРТИКУЛАЦИЈА):

а) ВОВЕДЕН (ПОДГОТВИТЕЛЕН) ДЕЛ: Во воведниот дел на часот ќе се пристапи кон дијалог со учениците за нивните сознанија за основните етички категории Добро и Зло и за нивните морални искуства од секојдневниот живот. Со сугестивни прашања учениците да се наведат да дадат свои дефиниции на поимите Добро и Зло, а неколку поуспешни определби да се запишат на таблата.

Времето потребно за воведниот дел на часот - 10 минути.

б) ГЛАВЕН (ОСНОВЕН) ДЕЛ: Главниот дел на часот ќе се одвива низ дискусија, со обид да се проблематизира прашањето за определбата на основните две етички категории Добро и Зло и тоа од аспектот на нивното интуитивно определување, нивното дејство и различност, нивната оценка како нешто позитивно и негативно, нивното морално значење за останатите етички категории и нивната поставеност како два етички пола. На крајот да се изведе заклучок за апсолутната вредност на Доброто, и за невредноста на Злото. Посебен акцент да се стави на новите зборови што се употребени за време на реализацијата на наставната содржина, а сето тоа да се поткрепи со посебно одбрани мисли за Доброто и Злото.

Времето потребно за главниот дел на часот - 25 минути.

в) ЗАВРШЕН ДЕЛ: Во завршниот дел на часот учениците ќе изработат кус писмен текст на тема "Апсолутната вредност на доброто". Наставникот ќе ги земе изработените трудови и на почетокот на следниот час, по желба на учениците, ќе бидат прочитани неколку творби и ќе послужат како вовед во новата наставна содржина.

За домашна задача, од Етичкиот речник за младите учениците да извадат образувани поими со префиксот "добро".

Времето потребно за завршниот дел на часот - 10 минути.

Во наставата по Етика е можна примена и на тн. *ојшџа рамка за подучување и учење*, која се смета за посовремен пристап кон структурирањето на наставниот час. Рамката за подучување и учење (ESR) се определува како "модел на наставни методи, постапки и активности погодни за почетокот, средината и крајот на часот"⁷², а се цени дека со рамката се создаваат услови за независно и критичко мислење на учениците.

За да може да се примени во наставата, "наставниците треба да обезбедат рамка за мислење и учење, која во исто време е и систематска и очигледна сама по себе. Рамката треба да биде *системајска* за да можат

⁷² Д-р Виолета Ачкоска, *Методика на наставата по Историја*, Универзитет "Св. Кирил и Методиј" - Филозофски факултет, Скопје, 2001, стр. 395.

учениците доследно да го разберат и да го применат процесот. Рамката треба да биде *очиљедна* сама по себе така што учениците ќе можат да распознаат каде се со своето размислување, со цел да ги следат и утврдуваат своите процеси на размислување додека учат самостојно“.⁷³

И рамката за подучување и учење исто така се состои од три фази (делови):

- фазата на евокација (evocation),
- фазата на сфаќање на значењето (realization of meaning), и
- фазата на рефлексija (reflection).

Во *фазата на евокација* (E); која соодветствува на воведниот дел на часот, учениците се подготвуваат за полесно воведување во наставната содржина што треба да се обработува на наставниот час. Во овој дел од часот се користат претходните знаења и мотивираноста на учениците за нивно проширување. Ова е резултат, пред сè, на логичкиот процес на надоградување на новото знаење врз претходно здобиеното.

Разликата во однос на претходниот тип на работа е во поинаквата улога на наставникот и во поголемото ангажирање на учениците. Имено, во примената на рамката за подучување и учење, секој ученик пројавува соодветна активност, додека погоре видовме дека во класичниот воведен дел наставникот врз основа на искажување само на неколку ученици го изведува заклучокот и ја потврдува точноста на добиените информации. Во овој случај секој ученик изнесува сè што знае или мисли дека знае за темата без каква било интервенција на наставникот.

Во овој дел од часот се применуваат разни техники и форми на работа кои се составен дел на Проектот “Со читање и пишување до критичко мислење“.

Во *фазата на сфаќање на значењето* (S) учениците добиваат нови информации за предвидената тема или наставна содржина преку претходно

⁷³ Џини Л. Стил, Кертис С. Мередиџ и Чарлс Темпл, *Рамка за критичко мислење низ наставниот план и програма* (Проект “Со читање и пишување до критичко мислење“), Институт “Отворено општество“, Скопје, 1997, стр. 16.

утврден и поделен текст на лекцијата. Целта на овој дел од часот е да се раздвижат интересирањето и иницијативата на учениците да го проверат она што го сфатиле. Предноста над класичната артикулација на часот се состои во активното учество на учениците во разбирањето на наставните содржини и во обидот овие да бидат разјаснети преку прашања и дискусија со соучениците и со наставникот (голем број часови од Експерименталната настава по Етика беше изведен според ваков наставен модел). Така, најважната улога во процесот на учењето во овој дел од часот отпаѓа на ученикот, а не на наставникот, но при тоа ученикот мора да покаже иницијатива за независно и активно учење.

Во фазата на рефлексивност (R) учениците го утврдуваат новоздобиеното знаење за наставната содржина и за него бараат место во сопствената когнитивна шема. Целта на оваа фаза од часот е учениците да ги разберат наставните содржини, нив да ги изразат со сопствени зборови и трајно да ги запомнат. Оваа фаза, покрај тоа, овозможува и размена на идеи помеѓу учениците, како и спротивставување на различни гледишта со цел да се изгради сопственото. Исто така, во оваа фаза од часот учениците стануваат свесни за обемот и точноста на сопствените предзнаења и нив можат да ги разјаснат, прошират и користат.

Со можноста учениците да ги искажат новите знаења со свои зборови тие, всушност, стануваат сопственици на новите наставни содржини. Затоа е мошне важно во оваа фаза од часот учениците да започнат со свои зборови да ги опишуваат новите сознанија, кои биле предмет на обработка на наставниот час. Така учениците најдобро го помнат она што ќе го разберат во својот когнитивен хабитус и ќе го истакнат со свои зборови, додека од наставата по Етика следува и дека ќе го применуваат како свој начин на поведение, морално постапување и морално судење.

Во Проектот "Со читање и пишување до критичко мислење" имплицитно се укажува на четврта фаза во рамката за подучување и учење, надвор од споменатите, позната како *фаза на екстензија* (extension). Со неа, всушност, се опфаќаат претходните активности за подготовка за часот, како

и за давањето и изработка на домашни задачи на учениците. Оваа фаза ги опфаќа оние активности кои се надвор од 45-минутното траење на часот. Тука, секако, спаѓаат активностите за претходно собирање податоци, изработка на графикони, пишување на куси текстови и сл.

Рамката за подучување и учење истовремено претставува и процес на предавање, но и процес на учење. Со други зборови, на учениците им се предава нова наставна содржина, но тие истовремено го учат и процесот на учење на содржината. Овој начин на предавање во наставата по Етика е мошне податлив за обработка на наставните содржини предвидени со Наставната програма, што се покажа во Експерименталната настава по Етика, кога повеќе наставни содржини беа презентирани на овој начин и успешно прифатени од страна на учениците.

ПОДГОТОВКА НА НАСТАВЕН ЧАС со примена на рамката за подучување и учење

НАСТАВНА ЕДИНИЦА: Современ утилитаризам

ТИП НА ЧАСОТ: Примена на стратегии кои промовираат критичко мислење на нови содржини

ВОСПИТНО-ОБРАЗОВНА ЦЕЛ: Учениците да се запознаат со утилитаризмот како главна етичка ориентација денес во најразвиените земји во светот

НАСТАВНИ И НАДГЛЕДНИ СРЕДСТВА: Табла, графоскоп, графофолии, текст на наставната содржина, Етички речник, изворни етички текстови

Е. 1. ЕВОКАЦИЈА: Дискусија за правецот, поврзување со индивидуализмот и колективизмот како етички тенденции и расправа за поимот “корист”

а) БРЕЈНСТОРМИНГ:	- поединечно	- 3-5 минути
	- во парови	- 3-5 минути
	- групно	- 3-5 минути

6) ИНФОРМАЦИИТЕ СЕ ЗАПИШУВААТ НА ТАБЛА

- предлог на групите (дополнување) - до 5 минути
- категоризирање на информациите - до 5 минути

S. 2. СФАЌАЊЕ НА ЗНАЧЕЊЕТО

ИНСЕРТ (систем за интерактивни белешки за ефективно читање и размислување)

- читање на текст од Мил и обележување на знаци - 10-15 минути

R. 3. РЕФЛЕКСИЈА

- учениците составуваат поединечни листи на информации врз основа на своите ознаки и ги споделуваат во пар и група - до 5 минути
- есеј “Како би бил среќен“ - до 10 минути

Подготовка за часот

Наставата е сложена и деликатна воспитно-образовна дејност, насочена кон младите. Успехот на таа работа во голема мера зависи од начинот на квалитетот и подготовката на наставникот.

Општата подготовка на наставникот за извршување на професијата е долготрајна и мошне сложена активност. Покрај многуте години учење и специјализација, потребно е да се развијат и неговите интелектуални, психофизички, етички и педагошко-дидактички квалитети.

Но, со тоа не се завршува процесот на подготовките врзани за наставникот и наставата. Наставата бара секојдневни подготовки и со тоа спаѓа во редот на професиите за кои обврзно се наметнува планирање и подготвување на нејзините извршители.

Подготовката на наставата е перманентен процес, се одвива паралелно со наставата и претставува нејзин составен дел. Во овој процес можат да се изделат неколку нејзини карактеристики од аспектот на времето на

подготвувањето на наставникот, од аспектот на временскиот период на наставната работа за којашто се подготвува и од аспектот на програмата и на техниката на подготвувањето.

Од аспектот на наставниот период, овие подготовки можат да се разликуваат како подготовка:

- за новата учебна година (глобално и тематско планирање),
- за одделни наставни теми (тематско планирање),
- за одделни наставни единици (оперативно планирање и дневна подготовка).⁷⁴

Првите два вида подготовки ги опишавме погоре во одделни поглавја. Подготовките непосредно за наставниот час претходат непосредно на наставната работа и се извршуваат секојдневно. Времетраењето на овие подготовки изнесува, по правило, исто толку колку што утре според распоредот наставникот има часови.

Внатрешната структура на подготвувањето се однесува на три форми на подготвување:

- стручна или содржинска подготовка,
- педагошка подготовка, и
- организационо-техничка подготовка.

Стручната или содржинската подготовка се однесува на темелно запознавање со содржините кои ќе се обработуваат со учениците. Иако наставниците се подготвени за својата професија и од стручен и од дидактичко-методички аспект, задачите на секојдневната настава ја наметнуваат потребата за постојано стручно усовршување и подготвување. Изложувањето на наставната материја на учениците и одговарањето на нивните прашања бара обновување на таквите знаења. Исто така, наставната материја постојано се иновира и актуелизира, така што ваков вид подготовка е неопходен. Добриот наставник ја следи и стручната литература, која го пренесува

⁷⁴ *Pedagogija*, tom II, op. cit., str. 457.

развитокот на соодветните знаења и претставува одлична дополна на наставната материја.

Педагошката подготовка се однесува на дидактичко-методичките прашања на наставата. Со содржинската подготовка се обезбедува полнотата на наставната материја што ќе се обработува, со педагошката подготовка се обезбедуваат ефикасни начини, економски патишта и рационални постапки со кои наставната содржина ќе се обработува во одделни фази-етапи од наставниот процес и ќе се обезбеди успех на наставната работа на часот.

Со оглед на воспитно-образовните задачи на наставата, педагошката подготовка се однесува на цела низа дидактичко-методички аспекти:

- дидактичко преработување на содржините заради оформување на наставната единица,
- определување на екстензитетот, интензитетот и логичката структура на наставните содржини,
- правилна поделба и артикулација на наставниот час,
- определување на формите на работа во наставата,
- обработка на адекватни извори на знаење за учениците,
- избор и проверка на наставните средства,
- избор на најефикасни методи на работа за одделните делови од часот,
- вградување во наставната материја на елементите за воспитно делување,
- подготовка на задачи за самостојна работа на учениците во наставата и вон од неа, и др.⁷⁵

Организационо-техничката подготовка се состои во определени дејства на наставникот за да се создадат поволни објективни услови за нормално и успешно одвивање на наставната работа. Такви се, на пример:

- уредување на работниот простор,
- правовремено подготвување, проверување и ангажирање на наставните средства (графоскопи, проектори и сл.),

⁷⁵ Ibid., str. 458.

- проверување на условите за користење на наставните средства (затемнување, обезбедување енергија и сл.),
- изработка на едноставни наставни средства (паноса, цртежи, шеми, наставни ливчиња и др.),
- означување на деловите од текстовите предвидени за читање,
- давање на претходни задачи на учениците, за и тие да учествуваат во подготвувањето на наставниот час,
- подготовка на материјали за домашна работа на учениците, итн.

Бидејќи наставата е жив процес со голем број ученици, наставникот може креативно да реагира на нејзиното успешно реализирање и во текот на самата настава. Ако учениците не го разбираат наставниот материјал, наставникот треба подолго време да се задржи на објаснувањето одошто предвидел. Доколку се покаже дека е потребно, тој повторно ќе демонстрира разни сознанија. Ако се покаже дека предвидената наставна материја е преголема, тој ќе треба да оцени кој дел ќе го скрати. Ако се случи да се расипе или да откаже некое наставно средство, тој ќе го елиминира и усно ќе ги образложи содржините што сакал да ги постигне со него.

Вакви ситуации се бројни. Иако нив не може да ги предвиди, наставникот треба да смета со нивната евентуалност и да се подготви за тоа. Но, според педагошките сознанија, ваквите отстапувања не треба да ја пореметат главната насока на планираниот наставен час, туку да се изразат само во некој негов нов дел или детал.

Тоа е потребно пред сè заради тоа што наставната работа најдобро се извршува ако добро е подготвена. Тогаш таа донесува успех и резултати. Во таа смисла, подготовките за наставниот час се составен дел и од стратегијата на наставната работа воопшто.

Искуствата од досегашната настава по Етика покажаа колку и во овој предмет се потребни добри подготовки, планирано изведување на наставата и користење на различни наставни методи, техники и средства на најсоодветен начин.

НАСТАВНИТЕ ФОРМИ НА РАБОТА НА ЧАСОТ ПО ЕТИКА

Во учебниците и прирачниците по педагогија наставниот процес, главно, се дефинира како “планирана и организирана помош на наставникот, која тој им ја дава на учениците во стекнувањето на знаењата, вештините и навиките”.⁷⁶ Таа помош во голема мера влијае и врз развојот на психичките функции на младата личност, како и за формирањето на нејзиниот правилен поглед на животот и светот, односно на автономен став за моралот.

Ако ја анализираме помошта која наставникот им ја дава на учениците во текот на наставата, ќе забележиме дека таа се јавува на различни начини, како што се: соопштување на учениците на готови знаења предвидени со Наставната програма; демонстрација на процеси или предмети и нивна дескрипција; непосредно раководење со ученичката работа; дискусија со учениците со цел да излечат одреден заклучок, и слично. Со наведените форми на помош, како и со целокупниот наставен процес, непосредно раководи наставникот.

Меѓутоа, помошта на наставникот може да биде и во поинаква форма, особено кога во наставата се вклучени и учениците со самостојна работа. На таквите часови помошта на наставникот се состои во: организирање на самостојна работа на учениците; поставување на задачата и давање упатства за реализирање на задачата; контролирање на работата на учениците, и слично.

За која форма на активност и помош ќе се определи наставникот зависи од дидактичката ситуација, која ја планирал и подготвил за тој час. Веќе укажавме дека на дидактичката ситуација влијаат повеќе фактори, како што се способностите и познаењата на учениците, нивните желби и интереси, наставната содржина што се реализира, наставните методи, наставните

⁷⁶ *Pedagogija*, tom II, red. Ljubomir Krneta, Nikola Potkonjak i dr., op. cit., str. 355.

средства, воспитно-образовните цели и задачи, просторните услови, работната атмосфера итн.

Ако за принцип на дивизија се земе улогата на наставникот во наставниот процес и начинот на кој таа помош им се дава на учениците, се разликуваат два вида форми на работа во наставата:

- непосредна или директна форма на работа и
- посредна или индиректна форма на работа.

Ако, пак, за принцип на делбата го земеме пристапот на наставникот кон ученичката заедница (паралелката), т.е. бројот на учениците со кои тој истовремено работи на конкретна задача, формите на работа во наставата се делат на:

- фронтална форма на работа (работа со цела паралелка),
- индивидуална форма на работа (посединечна работа),
- групна форма на работа и
- работа во двојки (партнери, тандеми).

Треба да се напомене дека формите на работа во наставата утврдени според различните принципи на дивизија се тесно поврзани меѓу себе и нужно се надполнуваат и комбинираат во наставната практика. Тоа се покажа и во Експерименталната настава по Етика.

Значи, во процесот на планирањето и подготовката на секој наставен час по Етика наставникот ја проектира дидактичката ситуација со сите нејзини елементи и фактори за успешно реализирање на типот на часот. Во рамките на овој значаен дел од работата на наставникот се планираат и формите на работа за целата наставна тема однапред, што е неопходно поради неговата успешна подготовка, како и поради подготовката на учениците за примена на формите за работа во наставата, без која таа не би можела да се реализира успешно.

Директна форма на работа

Во непосредната или директна форма на работа “наставникот ја пренесува наставната содржина на учениците или го утврдува нивното знаење”.⁷⁷

Улогата на наставникот се состои во дидактичкото формирање на наставниот материјал и во соопштувањето на факти на учениците, т.е. во класичното предавање на наставната содржина. Таквиот начин на работа бара наставникот да употребува различни методи: раскажување, опишување, разговарање со одредена цел, анализа и синтеза на ученичкото искуство, систематизирање на знаењето, читање и толкување на пригоден текст, демонстрација, раководење со набљудување.

Накусо, наставникот е главен учесник во разработувањето на наставната содржина и нејзин пренесувач, тој е активен раководител со мисловните и останатите активности на учениците, а тие се пасивни примачи на знаењата и инструкциите.

Во директната форма на работа наставникот е тој кој го трасира патот по кој учениците ги усвојуваат, утврдуваат, вежбаат и применуваат наставните содржини по однапред планирана дидактичка артикулација на часот.

Иако во дидактиката имало обид да се оспори вредноста на директната форма на работа во наставата, сепак постои општа согласност за големата ефикасност на оваа форма на работа во поглед на непосредното воспитно влијание на наставникот, работата со цела паралелка, приспособување на наставните содржини на возраста, интересирањето и предзнаењата на учениците, непосредната интервенција при стекнувањата на знаењата и сл.

Од друга страна, ефикасноста се состои особено во тоа што овозможува да се избере најуспешниот и најкус пат со оглед на тоа што наставникот ги знае резултатите и учениците ги води до нови знаења.

⁷⁷ Ibid., str. 355.

Поради овие предности, долго време во дидактиката се посветувало најголемо внимание токму на оваа форма на работа, а во некои историски периоди директната форма на работа била истакнувана и применувана како единствена.

Во Експерименталната настава по Етика директната форма на работа се покажа како мошне ефикасна и беше применувана со успех.

Индијектна форма на работа

Во посредната или индијектна форма на работа учениците со помош на наставникот активно учествуваат во сите фази на часот. Тоа се однесува на сите видови часови, како што се часови за стекнување на нови знаења, часови за повторување, вежбање и друго. На овие часови наставникот не го води целиот тек на наставниот процес, туку во неговата реализација во голема мера учествуваат и учениците.

Ваквата определба на индијектната форма на работа во наставата некогаш била третирана како работа на учениците без наставникот или со негова редуцирана улога. Сепак, поточно е да се смета дека улогата на наставникот во одделни наставни односно сознајни фази на часот при индијектната форма на работа се јавува на поинаков начин. Тука неговата улога повеќе е организаторска отколку како предавач.

Наставникот им ги посочува на учениците изворите за учење, им дава упатства за работа и им обезбедува наставни средства, со што им овозможува во одредени фази од часот тие самостојно да работат. "Учениците во средното образование треба да бидат оспособени за организирање на разноводни самостојни работи и постепено да се воведуваат со методологијата на научната работа (која се интензивира на нивото на Универзитетот). Самостојната работа може успешно да се применува во сите етапи на наставниот процес. Со цел учениците да се мотивираат и запознаат со предметот на својата работа на идните часови, да чувствуваат обврска и

одговорност кон работата и да се подготвуваат за самостојна работа на часот, важно е секогаш кога е можно и потребно да добиваат задачи кои можат да ги решат самостојно... На тој начин подготовката за наставна работа нема да биде прашање само на активноста на наставникот, туку и на ученикот“.⁷⁸

Во оваа фаза на работата наставникот не ги коригира и контролира учениците непосредно, туку по завршувањето на нивната самостојна работа, т.е. тогаш кога учениците ги соопштуваат резултатите од својата работа.

Меѓу предностите на ваквата форма на наставна работа најчесто се наведува можноста ученикот *сам* да се сретне со содржините на наставниот предмет низ обработката на некој конкретен проблем или задача, да стекнува нови знаења или, пак, да ги повторува, утврдува, вежба, продлабочува, систематизира и применува знаењата. Во ваквата наставна ситуација значително е зголемена активноста на ученикот, кому што му е пренесена одговорноста за неговото образование. Тоа од ученикот бара поголема мобилизираност околу конкретната наставна задача и активирање на сите негови мисловни способности со цел сам да дојде до нови знаења.

Тоа значи и негова подготовка за животот, зашто тој постојано ќе биде поставуван пред такви задачи и ќе мора сам да ги решава, особено во поведението и моралот, каде што ќе мора сам да најде решение и тоа да биде правилно.

Вредноста на индиректната форма на работа се состои во тоа што помага ученикот да се осамостои да се подготви за соочување со проблемите со кои ќе се среќава во секојдневната практика во животот и за нивно решавање.

Во наставата, сепак, индиректната форма на работа не е целосно самостојна, бидејќи е поврзана со директната форма и произлегува од неа. На таков заклучок нè упатува фактот што резултатите добиени од индиректната форма на работа мораат да се интегрираат во наставата со која раководи наставникот. Во наставниот процес овие две форми напоредно доаѓаат до

⁷⁸ Д-р Благородна Камчева-Лакинска, *Самостојната работа на ученикот во наставата*, Кавадарци, Даскал Камче, 1996, стр. 48.

израз, комплеметарни се, доколку се во правилен однос, и овозможуваат да се постигне синтеза на учењето и подучувањето.

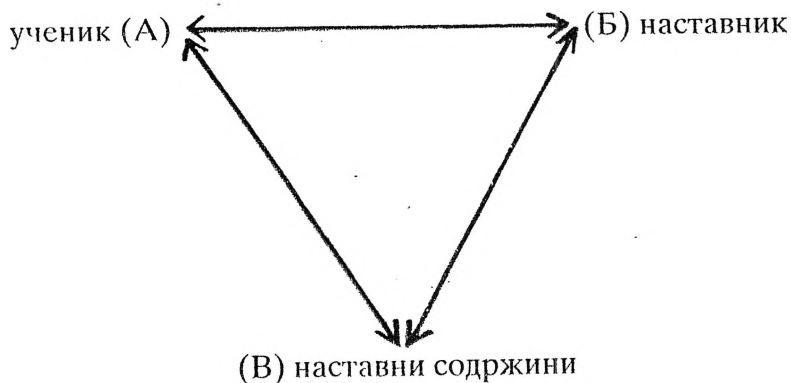
Индиректната форма на работа во наставата особено почнала да се применува откако се појавиле комбинираните паралелки (работа со ученици со различни години на образование), при што некои од учениците морале да бидат ангажирани со самостојна работа. Ова значи уште една потврда на ставот дека индиректната форма на работа заедно со директната е во функција на целосниот наставен процес, раководен од наставникот. Обидот учениците самостојно да стекнуваат нови знаења дава позитивни педагошки резултати и затоа денес има настојувања таа пошироко да се применува во наставата. Создадена е т.н. “продуктивна индиректна форма на наставата”.

Без оглед во каква форма и обем ја среќаваме, индиректната форма има смисла доколку учениците се ангажираат на наставни задачи кои имаат јасна дидактичка цел. Во спротивно, ваквата настава би значела губење на скапоцено време, што би претставувало нејзин недостаток. За да се избегне таа слабост неопходно е учениците да совладаат одредени техники на работа, кои се однесуваат на стекнувањето на нови знаења, повторувањето и утврдувањето, вежбањето и сл. Тие техники учениците ги стекнуваат во директната форма на работа под раководство на наставникот.

Искуството од двегодишната реализација на Експерименталната настава по Етика покажа дека индиректната форма на работа може да се применува врз одредени наставни содржини и видови наставни часови. Таа особено се покажа продуктивна во делот на елементите на моралната свест и за прашањата на етичкото вреднување, како и за системот на вредностите во разните подрачја на животот, општеството и дејствувањето.

Во наставата по Етика директната и индиректната форма на работа тесно се поврзани и применливи. Наставникот и во едната и во другата е организатор на наставниот процес и негова професионална и воспитна должност е да им ги приближи на учениците предвидените наставни содржини или, пак, учениците да ги поврзе со наставните содржини. Овде станува збор за тн. дидактички траголник, составен од ученикот, наставникот

и наставните содржини. Односот меѓу овие три дела на дидактичкиот траголник може да има неколку релации во зависност од тоа дали станува збор за директната форма на работа или за индиректната форма на работа.⁷⁹

При релацијата Б-В-А-Б (наставник - наставни содржини - ученик - наставник), која е карактеристична за директната форма на работа, наставникот ги презентира предвидените наставни содржини (факти, генерализации, законитости) и бара од учениците нив да ги научат и репродуцираат.

Во релацијата А-В-Б-А (ученик - наставни содржини - наставник - ученик), која е карактеристична за индиректната форма на работа, ученикот самостојно и самоиницијативно истражува и проучува одредена наставна содржина, ја презентира пред наставникот и бара објаснувања или вреднување.

При релацијата Б-А-В-Б (наставник - ученик - наставни содржини - наставник), која претставува комбинација на директната и индиректната форма на работа, наставникот го упатува ученикот на наставната задача, која треба самостојно да ја истражува и проучува, а овој има обврска потоа на наставникот да му ги соопшти резултатите до кои дошол.

⁷⁹ Види Олга Пешевска-Заревска, *Филозофска едукација во средните училишта*, докторска дисертација, цит. дело, стр. 184-185.

Во Експерименталната настава по Етика се покажа дека многу подобри резултати се постигнуваат кога се комбинираат директната и индиректната форма на работа. Тоа произлегува од сложеноста на наставната материја, која учениците претходно немале можност да ја сретнат, но едновременно и придонесува да се постигне поголем квалитет во индивидуалното ангажирање на учениците, што соодветствува на етичките цели и задачи на Наставната програма по Етика. Исто така, комбинирањето на двете форми на работа во наставата по Етика му овозможува на наставникот темелно да го планира и изведува наставниот процес и при тоа да води сметка за конкретните интереси и желби на младите луѓе кои ја формираат својата морална личност.

Фронтална форма на работа

Фронталната форма на работа е онаа во која наставникот работи истовремено со целата паралелка, со сите ученици. Ова е основен начин на работа во директната настава, иако со успех овој метод може да се применува и во индиректната настава.

Овде под “паралелка” се подразбира збир на ученици од иста возраст, за кои се претпоставува дека сите имаат подеднаков минимум на знаења, вештини и навики. Бидејќи за основа на формирање на паралелките се земаат годините на учениците, во практиката е одомакен терминот “година на образование”. При оваа класификација често се истакнувани одредени нејзини предности, но и недостатоци, што довело до обиди за понаков пристап, како што се “природно групирање”, “групирање според степенот на развитокот”, “групирање според нивото на знаењата” и сл. Сепак, ваквите класификации не биле пошироко применети во педагошката практика.

Фронталната форма на работа е често применувана во нашата педагошка практика, и тоа на сите ниво на образование. Со неа се овозможува учениците да постигнат резултати до кои тешко би можело да се

дојде со индивидуалната настава. Со примената на различни начини на фронтална работа се овозможува запознавање на учениците со наставната содржина, нејзино повеќекратно објаснување, повторување и утврдување, исправање на погрешки, преиспитување на погледите и сфаќањата, стекнување на темелни и трајни знаења и сл.

Оваа форма на дидактичка работа, покрај докажаната ефикасност, има и пошироко воспитно значење во формирањето на ученичкиот колектив, стекнувањето на навики за работа и во социјализацијата.

Но, фронталната форма на работа има и некои недостатоци. Тие се изразени, пред сè, во обврската наставникот да ги приспособува наставните содржини и темпото на работата на просечниот ученик. При тоа оние ученици кои се понапредни од другите можат да се почувствуваат запоставени, додека оние кои заостануваат имаат потешкотии со следењето на наставата.

“Во организацијата на предметно-часовниот систеи наставникот ја планира обработката на часот и на наставните единици поаѓајќи од просечниот ученик во паралелката, иако е свесен дека учениците на една паралелка значително се разликуваат во темпото на учење, во ставовите спрема учењето и во готовноста за учење. Познато е дека при ваквиот став на наставникот нужно се доаѓа до тоа барањата кои се поставуваат пред талентираниите ученици да бидат под нивните можности, додека истите барања најчесто претставуваат тешкотија за помалку талентираниите ученици. И едниот и другиот приод обично имаат значајни последици, како во однос на одделни ученици, така и во поглед на нивото на целата паралелка. Во ваквата организација на наставата и учењето тешко можат да се создадат можности за дивергентно мислење и за разновидни патишта и достигнуања“.⁸⁰

Фронталната форма на работа овозможува примена на разни методи и нивоа на ангажираност на учесниците. Ако забележи дека вниманието на дел

⁸⁰ Jovan Đorđević, *Savremena nastava*, Naučna knjiga, Beograd, 1981, str. 116.

од учениците попушта, наставникот може да застане, да го повтори материјалот, да даде дополнителни објаснувања и на тој начин наставниот материјал да го направи атрактивен и за оние ученици кои не се вклопуваат во просекот.

Всушност, во ситуација кога наставникот пред себе го има целиот клас, независно од тоа дали учениците се поделени во групи или на секого од нив им поделил посебна задача, станува збор за фронтална форма на работа.

Индивидуална форма на работа

Во индиректната настава најпознат начин на работа е секој ученик сам да се посвети на однапред добиена задача. Задачата може да биде работа врз пригоден текст, писмена работа, набљудување, експериментирање или некој друг вид на наставна содржина.

Етиката како наставен предмет овозможува примена на индивидуалната форма на работа и тоа не само како основа за создавање на погледот на ученикот за животот и светот, туку и како пат за развивање на индивидуалноста на секоја образована личност. Секој етички проблем во наставата може да се постави и да се решава на повеќе начини, а наставникот е потребно да им ги приопшти на учениците можните патишта и да ги поттикнува да бидат автономни и оригинални, со цел да изградат сопствени ставови при толкувањето и дејствувањето во одредена етичка ситуација.

Токму индивидуалната форма на работа во наставата по Етика овозможува секој ученик да се упати на самостојна работа во текот на часот или надвор од него. Во досегашното искуство во наставата по Етика се покажа дека можни форми, пред сè, се:

- поединечна работа во паралелката, кога учениците индивидуално работат на конкретна задача - тоа е случај кога секој ученик работи самостојно (нема релација при работата со другите ученици, освен што се во

иста училница), како што е писмените работи, изработката на есеи, графички работи и сл.;

- изолирана поединечна работа, кога учениците не се во училница, туку задачата ја изработуваат дома, во библиотека или на друго погодно место - тие задачи се домашни задачи, реферати и сл.;

- поединечна работа на заедничка задача, поврзана со заеднички резултати, каква што е конкретната наставна содржина предвидена за тој час, а презентациите на учениците треба да претставуваат заокружување на процесот на усвојување на предвиденото градиво со сите потребно факти, односи и законитости.

Прв услов за примена на индивидуалната форма за работа во наставата по Етика е наставникот да ги познава своите ученици и тоа по можност секој ученик одделно, што ќе му помогне да ги открие нивните афинитети, а и да ги добие потребните сознанија за тоа на кој начин ученикот може да пристапи кон решавање на проблемот. Од тоа ќе зависи кои наставни постапки ќе ги применува наставникот при организирањето на индивидуалната работа и при поделбата на задачите на секој ученик.

Индивидуалната форма на работа на учениците се јавува како замена за директната настава. Таквата работа овозможува примена на голем број разни наставни техники, кои ги развиваат навиките и техниките за самостојно учење. Вака поставена, индивидуалната форма на работа кај некои дидактичари е сфатена како фаза на дезинтеграција на формалната настава. "Активностите кои училиштето најчесто ги поставува пред учениците не соодветствуваат на нивната севкупна мотивација, а активностите кои тие сами ги преземаат (за да ги задоволат своите потреби и интереси), не се согласуваат или се спротивни на барањата на училиштето, кое настојува да ги запостави или задуши. Меѓутоа, училиштето не смее да се ограничи само на давање на готови знаења, усвојување на правила и слично, туку на учениците треба да им овозможи задоволување на нивните други значајни потреби и мотиви, да ги подготви за улогата на истражувачи, да го

поттикнува и развива интересирањето и потребите за творење, да ги насочува повеќе и поинтензивно да ги користат своите мисловни сили и способности“.⁸¹

Никако не треба да се разбере дека индивидуалната форма на работа значи напуштање на директната настава. Таков обид се среќава во начинот на работа во училиштата познат како Далтон-план, каде што учениците добиваат месечни или неделни планови (“дознаки“) со потребните упатства. Учениците самостојно ги работат задачите според своето темпо на работа и своите можности. Стручна помош од наставникот се дава доколку ученикот самиот ја побара, а фронтална форма на наставата се организира доколку се појават заеднички тешкотии при решавањето на некоја задача.

Во нашата наставна практика оваа форма на работа не се користи вака екстремно. Таа може да се организира и во рамките на индиректната, но и во рамките на директната настава. Во директната настава индивидуалната форма на работа се реализира во комбинација со фронталната. Наставникот работи со целата паралелка, а на часот ја следи и работата на секој ученик одделно, бара нивни ставови и мислења за проблемот што го обработуваат и врши други консултации неопходни за разбирање на наставната содржина. При тоа во наставата вклучува поголем број на ученици. Дури и во директната настава, кога наставникот го поставува проблемот на целата паралелка и кога сите ученици размислуваат, тој применува елементи на индивидуалната форма на работа кога ги повикува поединечно да ги изнесат своите ставови за решавање на задачите. Понатаму, индивидуалната форма на работа е присутна во секоја форма на дискусија-дијалог за некое прашање.

Исто така, на часовите учениците редовно се охрабруваат да го прекинат наставникот, кога ќе почувствуваат дека нешто не им е доволно објаснето или не им е прифатливо, и да побараат дополнително објаснување.

⁸¹ Jovan Đorđević, *Inovacije u nastavi*. Institut za pedagoška istraživanja - Prosveta, Beograd, 1986, str. 24.

Учениците можат да почувствуваат потреба и да се вклучат во наставната работа, сакајќи да искажат свое мислење. Со ваквиот пристап се покажува дека учениците имаат право на свој став и дека тој став можат да го изнесат или да го противстават на ставот на наставникот или на другите ученици.

Наведениве наставни ситуации покажуваат во колкава мера во наставата по Етика се присутни одредени форми на индивидуална работа на учениците, но и колку е тешко одделни форми на работа да се издвојат во тн. чист вид. Овде треба да се напомене дека овој начин на работа “е многу корисен, бидејќи, од една страна, ги мотивира учениците самостојно да размислуваат и да бараат одговори на прашањата, а, од друга страна, му овозможува на наставникот да го контролира целиот клас истовремено. Целиот клас има иста задача, во дискусијата се вклучуваат голем број ученици, а и оние кои не се јавуваат за збор ја следат постапката за барање одговор на поставените прашања и формираат свои ставови“.⁸²

Индивидуалната форма на работа има посебно значење на часот по Етика за учениците кои побрзо напредуваат, но и за учениците кои имаат потреба од дополнителни објаснувања. Учениците кои покажуваат афинитет кон наставните содржини, со добивање на дополнителни информации или со упатување на дополнителна литература, наставникот постапно ги воведува во самостојна работа и истражување.

Додека, пак, со давање на соодветна помош преку дополнителни часови, почести консултации и објаснувања, учениците кои побавно напредувале ќе се воведат во наставата и ќе покажат резултати и готовност за натамошно следење на наставата без тешкотии и проблеми.

Индивидуалната форма на работа искусниот наставник по Етика ќе ја користи и за:

⁸² Олга Пешевска-Заревска, *Филозофска едукација во средните училишта*, докторска дисертација, цит. дело, стр. 188.

- подготовка на учениците за учество на трибини организирани за теми од областа на моралот, здравјето и зависностите;
- подготовка на учениците за учество во слични дебатни емисии на средствата за информирање⁸³;
- изработка на куси пишувани текстови (експрозеа, есеи) на одредена етичка тема;
- учество во Етичка работилница;
- изработка на домашни задачи од тековните наставни содржини (определени во учебникот или од наставникот), и др.

Наведениве примери укажуваат на големите можност за примена на индивидуалната форма на работа во наставата по Етика, но и на резултатите до кои се доаѓа со навремено и темелно планирање на часот. Успехот во наставата ќе биде поголем ако училиштето има опремен кабинет по Етика (со компјутер, Интернет-врска, графоскоп и други аудиовизуелни наставни средства) и богата библиотека, каде учениците ќе можат својата самостојна работа не само да ја реализираат, туку и да ја презентираат, каде што таа работа ќе трае повеќе од еден час или ќе биде континуирана.

Меѓутоа, оваа форма на работа отвора и голем број проблеми, кои произлегуваат од различните интересирања на учениците, нивните навики за работа, како и од фактот дека сите ученици не се подеднакво брзи и вешти, па и изработката на задачите е различна според квалитетот и според времето потребно за нивно реализирање. Проблемите од овој вид може да го доведат во прашање временското реализирање на глобалното односно тематското планирање на наставата, кое во денешната поставеност на образованиот систем е извршено во рамките на часовите предвидени со Наставниот план (2 часа неделно) и со Наставната програма (72 часа годишно).

⁸³ Во текот на Експерименталната настава по Етика во учебната 1998/99 година, учениците кои учествуваа во наставата од УСО "Браќа Миладиновци" и УСО "Орце Николов", заедно со студентите по филозофија на Филозофскиот факултет (кои се подготвуваат за наставници по Етика), учествуваа во повеќе ТВ емисии посветени на оваа настава - како што се педагошката емисија "Црно-бело" на ТВ Сител и дебатната емисија на МТВ.

Сепак, предностите на индивидуалната форма на работа во наставата по Етика дадоа извонредни можности за пројава на креативноста и иницијативноста и на наставникот и на ученикот.

Груйна форма на работа

Индириектната настава во форма на поединечно ангажирање на учениците е присутна уште од почетокот на организираната настава, додека групните форми на работа се јавуваат како новитет во подоцнежната дидактика. Во денешна форма, групната форма се применувала во училиштата во Западна Европа и Америка, каде била дури и помодарство, а со единствена цел да се отклонат недостатоците на индивидуалната и на фронталната форма на работа.

Во педагошката литература, меѓу позначајните реформски правци се Проект-методот и Јена-планот. Проект-методот, чиј основач е Килпатрик, а идеен творец филозофот Џон Дјуи, промовира организација на наставата, “наместо фронтална и по одделенија - во групи, а наместо по наставни предмети - низ проекти. Во рамките на проектите, поаѓајќи од слободниот, инстинктивниот интерес и афинитет на учениците, се избираат животно важни проблеми, за кои учениците, во соработнички односи со наставникот, подготвуваат план за решавање на поставениот проблем во рамките на проектот. Потоа учениците активно учествуваат во решавањето на проблемот, каде што до максимум доѓа до израз слободната, спонтаната активност на учениците. На овој начин, во процесот на самостојно решавање на задачите, се настојувало учениците да се здобијат со знаења, умеења и навики и нив да ги применуваат во решавање проблеми корисни за животот, да се здобиваат со животно искуство и кај нив да се развива иницијативност, самостојност и интелектуална љубопитност...” Слична организација на наставната работа сретнуваме и кај Јена-планот, чиј основач е П. Петерзен:

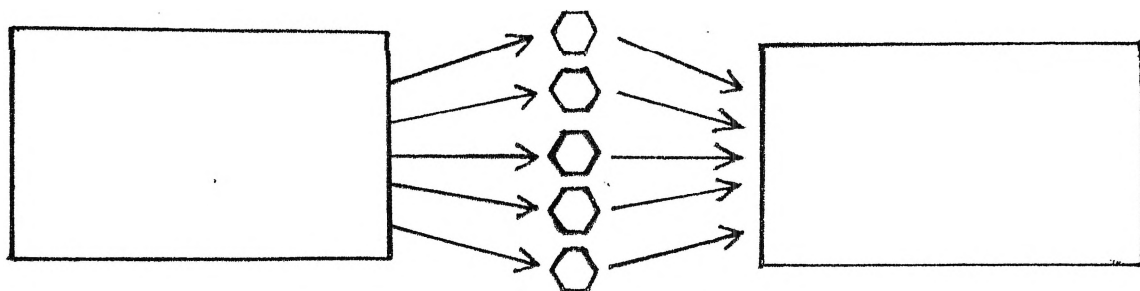
“учениците работат по групи, наместо по одделенија, и по проблеми наместо по наставни предмети“.⁸⁴

Практичните обиди во споменатите насоки, групната форма на работа целосно да ја замени фронталната и индивидуалната настава, довеле до погрешни, честопати преувеличени сфаќања на оваа форма на работа, на нејзините граници и место во наставниот процес. И на оваа форма на работа треба да се гледа како на настава која се изборила за дидактичко место покрај останатите форми, без притоа да се зголемува или намалува нејзината улога во наставниот процес.

Групната форма на работа настанува доколку “самостојната работа на ученикот се организира така што паралелката се ‘молекуларизира’, се разбива на помалечки групи, кои дејствуваат како малечки колективи, а нивните резултати во работата се наменети за целата паралелка“.⁸⁵

Поделбата на паралелката на помалечки групи, а при тоа сепак секој ученик да работи сам за себе, нема да ја оствари идејата на групната форма на работа. Напротив, работата на групата треба да биде заедничка, а резултатот од работата на секоја група одделно треба да биде претставен пред паралелката и треба да послужи за целата паралелка. Мошне е важно да се знае дека проблемот и задачата на групата произлегува од паралелката, како и тоа дека сите резултати на групите се враќаат назад во паралелката.

ШЕМАТСКИ ПРИКАЗ НА ГРУПНАТА ФОРМА НА РАБОТА

⁸⁴ Д-р Благородна Камчева-Лакинска, *Самостојната работа на учениците во наставата*, цит. дело, стр. 19-20.

⁸⁵ *Pedagogija*, том II, ред. Ljubomir Krneta, Nikola Potkonjak i dr., op. cit., стр. 361.

Групата како помал колектив (тим, екипа) е составена од индивидуи. Секој ученик активно учествува во самостојното планирање и решавање на задачата. Во тој случај многу поизразена е меѓусебната помош и соработка и одговорноста при извршувањето на задачата, што не е случај во фронталната форма на работа.

Групите можат да се формираат според различни критериуми.

(1) Според времето на постоење, групите се делат на:

- еднократни и
- константни.

(2) Според начинот на избор, групите се делат на:

- слободни и
- дирижирани.

(3) Според афинитетите на учениците, групите се делат според:

- интересирања и
- симпатија или пријателство.

(4) Според видот на задачата, групите се делат на групи:

- за вежбање и повторување и
- за обработка на нови содржини.

Како што се среќаваат различни критериуми за формирање на групите, така и при определувањето на бројот на учениците во групите среќаваме различни приоди. Бројот на групите е варијабилан, што значи дека на наставникот му е оставено сам да оцени колкава ќе биде бројноста на групата. Сепак, се препорачува таа да биде оперативна и да не го минува бројот од 5-8 ученици.

Часот организиран според групната форма на работа започнува во директната настава, со тоа што во фронтална форма на работа наставникот ја поставува задачата на целата паралелка, ја расчленува и ги посочува постапките и средствата за нејзино решавање. Потоа се формираат групи според некој од наведените критериуми и тие ја преземаат задачата.

Најнапред учениците самостојно подготвуваат план за работа, а потоа преминуваат на извршување на задачата. Наставникот ја следи нивната работа, се грижи за дисциплината и им помага на оние групи кои наидуваат на одредени проблеми. Групата според сопствениот план може да работи на различни начини и со постапки за кои смета дека се најсоодветни. Многу е важно учениците да се свесни дека секој член на групата треба да биде ангажиран во извршувањето на задачата и во подготвувањето на извештајот. На крајот на работата групите ја известуваат паралелката за своите резултати, со што наставникот пак се враќа на почетната, фронтална настава.

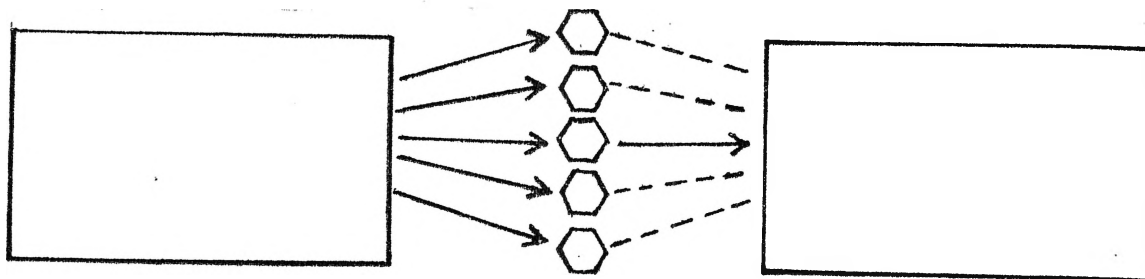
Улогата на наставникот во завршниот дел на часот е да ја синтетизира работата на групите со цел да се средат и пополнат резултатите, со што се заокружуваат знаењата предвидени со наставната содржина.

Најадекватна организациона форма во групната работа на часот е кога учениците се ангажираат на една иста задача. Тоа им овозможува меѓусебно да се договараат, да се помагаат, да се упатуваат едни на други, да си ги поправаат грешките и да ги споредуваат резултатите.

Овој тип на групна форма на работа уште се нарекува монотематски, конкурентски или натпреварувачки.

Известувањето го извршува еден член, кој го определува самата група, или, пак, од сите членови на групата, доколку ги поделат улогите во презентирањето. За извештајот се води дискусија во целата паралелка.

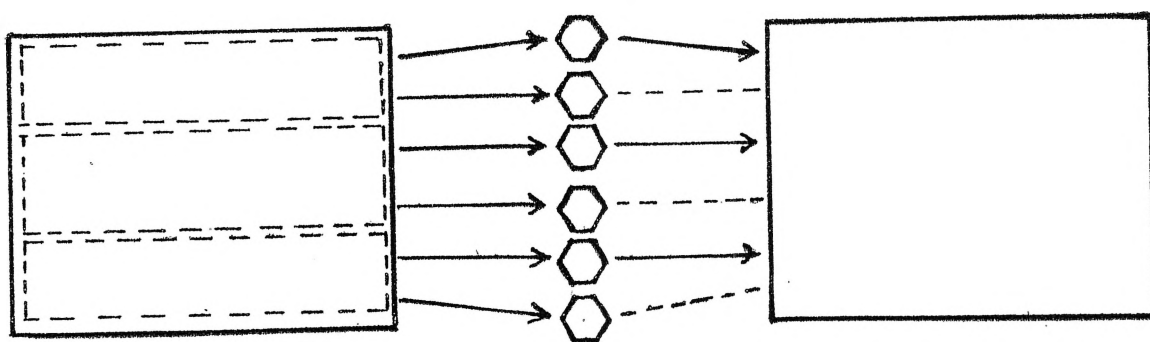
ШЕМАТСКИ ПРИКАЗ НА МОНОТЕМАТСКА ГРУПНА ФОРМА НА РАБОТА

Посложена организација на часот е потребна кога задачата во рамките на групата се атомизира, т.е. се дели на помали задачи, кои ги работат одделни ученици како група или, пак, кога учениците, поделени во групи, работат на иста задача, но со различни постапки и техники.

На крајот од ваквата работа на групата секој ученик учествува со свој извештај пред паралелката и наставникот.

ШЕМАТСКИ ПРИКАЗ НА АТОМИЗИРАНА ГРУПНА ФОРМА НА РАБОТА

Групната форма на работа бара поинаков распоред на клупите, а, за секој час организиран на ваков начин, и разместување на учениците во паралелката.

Групната форма на работа, како што се покажа во Експерименталната настава по Етика, овозможува да се расветлуваат сите етички проблеми без разлика дали станува збор за воведен час, за час за усвојување на нови знаења или, пак, за час за повторување, утврдување и вежбање и за дебaten час, односно час по избор на учениците. Заедно со индивидуалната, групната форма на работа е основа и за организирање на Етичката работилница, како посовремена артикулација на часот, базирана врз самостојната работа на учениците.

Одделни форми на групна работа можат да се применуваат и надвор од наставата, особено при изработката на домашни работи на учениците, при слободните ученички активности и сл.

На часот по Етика предвиден за усвојување на нови наставни содржини, групната форма на настава наставникот може да ја примени како работа на иста наставна содржина - на пример, наставната содржина "Нашите етички корени", а по работата секоја група ги презентира своите сознанија, со тоа што на крајот, како и на почетокот, со фронтален начин на работа ќе се генерализираат сознанијата до кои дошле групите.

На часот за тематско повторување, утврдување и вежбање, со работа на конкретни задачи, работата може да се специјализира според групите (кои се монотематски, а може да имаат и натпреварувачки карактер). На пример, една група работи есеј на тема "Апсолутната вредност на Доброто", друга група работи есеј на тема "Доброто и Злото", а треба група есеј на тема "Избор на позитивен пристап кон животот". Со презентациите на сите три групи, со фронтална настава, ќе се изврши систематизација на знаењата од наставната тема "Доброто и Злото".

На час организиран како Етичка работилница, низ целиот тек на часот се работи поединечно или во групи (таков тип на час го прикажавме во одделот "Структура на наставниот час по Етика" од оваа дисертација).

Наставна работа по групи може да се организира и надвор од часот по Етика. Тоа е случај кога учениците по групи работат пригоден текст за одредена наставна содржина (на пример "Етичките учења на сесловенските просветители") и наредниот час ги презентираат своите резултати. Исто така, по групи може да се работи одредена домашна задача предвидена со учебникот или посебно зададена од наставникот, која на наредниот час учениците ја читаат пред целата паралелка. За вакви задачи групите можат да се формираат според местото на живеење и да работат на тема од типот "Влијанието на локалната индустрија врз здравјето на луѓето", а наредниот час да ги презентираат своите сознанија како вовед во тематската целина "Здравствена етика".

Групната работа се применува и на часот по избор на учениците (дебатен час). Учениците се групираат според афинитетот и интересирањата и дебатираат за конкретен проблем, каков што е, на пример, "Здравјето и

изградбата на хемиски комплекс во близина на нашето населено место“.

Можно е формирање и на две глобални групи - кои ќе застапуваат спротивни ставови, *pro et contra* - што укажува дека дијалогот може да се искористи и за оваа форма на работа во наставата по Етика.

Работна во двојки

Анализата на можностите за организирање и изведување на групната форма на работа во наставата по Етика покажа дека се присутни одредени тешкотии. Тие се однесуваат, пред сè, на планирањето на работата на групите, на изборот на соодветни наставни средства и техники на работа, на распределбата на работата, како и на контактите помеѓу членовите на групата. Тоа се наставни ситуации кои можат неповолно да влијаат врз ефектите на примената на групната форма на работа, но и на определбата на наставниците по Етика почесто оваа форма да ја применуваат во практиката.

Слично е и со примената на индивидуалната форма на работа. Во индивидуалната настава, во текот на часот пред секој ученик се испречуваат одредени проблеми и тешкотии, кои произлегуваат од неможноста наставникот да даде доволна помош на секој ученик, потоа прашањето за мотивацијата и задржувањето на работната иницијатива во целиот тек на часот и сл.

Со цел да се избегнат наведените тешкотии пројавени во групната и индивидуалната форма на работа, дидактичарите препорачуваат работа во двојки (парови, тандеми) во наставата, “во која учениците нема да бидат изолирани (како што е во индивидуалната работа) и во која интергрупните односи би биле поедноставни (отколку што се во групната работа)“.⁸⁶

Овој вид наставна работа почнал да ја организира А. Симон, и тоа во рамките на индивидуалната работа, сметајќи ја како наједноставна форма на

⁸⁶ *Pedagogija*, tom II, ред. Ljubomir Krneta, Nikola Potkonjak i dr., op. cit., str. 365.

групната работа. Резултатите до кои се доаѓа во работата во двојки се респектабилни, и во квантитативна, и во квалитативна смисла. Поради тоа, некои дидактичари неа ја изедначуваат со фронталната, групната и индивидуалната форма на работа.

Во наставата по Етика најголеми резултати можат да се постигнат со примена на работата во двојки на часовите за повторување, утврдување и вежбање, кога учениците во тандеми решаваат некоја задача и вршат исправки на писмените состави, но и на часовите за усвојување на нови знаења, кога двојките пронаоѓаат и разработуваат пригодни етички текстови и ги презентираат на воведниот дел од часот, или, пак, на воведниот час во некоја наставна тема.

Во Експерименталната настава по Етика работата во двојки беше применета во воведниот дел од часот, кога учениците работеа според ESR рамката и сознанијата ги "споделуваа во двојки" и ги презентираа најнапред пред групата, а потоа и пред целата паралелка. Предноста пред групната настава на оваа работа во тандеми беше јасно воочлива во можноста двојката (избрана според постојаното место на седење во иста клупа) да се консултира и за резултатите од работата, но и за јавниот настап при изложувањето на сознанијата до кои дошле.

Начинот на формирање на тандемите може да биде од постојан или од еднократен карактер, тие можат да бидат избрани послободно или диригирано и сл. Во наставата по Етика двојките најчесто се определуваат од ученици кои седат во иста клупа, зашто таквото групирање се покажа попрактично во однос на соработката, која е константна и на другите часови, потоа тие можат да работат без да им пречат на другите ученици, да користат исти наставни средства и техники, како што е Етичкиот речник итн. Во Етичката работилница, пак, ваквите дојки се формирани послободно, бидејќи таму немаше стандарен распоред на седење на учениците.

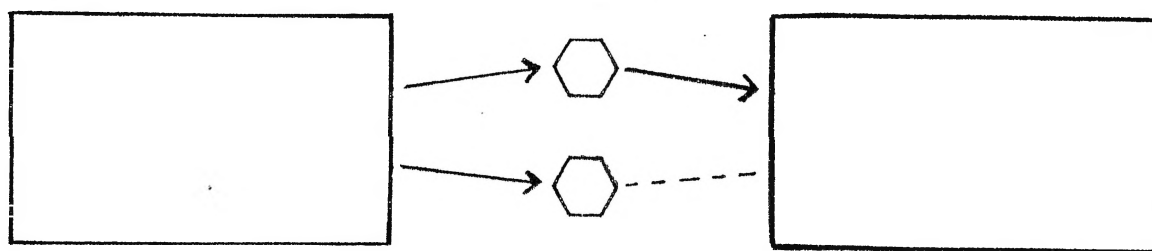
Доколку наставникот смета да го интензивира колективниот карактер на наставниот процес по Етика, формирањето на двојките може да го прави според принципот секој ученик од паралелката редоследно да работи со сите.

Ефикасноста на работата во двојки зависи од подготовките што наставникот претходно ги извршил, но во голема мера зависи од примената на адекватни наставни средства, како што се прирачниците, енциклопедиите и сл. Работата во двојки не дава доволни резултати ако се организира само врз основа на учебникот по Етика.

Наставните задачи на учениците кои работат во двојки можат да бидат исти или различни. Обврската за презентирање на резултатите на двојките пред наставникот и целата паралелка е иста, без оглед дали учениците работата на една или, пак, на различни задачи.

За успешно организирање на работата во двојки неопходно е наставникот да знае во колкава мера учениците се оспособени за примена на техниките за самостојно учење. Исто така, секоја наставна содржина тешко може да се организира со овој облик на наставна работа. Доколку наставната содржина е претешка или има клучно значење за разбирањето на наредниот наставен материјал, наставникот треба да ги избегнува индиректините форми на работа, а меѓу нив и работата во двојки. Такви тематски целини во програмата по Етика се, на пример: Современа етичка доктрина; Моралната свест; Работната (трудова) етика и др.

ШЕМАТСКИ ПРИКАЗ НА РАБОТАТА ВО ДВОЈКИ

Изнесените форми на работа што наставникот ги применува на часот во наставата по Етика претставуваат можни патишта и средства за

мотивирање на учениците за стекнување на нови знаења и начини на морално поведење и судење.

Во излагањето настојувавме да ги изнесеме ставовите на современата дидактика, кои се совпаѓаат со целите и задачите на Наставната програма по Етика во насока на систематско поттикнување и развивање на внатрешните потреби на учениците за знаење, а занемарување на влијанието на надворешните мотиви. Постапките што ги опишавме цениме дека се на линијата на зголемување на задоволството на учениците да учествуваат паралелно со наставникот во различните форми на наставна и на воннаставна работа, со кои ќе ја зголемат желбата за активно влијание врз сопствениот развој.

Со примена и развој на современите форми на наставна работа задоволството на наставникот по Етика ќе биде големо ако успее кај најголемиот број ученици да ја развие внатрешната мотивација за сопственото етичко образование - како формирање на личност која ќе постапува и суди според општоприфатените човечки вредности и морални норми.

НАСТАВНИТЕ МЕТОДИ КОИ СЕ ПРИМЕНУВААТ ВО НАСТАВАТА ПО ЕТИКА

Во современата дидактика три прашања се клучи при обработката на проблемот на наставните методи. Првото прашање се однесува на дефинирањето на поимот “наставни методи“. Следното е поврзано со нивниот број и класификацијата. А, од практична гледна точка, секој наставник си го поставува прашањето на изборот на наставните методи.

Во дидактиката среќаваме голем број различни пристапи и одговори на овие прашања. Се покажа дека не е сосема лесна операцијата на дефинирањето на поимот “наставен метод“, бидејќи постои голем број наставни предмети и наставни содржини, кои бараат посебен пристап во нивната реализација за да постигнат резултати во процесот на учењето. Тешкотиите, исто така, произлегуваат и од односот на наставникот и учениците во поглед на степенот на нивната ангажираност во здобивањето на знаењата во текот на часот или надвор од него.

Евидентни се разликите при дефинирањето на наставните методи. Така, се среќаваат определби кои значат сведување на еден конститутивен елемент, како што е, на пример, нивно изедначување со дидактичките принципи, со наставните форми, со наставните средства и сл. Ваквиот начин на дефинирање се нарекува *монометодизам*, што значи поистоветување на наставниот метод со еден негов аспект. Тоа во практиката води кон утврдување на еден “универзален метод“. Кој ќе биде тој универзален метод во прв ред зависи од целта која се поставува пред наставата или, пак, од гносеолошките барања кои превладуваат во одреден период. Најкарактеристичен пример за примена на единствен (универзален) наставен метод е наставата во Средниот век, која се карактеризирала со вербалниот метод, каде наставникот предава, а учениците го повторуваат она што им се предава сè додека не го запаметат текстот. Со слични наставни тенденции се

среќаваме и во Новиот век, каде и големите педагошки авторитети се обидуваат да воспостават еден круцијален дидактички метод. Коменски, на пример, универзалниот метод го извлекува од каузалниот принцип и индукцијата, Песталоци го пронаоѓа во тн. природен метод, Хербарт го темели врз анализата и синтезата, и сл.

Дефиниции на наставниот метод од ваков тип се среќаваат и во XX век во форма на “разговор“ (Ото), “заетничка работа“ (Керштенштајнер), “фабричка работа“ (Карсен) или “подражавање на смисленото суредување на околината“ (Монтесори). Определување на наставните методи според принципот на нагласување на една компонента на наставната работа, всушност, значи негирање на останатите аспекти на процесот на учењето со сета негова сложеност и потреби на младата личност, како и на креативноста на наставникот.

Дефинирањето на наставниот метод пошироко како начин на практична и теоретска активност на личноста насочена кон постигнување на некоја цел, довело до издиференцирање на т.н. *панметодистички концепции*, како што се ставовите дека:

- метод е сè што делува врз ученикот (*полиметодизам*), или
- метод е самиот наставник (*аметодизам*).

Ваквите определби се крајно субјективистички од аспектот на широчината и слободата на факторите на наставниот процес и на учењето. Тие ги доведуваат во прашање целокупните достигнуања на полето на дидактиката и конкретните методики, како и вредноста на наставата воопшто.

Неспорно е дека наставникот и ученикот, покрај наставната содржина, се трите неразделни компоненти на наставниот процес, но исто така мошне е важно да се напомене дека наставата не би имала вредност ако се темели врз произволноста на поведението на учениците на часот или врз самоволието на наставникот во изборот на наставните методи.

Во наставата по Етика ние се залагаме да дојдат до израз личноста и креативноста на наставникот и активноста на ученикот, но субјективноста треба да се насочи кон избор на методи и техники кои ќе придонесат за правилно водење на наставниот час, како и за стекнување на знаења кои ќе им помогнат на учениците да се формираат во личности со усвоени општоприфатени морални вредности и етички норми.

Со оглед на тоа што наставните методи имаат за цел да овозможат ученикот да стекне нови знаења, умеења и навики, се јавуваат тн. гносеолошки определби, каде што методите на учењето се поистоветуваат со логичките методи. Така, за следбениците на Питагора, единствен начин на стекнување на знаења во математиката бил синтетичкиот метод. За Сократ, разговорот ги содржи битните компоненти на учењето, кои по синтетички и индуктивен пат овозможуваат да се дојде до дефиниција. За Платон најголемо значење има анализата, а за неговиот ученик Аристотел дедукцијата, со посебно нагласување на вредноста на силогизмот.

Наставните и логичките методи во процесот на наставата не се меѓусебно спротивставени, но исто така не може да се заклучи дека целосно се идентични. Имено, во примената на наставните методи на часот или надвор од него нужно доаѓаат до израз логичките методи кои водат до познание. Кои логички методи на некој конкретен час ќе ги примени наставникот зависи од наставната содржина и дидактичките методи за кои се определил и ценел дека ќе дадат најсоодветни резултати. Во ваков случај имаме изедначување на дидактичките методи со методите на научното познание.

Во процесот на стекнување на нови знаења наставникот во наставата ќе ги примени анализата и синтезата или, пак, индукцијата и дедукцијата како методи на познание кои се меѓусебно спротивставени, но и поврзани, Наставникот е свесен дека овие логички комплементарни методи учениците ги водат до нови знаења, но исто така дека го развиваат нивното мислење и помагаат за нивно осамостојување. При тоа, методите не се исклучуваат, туку меѓусебно се надополнуваат.

Во дидактичките методи логичките се повеќе или помалку нагласени, што пред сè зависи од возраста на учениците. Во повисоките години на образование кај учениците се намалува дидактичкото посредување, а се зголемува улогата на логичките, сознајните патишта. Тоа не значи дека наставните методи треба целосно да се изостават, зашто наставникот ја изложува наставната содржина, бара постапки и техники во согласност со возраста на учениците и наставната содржина и ја води нивната мисла кон нови знаења.

Со оглед на сложеноста на прашањето на определбата на наставниот метод, во дидактиката среќаваме различни приоди. Но, она во што сите се согласуваат е дека наставните методи се најефикасни патишта со кои се остваруваат патиштата на наставата.

“Наставните методи се научно и практично проверени начини на ефикасно комуницирање на субјектите во наставата во процесот на стекнување на знаењата, вештините и навиките, како и за поттикнување и оптимално развивање на творечките и другите позитивни својства на личноста”.⁸⁷

Во наставата по Етика сознанијата на наставникот за ефикасноста на наставните методи придонесува наставниот процес да влијае во формирањето на младата личност. Познавањето на наставните методи и комуникацијата со учениците ја поттикнува креативноста на наставникот и без познавањето на карактерот, вредностите и можностите на наставните методи одделно не може да се организира ефикасна образовна работа. Од тој аспект е нужно да се образложат наставните методи одделно со нивните потврдени наставни вредности. Тие треба да се разберат како оперативен практицистички начин на работа на наставникот и учениците. Понекогаш се нагласува активноста на едните, а друг пат на другите, сè со цел учениците да дојдат до нови знаења, да стекнат вештини и потребни навики.

⁸⁷ Nikola S. Filipović, *Didaktika I*, Svjetlost, Sarajevo, 1988, str. 234.

Покрај тоа наставните методи треба да придонесат и за развивање на творечките способности на учениците, но и на етички личности со формирани вредносни ставови и поглед на светот достоин за младите образовани суштества.

Во наставата по Етика треба да ги користиме сите методи на образовна работа кои соодветствуваат на возраста на учениците и придонесуваат за нивно соочување со предизвиците на животот. Вака поставени наставните методи во наставата по Етика претставуваат патишта по кои наставникот ги подучува, а учениците стекнуваат знаења, вештини и навики, патишта кои го осигуруваат физичкиот, психичкиот и моралниот развој на учениците и при тоа помагаат за формирање на зрела личност со научен поглед на светот и животот.

Класификација на наставните методи

Второто прашање се однесува на бројот и класификацијата на наставните методи. И по ова прашање во дидактиката постојат различни приоди, во зависност од критериумите според кои се врши дивизијата.

Научниците со монометодичка ориентација, но и оние другите, со полиметодичка ориентација, во практиката ги вградиле своите знаења во ширењето на методичката основа на наставната работа. Со тоа и едните и другите придонеле и за класификација на наставните методи. Заземањето на одредени решенија не морало секогаш да следи одредени филозофски појдовни позиции, или психолошки, социјални или педагошки корени. Во секој случај, различните начини на наставна работа се споредувани и проверувани во практиката пред да сè вообличи нивната класификациона шема.⁸⁸

Во дидактиката среќаваме делба на наставните методи според насоката на мислење, на:

⁸⁸ Види *ibid.*, str. 236.

- индуктивни и
- дедуктивни.

Според односот меѓу деловите и целината, методите се делат на:

- аналитички и
- синтетички.

Според релацијата причина-последица, наставните методи се делат на:

- прогресивни и
- регресивни.

Според начинот на изложување на содржините, наставните методи се делат на:

- метод на излагање (акроматски),
- метод на разговор (катихетичко-сократовски) и сл.

Кај прочуениот методичар на наставата по филозофија д-р Јосип Маринковиќ среќаваме "постапки за воведување во филозофското мислење", а тие се:

- скандалон,
- проблематизирање,
- актуелизација и
- филозофски дијалог.

Во дијалогот тој ги истакнува следните нејзини содржини-методи:

- терминологија и нејзино воведување,
- разговор и дискусија,
- поставување прашања,
- дискусија како форма на филозофски дијалог,
- проучување на филозофски текстови,
- примена на изворен текст во наставата по филозофија,
- пишување на текстови како форма на филозофски дијалог.⁸⁹

⁸⁹ Види Josip Marinković, *Metodika nastave filozofije*, op. cit., str. 29-66.

Во магистерскиот труд *Тематско планирање и методичка подготовка на наставата по филозофија во средните училишта*, за Олга Пешевска-Заревска основните методи во филозофската настава се:

- монолошкиот,
- дијалошкиот и
- текст-методот.

Како мошне корисни, со широка примена во практиката, ги апострофира тн. помошни методи, меѓу кои ги набројува и обработува:

- метод на демонстрација,
- посета на културно-уметнички институции,
- организирање на ученички екскурзии и излети, и
- средби со творци и познати личности.⁹⁰

Во современата наставна практика кај нас најчесто ги сретнуваме следниве наставни методи:

- метод на усно излагање,
- метод на разговор,
- метод на работа со текст,
- метод на демонстрација и
- метод на писмени и графички работи.

Во Експерименталната настава по Етика се покажа дека наведените наставни методи се применливи за одредени типови наставни часови. По правило се врши нивна комбинација и паралелна примена, во зависност од изборот и креативноста на наставникот.

⁹⁰ Види Олга Пешевска-Заревска, *Тематско планирање и методичка подготовка на наставата по филозофија во средните училишта*, магистерски труд, Филозофски факултет, Скопје, 1995, стр. 65-99.

Метод на усно излагање

Методот на усно излагање (акриоматски метод), или познат уште под името монолошки метод, е најстар вид метод во процесот на подучување. Усното предавање е најстара форма на пренесување на знаењата врз помладите генерации.

Во Средниот век монолошкиот метод бил основен начин на педагошка работа во училиштата и извор на знаењата. Доминантната улога на овој метод - познат и како вербализам во наставата - честопати доведувал до тоа учениците да не ги познаваат работите, туку само зборовите. Врз овој проблем е заснована критиката што за овој метод ја даде Јан Амос Коменски (1592-1670) во својата *Голема дидактика* и Жан-Жак Русо (1712-1778) во делото *Емил или за воспитувањето*.

Меѓутоа, од различни причини, ни во образованието на Новиот век, како ни денеска, не може да се изостави монолошкиот метод. Една од основните причини е тоа што живиот збор на наставникот сè уште е едно од битните средства за подучување во сите области. Во таа негова функција е речиси создаден култ кон наставниковиот збор на часот.

Втората причина за ваквото високо место што монолошкиот методот уште го има во наставата се и низа причини од проекцијата на наставниот процес: видот, сложеноста и обемноста на наставните програми, недостатната опременост на училиштата со наставни средства, традиционализмот во дидактиката и сл.

Како одговор на овие педашки недостатоци се јавиле разни реформски движења со остри критики на методот на усното излагање. Тој главно се оценува како остаток на догматското училиште, во кое се потиснати сите или мнозина активности на учениците. При овие реакции се бара да се надмине доминацијата на монолошкиот метод и наместо постојан жив збор на наставникот кој ги изложува сознанијата, до нив учениците да доаѓаат и со други дидактички средства. Оправданоста на овие нови дидактички

тенденции се образложува со потребата од поактивна улога на учениците во процесот на здобивањето со знаењата.

Сепак, наспроти елиминацијата на постојаните или честите усни излагања на наставникот не е возможно тие сосема да се избегнат, не само заради дидактичкиот конзервативизам или заради неопременоста на училиштето со нови наставни средства, туку и заради значењето на живиот збор на наставникот во текот на часот и во процесот на наставата воопшто, што произлегуваат од неговата позиција, знаења и животна зрелост.

Во една од лекциите за Експерименталната настава по Етика, како прилог кој зборува за натамошната незаменлива улога на наставникот, се поместени следниве зборови на Бил Гејтс, основач на најголемата современа информациона мрежа на светот:

“Учителите ќе играат клучна улога кога ќе дојде денот на технологијата во образованието и ќе прават многу повеќе отколку просто на децата да им покажуваат каде се наоѓа информацијата во мрежата. И тогаш тие ќе треба добро да знаат кога да се замешаат, кога да набљудуваат, кога да притегнат или да вдихнуват. И тогаш тие ќе треба да ги научат децата на сите вештини, неопходни за усна и писмена комуникација. Само што ќе ја користат и современата технологија - било како појдовна точка, било како помошна“.⁹¹

Во Експерименталната настава по Етика се покажа дека монолошкиот метод има свое место и големи вредности во наставниот процес. Иако стануваше збор за прашања со кои учениците сепак се сретнуваат во животот, а според организацијата на работата ги имаа лекциите кои донесуваа одредени специфични сознанија и пораки, живиот збор на наставникот често беше најдобар вовед во изложуваната проблематика или беше клучен за разбирање на основните идеи и наставни содржини.

⁹¹ Бил Гејтс, *Успрешни учители* (од книгата “Патот напред”), во лекцијата за Експерименталната настава по Етика од д-р К. Темков, *Просветителство* (по повод 24 мај, празникот Светите Кирил и Методиј), Скопје, “Дело“, 21 мај 1999, стр. 44.

Наставникот ќе се определи за примена на методот на усно излагање во реализацијата на Наставната програма по Етика во ситуации кога:

- учениците немаат доволно предзнаења за наставната содржина;
- недостастуваат адекватни наставни средства;
- наставникот оцени дека треба да влијае врз свеста и емоциите на учениците преку живиот збор;
- учениците не можат да се запознаат со наставните содржини на друг начин;
- учениците пројавиле особено интересирање за некоја наставна содржина, и
- треба да се изврши рационализација на времето.

Усното излагање е говор на едно лице кое изнесува ставови, ги толкува од различни страни и аспекти, ги поткрепува со аргументи и ја констатира нивната вредност и важење.

Во наставата по Етика многу често една индивидуа говори, а другите слушаат. Во современата наставата лицето кое говори може да биде наставникот, но и ученикот. Се разбира, ако станува збор за планирано настапување на ученикот во улога на изложувач на сознанија, тоа треба однапред да биде подготвено и тогаш ученикот ја игра улогата на наставникот. Но, заради широките индивидуални познавања на современите ученици од разни извори, тие можат и однапред неподготвени да настапат со свои изложувања во текот на часот, кога нивните монологски изразувања претставуваат еден вид неразвиена дијалогска форма.

При употребата на монологскиот метод од страна на наставникот, овој и учениците не се еднакво активни на часот. Во текот на предавањето наставникот ги води учениците и се обидува да ги придобие да мислат како него, односно да го следат текот на неговата мисла. Поради тоа, за употребата на монологскиот метод често пати се тврди дека учениците ги прави "рецептивни", што води кон нивна пасивност.

Во практиката ова се јавува во случајот кога наставникот нема да го приспособи излагањето на можности на учениците или, пак, кога учениците не ја сфатиле некоја алка во развојот на наставната содржина.

Но, не се точни сфаќањата дека при употребата на монологскиот метод учениците не можат да бидат во доволна мера активни. Активноста е условена, пред сè, од наставните содржини и од начинот на кој тие се излагаат, како и од нивото на оспособеноста и мотивацијата на учениците.

Усно излагање на наставникот

Монологскиот метод му е својствен на секој наставник според вокацијата и професијата. Тој секојдневно им се обраќа на учениците, без разлика за каков тип час станува збор или за кој-годе било дел од часот. Тој се обраќа за време на предавањето, за време на поставувањето на проблемот и неговото решавање, при сумирањето на наученото, при експликациите, демонстрацијата и сл.

Методот на усно излагање на наставникот се јавува во повеќе форми, што зависи од наставната содржина која се предава и од намената на часот. Тие форми се:

- предавање;
- раскажување;
- опишување;
- известување, и
- објаснување (толкување).⁹²

Предавањето на наставникот е многу често и успешно се користи во наставата по Етика, а се одликува со неколку методички барања, кои ги одредуваат вредностите и карактеристиките на оваа дидактичка постапка.

⁹² Види *Pedagogija*, tom II, red. Ljubomir Krneta, Nikola Potkonjak i dr., op. cit., str. 371-372.

Најнапред, предавањето треба да се реализира така што ќе предизвика интересирање и внимание кај учениците. При предавањето јасно треба да се истакне проблемот што се разработува, да се откријат суштествените односи, да се наведат потребните факти и нови поими и да се создаде простор во кој учениците ќе се мотивираат да мислат и да учествуваат во решавањето на проблемот.

Предавањето, исто така, треба да овозможи прегледно изложување на наставните содржини со потребното нагласување и правилното водење на главната мисла, идеја, но и со правилното подредување на деталите и фактите, кои го расветлуваат проблемот.

Многу е важно наставникот да оцени во каков однос ќе ги постави главната мисла, деталите и дигресиите, зашто од таквиот однос многу зависи дали учениците ќе ја следат и сфатат основната мисла или, пак, ќе се одвратат од неа, создавајќи конфузија и незаинтересираност.

Успехот на предавањето секако зависи и од техниката на говорот на наставникот, што подразбира постојано усовршување, примена на граматичките правила, чистота на говорот, говорење со мирен тон, правилна дикција, сликовитост и сл.⁹³

Раскажувањето се применува кога наставните содржини се изнесуваат со цел тие да дејствуваат врз развитокот на ученичката мисла, фантазија и емоции. Тука особено доаѓаат до израз говорот и другите изразни средства кои наставникот ги користи при интерпретацијата на некој етички текст или со цел да ги поттикне етичките чувства на учениците.

Опишувањето е таков начин на монолог во кој тежиштето се става врз запознавањето на процесите и случувањата. Тој е особено погоден при образлагање на историските корени на етичките поими и моралните вредности.

⁹³ За овие реторички услови кои влијаат врз успешноста на предавањето види Jerko Razum, *Kako držati govor*, Zagreb, 1960, str. 47 и н. Постојат и многу други книги и дидактички прирачници посветени на оваа материја.

Но, опишувањето не смее да се сведе на обично речење на факти и односи кои се дадени во учебникот. Опишувањето наставникот треба да го врши со интонација врз поважните ставови, со правилно однесување, со тонот на гласот и сл.

Извеситувањето е форма на монолошкиот метод кога се изнесуваат факти и односи објективно, во строга научна смисла, без личен белег на наставникот. Таквите факти и изнесени релации треба да го поттикнат ученикот самиот да донесува заклучоци и генерализации, зашто наставникот не ги апострофира и истакнува поважните моменти од содржината која ја изложува. Овој вид монолог се одликува со точност и прегледност во изнесувањето, кои треба да овозможат учениците да ги откријат и врз сопствени анализи да дојдат до потребните обопштувања.

Објаснувањето е форма на усно излагање кое се однесува на толкувањето на зборови, изрази, изреки или, пак, кога се истакнуваат некои одредени односи на некои процеси и настани. Во наставата по Етика оваа форма на монолог многу често се применува, особено при толкувањето на новите поими, кои се поместени во учебникот при крајот од секоја лекција.

Без разлика за која форма на монолошкиот метод ќе се определи наставникот, во излагањето тој треба да биде искрен, срдечен, скром и ненаметлив кон учениците, што ќе го обезбеди со суверено и целосно владеење со содржините кои се предмет на излагањето.

Наставникот треба да посвети особено внимание на почетокот, кога ја најавува темата, но и на крајот, кога со заклучните зборови ги обопштува содржините од гносеолошки и, особено, од вредносен аспект.

Издржаниот монолог на наставникот треба да претставува урнек и поттик за монолог на учениците.

Усно излагање на учениците

Во наставниот процес, како и во сите други облици на работа на часот по Етика и надвор од него, треба да се настојува да се даде можност на

учениците за говорно осмислување на нивните мисли и ставови. Ученикот говори кога ќе ги изложува стекнатите знаења, кога ги изнесува своите погледи и дилеми, кога толкува некој етички став, кога прашува или, пак, кога одговара на поставеното прашање.

Во голем број случаи јазичното и говорно сиромаштво на учениците произлегува од недоволното знаење на наставните содржини, но и од недостатокот на можности самите да известуваат, опишуваат, раскажуваат и сл. Поради тоа треба да се настојува учениците да ги изнесуваат своите мисли низ монолог, кој ќе биде издржан од содржински аспект, а правилен и убав од јазичен, формален аспект.

На часот по Етика треба да им се даде на учениците можност да излагаат усно секогаш кога ќе обработат некој пригоден етички текст, кога ќе прочитаат некој интересен прилог или кога ќе доживеат нивно морално искуство.

Тоа значи остварување и на една од основните задачи на наставата по Етика, која бара ученикот да се охрабри да мисли, својата мисла да ја формулира во морални ставови, така нив да може да ги изложува и пренесува пред други луѓе.

Поаѓајќи од реченово, треба да се заклучи дека е неопходно ученикот да се подучува во насока на тоа дека усното излагање има некоја своја внатрешна структура и дека таа треба да се почитува. За да се оствари таа цел се потребни претходни подготовки, како што се:

- да се апострофираат најсуштествените нешта, што значи дека содржината треба да се редуцира со издвојување на битното, а изоставување на несуштествените нешта;

- излагањето да се обликува во логички издржана целина и да биде редоследно;

- во текот на излагањето треба да се биде сигурен и убедлив;

- излагањето треба да биде интересно и да предизвика внимание;

- треба да се говори течно, јасно и разветно; и

- треба да постои можност да се прекине излагањето, да се одговори на евентуално поставеното прашање и пак да се продолжи (тоа значи дека содржините не треба да се научат напамет).

Во монолот пред ученикот се поставуваат истите барања како и кај усното излагање на наставникот. Но, треба да се напомене дека учениците не треба да се учат само на монолот, туку и на останатите методи на излагање на наставните содржини, со цел да им се овозможи полесно учење и стекнување на нови знаења.

Вредностите и ограниченостите на методот на усно излагање

Одлика на класичната настава бил монолошкиот метод. Наставникот, според т.н. предавања ex cathedra, на учениците им ги изложувал наставните содржини, а, пак, врз основа на монолот на ученикот, кој ги повторувал, репродуцирал стекнатите знаења, овој добивал оценка.

Современата настава применува разни наставни методи и односот наставник-ученик е многу радикализиран во однос на порано. Но, монолошкиот метод и во современата настава зазема значително место, поради што е потребно да се истакнат неговите основни вредности и ограничености во наставата по Етика во средните училишта.

Основните вредности на методот на усно излагање на наставните содржини по Етика се:

- рационалност;
- прецизност;
- одржување на работна атмосфера на учениците во паралелката;
- креативност на наставникот; и
- комбинирање со другите наставни методи.

Рационалноста се состои во тоа што со монолошкиот метод наставникот за релативно кусо време може да ја презентира секоја наставна

содржина и при тоа да ги изнесе и објасни потребните поими, факти, односи и законитости.

Прецизноста е одлика на монологот, бидејќи овозможува точност во планирањето и подготовката, а со тоа и висок степен на веројатност дека планот ќе биде остварен во целост. Остварувањето на планот исклучиво зависи од наставникот.

Работната атмосфера во паралелката наставникот во голема мера ја постигнува со примената на монолошкиот метод и ја одржува константна на часот повеќе од примената на било кој друг наставен метод. Додека наставникот зборува, учениците главно молчат и слушаат и при тоа не се потребни дополнителни активности на наставникот за одржување на работната атмосфера и дисциплината на учениците.

Креативноста на наставникот низ примената на усното излагање пред сè се огледа во можноста да дојдат до израз неговите реторички способности, неговата инвентивност, оригиналност и способност за презентирање на наставните содржини предвидени за реализација.

Методот за усно излагање е погоден за *комбинирање со други наставни методи* на сите видови наставни часови.

Во предавањето на наставните содржини по Етика наставникот ги изнесува своите ставови и својот однос спрема етичкиот проблем, така што секој монолог е своевидна етичка креација и пристап кон одредено морално прашање.

Кога станува збор за ограниченостите на методот на усно излагање, тие главно се лоцираат во односот наставник-ученик и тоа во поглед на крутоста на наставникот, недостигот на комуникација со учениците, ограничувањето на нивната креативност, потоа на неможноста на контрола над секој ученик, а особено се истакнува проблемот со намалувањето на вниманието на учениците колку што се оди кон крајот на предавањето и часот.

Недостигот на комуникација со учениците се огледува во тоа што при примената на монолошкиот метод на часот учениците пасивно го следат

предавањето на наставникот. Тие не се активни учесници ниту во поставувањето на наставниот проблем, ниту во неговото решавање. Додека наставникот зборува, учениците немаат можност да интервенираат со барања нешто да им се дообјасни, а по завршувањето на монолотот интересирањето за поставувањето на прашања е значително намалено или задоцнето.

Ограничувањата на креативноста на учениците произлегува од пасивноста на часот. Учениците се повлекуваат пред авторитетот на наставникот, кој суверено владее со наставната ситуација на часот и, наместо да мислат и да учат самостојно, тие се поставени во позиција да го интерпретираат наставникот, да го повторуваат неговиот монолог, оставајќи впечаток на бледа имитација.

Непосредната контрола над учениците е отежната при примената на методот на усно излагање, бидејќи наставникот не може да има увид за степенот на усвоеноста на наставната содржина која ја предава, па може да се случи подоцна тој да утврди дека наставната материја еден дел од учениците не ја разбрале целосно или делумно.

Вниманието на учениците попушта на часовите кога наставникот предава според методот на усно излагање. Тоа може да е резултат на замореноста на учениците (ако часот е при крајот на наставниот ден), но исто така на здодевноста и незаинтересираноста кај некои ученици. Учениците и да не се заморени или пак предавањето да им е интересно, вниманието се намалува сè повеќе колку се оди кон крајот на излагањето на наставникот.

Познавањето на вредностите и на ограниченостите на наставниот метод на усно излагање е неопходно за секој наставник по Етика, бидејќи тој треба да оцени за кои наставни содржини и на кој вид наставен час ќе го применува. Но, исто така треба и да се потруди наведените негативности да ги отстрани со примена и комбинирање со други наставни методи.

Метод на разговор

Методот на разговор (еротематски метод), уште познат и под името "дијалошки метод", исто така се јавува од самите почетоци на организираните форми на образование. Него го користеле софистите, а до највисок степен го развил Сократ.

За секој наставник по Етика основна лекција треба да бидат Ксенофоновите "Спомени за Сократ"⁹⁴ и Платоновите дијалози, во кои Сократ секогаш е главна личност.⁹⁵ Разговорите кои Сократ ги води со своите ученици и со други личности се, всушност, патишта за доаѓање до нови знаења, кои во процесот на учење одат од конкретните појави до најопштите поими. Сократ, исто така, низ дијалогот им покажува на соговорниците дека знаењата (и вредностите) се во нив, а тој само им помага да станат свесни за тоа. Покрај тоа дијалошкиот метод се нарекува и "сократовски метод", иако означува специфичен вид на разговор со особено значење, според кој секој соговорник се согласува со она што го наведува овој антички филозоф и стичар. "Сократовиот разговор или Сократовиот метод е таква постапка во која во првиот дел соговорникот (ученикот) се доведува до ниво на знаење дека не ја знае одредната вистина или проблем, но изразува и желба да го надополни своето знаење (иронија), додека во вториот дел (меевтика) му помага на ученикот сам да дојде до решението, знаењата и вистините".⁹⁶

Во наставната практика во Средниот век методот на разговор се среќавал во форма на *катехетички разговор*. Наставната содржина се расчленува на прашања и одговори кои учениците треба дословно да ги меморираат, а наставникот има улога да го контролира она што тие го научиле и запамтиле. Катехетичкиот разговор се употребува и денес кога

⁹⁴ Ksenofont, *Uspomene o Sokratu*, Kultura, Beograd, 1964.

⁹⁵ Платон, *Овраниа Сократиова - Критион - Фајдон*, Македонска книга и др., Скопје, 1983; Платон, *Гозба или за љубовта - Федар или за убавината*, Македонска книга и др., Скопје, 1979.

⁹⁶ Nikola S. Filipović, *Didaktika 1*, op. cit., str. 251-252.

треба да се врши разложување на наставната содржина заради нејзино полесно учење и помнење.

Во времето на Просветителството и рационалистичката филозофија се јавува уште една форма на дијалошкиот метод, позната како *хеуристички разговор*. Рационалистите сметале дека познанието е резултат на моќта на сопствениот разум, па оттаму и улогата на наставникот треба да се состои во поставување на прашања, со што ученикот се поттикнува сам да дојде до одговори и нови знаења.

Овој метод е чекор напред во однос на дотогашните, со оглед на тоа што разговорот ги поттикнува учениците на мисловна активност, ги зголемува нивните интересирања за нови знаења, а наставникот непосредно сознава дали учениците ги разбрале новите наставни содржини.

Се чинело дека со појавата на хеуристичкиот метод во целост ќе се промени сликата на образованието со активното вклучување на учениците во процесот на подучувањето и учењето, а наставникот има обврска да поставува прашања сè додека ученикот сам не дојде до потребниот одговор. Меѓутоа, наставната практика покажала дека станува збор за привидна самостојност на ученикот и овој метод, како и претходните, наишол на критики и забелешки (меѓу кои особено се истакнал Песталоци, сметајќи го за бесплоден разговор).

Во наставата се среќава уште една форма на дијалошкиот метод, познат под името *развоен разговор*. Овој метод се темели врз искуството или, пак, врз преходно презентираниите наставни содржини, од кои ученикот доаѓа до нови знаења, заклучоци, правила, дефиниции и законитости.

Методот за разговор денес се избира за свое дидактичко детерминирано место во современиот наставен процес.

На часовите по Етика на кои се презентираат нови наставни содржини, овој метод се применува во случаи кога учениците имаат одредено искуство или предзнаења, кои низ разговор ќе ги дополнат, прецизираат и систематизираат. Разговорот на тие часови се води по аналитичко-синтетички пат, кога се среќаваме со многу нови поими, но и по индуктивно-

дедуктивен пат, кога треба да се дојде до утврдување на морални вредности и норми. При тоа оние сознанија до кои учениците не можат сами да дојдат или да ги изведат, наставникот има обврска, со комбинација со други методи (монологичкиот), да им ги дообјасни и покаже или, пак, да ги упати тоа да го сознаат преку одреден текст, преку практични вежбања и сл., а не да губи време во бесполезни и долги испрашувања и разговори од хеуристички тип.

Дијалошкиот метод посебно значење има на часовите за повторување, утврдување и вежбање, како и на часовите на контролирање на знаењата на учениците. Овие часови, во однос на своите карактеристики, се сосема подруги во однос на часот за стекнување на нови знаења, зашто на нив наставникот има можност да ги открие празнините во знаењата што учениците ги имаат за конкретна наставна содржина и низ насочен дијалог нив да ги пополни или дообјасни.

Во однос на структурата на часот по Етика, овој метод исто така овозможува наставникот да го користи во сите негови етапи (вовед, главендел и завршен дел). Тој е податлив за комбинација со сите други наставни методи. Така, на пример, ако се користи методот на усно излагање, наставникот може слободно да го прекинува монолот и да започне разговор со учениците, со цел да утврди дали се следи основната мисла и идеја, или, пак, да добие сознание за евентуалните тешкотии во усвојувањето на новите наставни содржини.

Оваа карактеристика на широка и сестрана примена на овој метод наставникот треба да ја користи во позитивна насока, а не во смисла на негова хипертрофија, кога наставникот би водел дијалог само преку бесконечно поставување на прашања.

Широките можности за примена на методот на разговор во наставата овозможиле денес тој да се појави во повеќе форми, видови. Секој од нив има свои специфичности и карактеристики, но и одредени ограничености.

Најприменувани форми на методот на разговор во наставата по Етика денес се:

- магистерска еротема;

- метод на спонтани прашања;
- слободен наставен разговор, и
- дебатен разговор.

Магистерска еротема е најстара форма на диригиран дијалог, кој е поврзан со конкретна наставна содржина и има определени патишта и фази низ коишто разговорот треба да помине. Разговорот го води наставникот со поставување на прашања на учениците, таканаречени *импулси*.

Поради тоа магистерската еротема се јавува во две форми: како магистерска еротема во форма на прашања на наставникот и одговори на ученикот, и како магистерска еротема која, покрај прашањата на наставникот, е проникната и со разговор со учениците низ поттикнувања (импулси). Разликите помеѓу овие два вида разговор произлегуваат од широчината на наставната содржина која е предмет на дијалогот.

Првиот вид дијалог се однесува на пошироко мисловно подрачје и прашањата се однесуваат на целата наставна содржина и на сите ученици (на пример, лекцијата “Современ утилитаризам”), додека вториот вид се карактеризира со дијалог по пат на поттикнување, импулси и прашања, кои се ограничени само на еден дел од наставната содржина (еден поим, на пример, “Вредност“, “Норма“ и сл.).

Импулсите се во форма на заповеди: “Извести“, “Опиши“, “Спореди“, “Објасни“, “Нацртај“..., понатаму во форма на одобрување: “Тоа е интересно“, во форма на молба: “Те молам...“, во форма на сомнеж: “Не верувам во тоа“. Импулси можат да бидат и гестови, движења на рацете и сл.

Спонтаните прашања произлегуваат од природниот стремеж на учениците за нови знаења. Тие се посебна форма на дијалог. Човекот и во секојдневниот живот поставува најразлични прашања за нешто што не го знае, не го сфаќа или кога нешто бара. Таа човечка радозналост може успешно да се искористи во наставниот процес и во одредени услови дава солидни резултати, иако во тн. авторитативна настава оваа форма на дијалог се отфрла.

Вредноста на спонтаните ученички прашања доаѓа до израз преку покажувањето на интересирањето на учениците за наставната содржина и задоволство е за наставникот ако, на пример, на часот по Етика, посветен на нашите етички корени, некој ученик постави прашања за тоа како свети Климент ја практикувал христијанската етика и со тоа го предизвика наставникот да го обработи и оние делови кои инаку бегло би ги спомнал.

Наставникот треба да ги разликува прашањата на учениците како потреба за знаење од оние кои се поставуваат со цел ученикот да се истакне или се поставени од формална гледна точка.

Понатаму, додека некое прашање бара поопстојна елаборација, тоа не смее да биде заборавено ниту на него одговорено површно или неточно. Во таква ситуација е упатно наставникот да одговори дека целосен одговор ќе даде наредниот час и да се потруди тоа навистина да го направи.

Слободниот насилан разговор е дијалог кога наставната содржина исклучиво се обработува низ спонтан разговор на учениците и наставникот. На прв поглед, овој разговор не следи некои точни дидактички принципи. Сепак овој наставни метод има свои вредности и со успех може да се применува на часовите по Етика предвидени за слободен избор на учениците, како и при слободни ученички активности.

Овој метод своето име го добил според начинот на кој учениците ги излагаат своите мислења и искуства. Тие речиси редовно се надвор од планот и замислата на наставникот. Тој разговор е различен од секојдневниот, насочен е кон одредена наставна содржина и учењето се одвива по аналитички пат, т.е. се движи од целината кон делот. Наставната тема на слободниот ученички разговор секогаш е од пошироката област на наставниот предмет и често надвор од Наставната програма, а содржината учениците ја запознале претходно или се сретнале со неа на некој начин и изразуваат желба да дискутираат за неа. Поради тоа овој метод може да се употреби како можност наставникот да ги искористи парцијалните искуства на одделни ученици.

За ваков дијалог е потребен и поинаков распоред на клупите во наставната просторија, кој ќе овозможи и визуелна комуникација меѓу учесниците во разговорот.

Слободниот наставен разговор има смисла да се примени доколку учениците имаат за што да разговараат, а тоа се главно теми на нивното интересирање. Наметната тема за ваков разговор нема да понуди интересирање и часот организиран на таков начин нема да ги даде саканите резултати.

Во Експерименталната настава по Етика на 28 октомври 1998 година, во рамките на Етичката работилница, во паралелката I-г учениците изработија писмена вежба-анкета на тема "Наведете кои прашања сакате да ги разгледуваме на часовите по Етика".⁹⁷ Темите кои ги наведоа учениците беа мошне актуелни и следниот час планиран за теми по избор на учениците, одржан на 3 ноември, беше организиран по методот слободен наставен разговор, при што учениците покажаа интересирање и истакнаа множество сопствени размислувања за секој од поставените етички проблеми.

На часовите по Етика на кои наставникот го применува методот на слободен наставен разговор тој има поинаква улога, бидејќи не го води разговорот, туку е рамноправен учесник во него. Тој може да ги поттикнува учениците, да ги објаснува некои загатнати и започнати прашања или, пак, да одговара на прашања коишто му се директно поставени. Но, неговата цел е да ги посматра учениците и доколку оцени дека е потребно, ненаметливо треба да го насочува дијалогот кон предметот на разговорот, што секако бара посебен ангажман, вештина и знаење на наставникот.

Часовите организирани според овој метод им ги прошируваат на учениците нивните знаења од пошироката област на наставниот предмет, но таквиот дијалог развива кај нив и вредни особини, какви што се: чувство за придржување кон предметот на расправата и навикада не се повторува она

⁹⁷ Види Јован Лозановски, *Етичкото образование во средните училишта во Република Македонија*, магистерски труд, цит. дело, стр. 48-49.

што веќе е изнесено. Во голема мера се развива вниманието, критичкото просудување, толеранцијата, парламентарноста и сл.

Слободниот наставен разговор е проследен со извесни ограничувања, кои оставаат впечаток дека наставникот не ја владее наставната ситуација, а исто така дека се троши многу време за мал ефект во наставата. Учениците на часот организиран според овој метод повеќе зборуваат отколку што знаат, стекнатите знаења се површни, а мирните ученици се речиси целосно запоставени или потиснати.

Дебатниот разговор е мошне близок на слободниот наставен разговор. Разликата се состои во тоа што предмет на дискусија е тема или проблематика која им е позната на сите ученици. Целта на овој метод е да се изнесат и спротивстават различните сфаќања, гледишта и ставови на учениците за предметот на разговорот.

Во наставата по Етика овој метод мошне успешно се применува на часовите за повторување, утврдување и вежбање, на часовите организирани како етички работилници, но и на дебатните часови по избор на учениците.

Дебатниот разговор има мошне важна воспитна задача за учениците, бидејќи ги учи како треба да дискутираат и до кои правила при тоа треба да се придржуваат. А тие се:

- зборува само оној ученик кој добил збор;
- за збор треба да се јави само оној ученик кои има да каже нешто ново;
- повторувањето не треба да се допушти;
- не треба да се прекинува тој што зборува;
- ставовите учениците треба да ги изнесуваат концизно и со аргументи;
- не треба да е оддалечуваат од темата;
- учениците се учат да ги совладуваат своите афекти, како и
- да не се потценуваат ставовите на другите ученици.

Водењето на наставниот разговор во наставата по Етика се покажа како мошне успешно, бидејќи придонесува за изградувањето на учениците во морални личности, оспособени за вклучување во животот и општеството.

Предности и ограничености на методот на разговор

Методот на разговор, како и монолошкиот метод, се изборил за значајно место во процесот на наставата, но треба да се укаже и на некои негови недостатоци и ограничувања.

Познатиот методичар на Филозофијата професорот Јосип Маринковиќ укажува: “Филозофијата е упатена на тоа да се соопштува. Соопштувањето, покрај учителот, бара и некој кој се поучува. Во таа смисла, на филозофијата ѝ треба нејзин соговорник. Дијалогот не е можен без разговор. Според тоа, ако разговорот го сфатиме во неговата најопшта смисла, тој е претпоставка на она искуство за филозофијата за кое се трудиме ученикот да го добие. Меѓутоа, секој разговор не е навистина дијалог. Реторичкото драматизирање на монологот на учителот уште не е разговор, а најмалку филозофски дијалог. Разговорот се води тогаш кога во заемниот контакт се разменуваат мисли и искуства, сфаќања и ставови за некој заеднички предмет на мислење. За разговорот ќе биде, значи, мошне важно во него да се појават ученичкото искуство и неговата радозналост и тие, еднаш искажани, да го поттикнат искуството на другите за тој предмет. Ако ученикот нема побуда да каже било што лично за предметот што сме го поставиле во центарот на заедничкото внимание, ќе изостане вистинскиот разговор. Основниот услов за разговор е комуникацијата”.⁹⁸

Класичното образование се одликува со тоа што го минимализирало значењето на методот на разговор во наставната работа, а го претпочитувало усното излагање на наставникот, зашто се сметало дека разговор може да го намали или засени авторитетот на предавачот. Наставата во која нема

⁹⁸ Josip Marinković, *Metodika nastave filozofije*, op. cit., str. 43.

разговор, според својата суштина е авторитарна настава, во која нема место за дијалог помеѓу субјектите во процесот на учењето.

Оттаму е неопходно да ги наведеме предностите на овој наставен метод, а потоа и неговите ограничености, кои наставникот по Етика треба да ги има предвид секогаш кога ќе се одлучи во артикулацијата на часот него да го примени или изостави.

Во предностите на методот на разговор како филозофско-етички дијалог во литературата се наведуваат:

- учениците се учат да мислат самостојно и независно;
- се развива критичкото мислење и критичката свест кај учениците;
- се намалува јазот помеѓу наставникот и ученикот (развивање на хумани односи);
- се надминува авторитарната настава;
- учениците многу подобро ги прифаќаат етичките вредности, норми и поими;
- учениците се здобиваат со чувства и смисла за етичките вредности и постапки и се оспособуваат за примена на моралните норми надвор од училиштето;
- се овозможува инвентивност на наставникот, а со тоа се збогатува и наставниот процес.
- се овозможува наставникот да применува различни пристапи во одделни паралелки (напуштање на шематизмот во наставата);
- се овозможува актуелизација на наставните содржини по Етика;
- се овозможува преглед на интересирањето и развитокот на секој ученик одделно.

Примената на методот на разговор во наставата по Етика зависи од искуството на наставникот во водењето на дијалогот, а ефикасноста и успехот од неговата примена во најголем дел зависи од самиот наставник. Во примената на овој метод Дистервег гледа круна на умешноста на наставникот.

Во спротивно, наставникот “треба да внимава да не западне во неприродна ситуација, каде по секоја цена извлекува одговори на прашањата на кои учениците не можат да одговорат, со што часот се претвора во нешто мачно, здодевно, во празна игра на прашања и одговори“.⁹⁹

При примената на методот на разговор на часот се можни и бројни недостатоци и ограничувања, како што се:

- не може прецизно да се планира наставниот час, со оглед на тоа што однапред не се знае на кои прашања учениците ќе му посветат внимание, а на кои не;

- за време на дискусијата учениците се вознемируваат, владее живост во паралелката, некои ученици дури и се раздражуваат, а дисциплината тешко се воспоставува;

- наставникот потешко ја одржува концентрацијата на учениците на часовите кога го применува методот на разговор, што е одразува врз концентрираноста и агилноста што учениците треба да ги покажат на другите часови;

- планирањето и подготовката на овие часови бара поголемо време од наставникот, при што тој мора и посолидно да ги познава наставните содржини, за да биде подготвен за прашања кои често пати се и од пошироката област на проблемот кој е предмет на дискусија.

Во процесот на подготовката за ваков час наставникот треба да ги предвиди речиси сите можни прашања што учениците би ги поставиле (а најголем број нема да ги постават) и да биде подготвен да одговори. Доколку наставникот не е подготвен да одговори на некое прашање, не треба истото да го одбегне со фрази од типот “Не станува збор за тоа“, “Тоа е претешко за вас“ и сл., туку треба отворено да им каже на учениците дека сега не е во

⁹⁹ Radovan Teodosić, *Pedagogika*, op. cit., str. 217.

состојба да одговори на прашањето, но дека ќе го побара одговорот во литературата.¹⁰⁰

Наставникот кој го применува методот на разговор во наставата по Ењтика, и покрај огромната работа, на крајот чувствува големо задоволство затоа што од час во час го следи интелектуалниот и, пред сè, моралниот развиток на секој ученик. Така тој ги насочува учениците да размислуваат, слободно да го искажуваат своето мислење, да го почитуваат мислењето на другите ученици-опоненти и сл. Со тоа, всушност, им помага во нивното оформување како зрели и интелектуално силни и морални личности, кои секогаш ќе можат да започнат и да водат толерантен разговор.

Метод на работа со текст

Книгите и другите печатени материјали, како и материјали кои денес можат да се добијат преку Интернет, претставуваат извор на знаења и информации во образованието, но и во животот воопшто. Оттаму е и големо значење на методот на работа со текст во наставата и во воннаставните активности.

Методот на работа со текст е стар колку и развиената форма на настава. Но, и денес тој е мошне значаен фактор во работата на субјектите на наставата во нивните напори да се постигнат оптимални резултати во учењето и во развитокот на личноста. Нема сомнение, дека и денес, во ерата на информатичките начини на комуницирање и стекнување на нови знаења, не се напушта пишаниот збор како основа за пренесување на пораките и научните сознанија, а тој отвора и можности за нови методички решенија.

Во историјата на наставата има развојни етапи во кои доминирал методот на работа со текст, а таквите облици на настава добивале и

¹⁰⁰ Види Олга Пешевска-Заревска, *Филозофска едукација во средните училишта*, докторска дисертација, цит. дело, стр. 207.

соодветни имиња, како што се: академизам, догматизам, формализам на учење од книга и сл.

Меѓутоа, имало и период кога во наставата текстот се користел само симболично, што оставило и негативни последици во развојот на културата и на духовниот живот. Од вакви крајности наставниот процес не е ослободен ни денес.

Употребата на методот на работа со текст во наставата по Етика овозможува да се остварат повеќе наставни задачи, како што се:

- учениците стекнуваат нови знаења од областа на Етиката и моралот;
- ги развиват моралните и хуманите чувства како мошне важна страна на нивниот живот;
- го култивират својот говор и дикција;
- ги утврдуваат порано стекнатите знаења;
- се навикнуваат на употреба на текстовите во процесот на учењето, но и во животот;
- учат да се служат со текст и книги; и
- ја развиваат потребата за средба и користење на книгата и текстот воопшто.

Методот на работа со текст значително се разликува од усното излагање на наставникот или, пак, од методот на разговор. Тоа го услови и јавувањето и користењето на овој метод.

Основна карактеристика на текстот (покрај текстот во учебникот) е што тој не е наменет за конкретна група ученици, или, пак, за посебна година на образование, туку тој има поширока намена и значење. Во текстот се содржат идеи и пораки кои се карактеристични за некои епохи од човечкиот развој. Во текстот се содржани различни видови човечко искуство, кои сопоставени ја даваат сложената слика на развојот и егзистенцијата на човештвото. Низ текстовите провејува духот на индивидуализираноста на идеите, што на корисниците им дава можност да се запознаат со најразлични

форми на мислење, поставување и решавање на проблемите, со причините и последиците на човечките дејствувања и сл.

Поради тоа е неопходно наставникот претходно да изврши избор и обработка на текстот. Таа подготовка задолжително содржи обврска за претходно читање на текстот, за проверка на динамиката и ритмот на читањето, за интонацијата на зборовите и пасусите и сл. и нивно соодветно означување во текстот.

Наставникот методот на работа со текст подеднакво може да го примени како во индиректната, така и во директната (фронталната) настава.

Во индиректната настава методот на работа со текст се употребува кога учениците сами се служат со некој пригоден етички текст. Многу е важно да се одбере текст кој учениците ќе можат да го разберат, да ја сфатат неговата смисла, идеја и морална порака, но и да го анализираат и просудат критички.

Во директната (фронталната) настава методот на работа со текст наставникот може да го употреби доколку во текот на предавањето сам го прочита или, пак, ако ангажира ученик за тоа. Учениците текстот го следат со слушање или со визуелно следење, ако го имаат пред себе (од учебникот или ако текстот однапред е подготвен и умножен, што најчесто беше случај во Експерименталната настава по Етика).¹⁰¹

Во наставата по Етика на часовите организирани според ЕСР рамката, се покажа дека успешно може да се примени наставната техника "Инсерт" - систем на интерактивно бележење за ефективно читање и мислење.¹⁰²

Визуелното следење на текстот и индивидуалното читање даваат можност учениците да воочуваат одредени нови термини, факти и податоци и при тоа да ги обележуваат на соодветен начин (потцртување, ставање знаци и сл.), со што имаат можност за доаѓање до нови и прецизни знаења со

¹⁰¹ Види поопстојно за тоа кај Јован Лозановски, *Етичкото образование во средните училишта во Република Македонија*, магистерски труд, цит. дело, стр. 59-73.

¹⁰² Види Џини Л. Стил, Кертис С. Мерedit и Чарлс Темпл, *Рамка за критичко мислење низ наставниот план и програма* (Проект "Со читање и пишување до критичко мислење"), цит. дело, стр. 19-21.

препрочитување, поставување на дополнителни прашања или со продлабочено проучување.

*Примена на методот на работа со текст
во наставата по Етика*

Текстот во наставата по Етика може да се примени како информација, документ, основа за повторување, утврдување и вежбање и како основа за изведување на наставата.¹⁰³

Текстот како *информација* се применува кога наставникот сака нагледно да објасни некои настани, ситуации и вредности преку читање на пригоден етички текст.

Така, на пример, ако се обработува лекцијата “Разумот и моралот“, како пригоден текст во форма на информација, а со цел да ја покрене интелектуалната радозналост на учениците за улогата на разумот како основа на моралот, наставникот во воведниот дел на часот може да ги прочита четирите правила на вистинското познание и четирите етички правила на Рене Декарт¹⁰⁴, без формални обврски учениците да запишуваат или да ги запомнат. Овие податоци се мошне интересни и овозможуваат полесно да се научи наставниот материјал предвиден за обработка.

Текст во наставата може да се користи како *документ*. Тоа наставникот го прави со оригинален текст со цел да го поткрепи или илустрира предавањето на наставната содржина.

Така, на пример, ако наставникот во главниот дел на часот ја изложил наставната материја “Разумот и моралот“ и при тоа она што го објаснувал го поткрепувал со идејата на еден од најголемите старогрчки филозофи и ети-

¹⁰³ Вакви начини за примена на методот на работа со текст среќаваме кај Josip Marinković, *Metodika nastave filozofije*, op. cit., str. 56-62 и кај Олга Пешевска-Заревска, *Филозофска едукација во средниите училишта*, докторска дисертација, цит. дело, стр. 209-211.

¹⁰⁴ Тие како фрагменти се пренесени во лекциите по Етика од книгата Рене Декарт, *Научна расправа за методот како правилно да го водиме својот ум и да ја бараме вистината во науките*, Епоха, Скопје, 1996, стр. 29-37.

чари Аристотел, ќе постигне поголем наставен ефект ако тоа и го документира со соодветен текст од неговото најпознато етичко дело “Никомахова етика”.¹⁰⁵

Овој облик на работа со текст нема да одземе многу време од часот, но затоа ќе го направи поатрактивен и различен од шаблоните на секојдневната настава.

Текстот како *основа за повторување, утврдување и вежбање* е мошне погоден во наставата по Етика. Се користи главно оригинален текст, со кој наставникот постигнува повеќекратни ефекти:

- читањето на оригинален етички текст значи потврда на предавањето на наставникот од претходниот наставен час;
- непосредно запознавање на учениците со начинот на изразување и стилот на етичарот, чие учење е предмет на обработка;
- читањето на етички текст им помага на учениците полесно да се снаоѓаат и во текстовите од други научни и наставни области;
- совладувањето на етички текст за ученикот значи усвојување на нови знаења за моралот и животот.

При подготовката на часовите за повторување, утврдување и вежбање наставникот треба да избере пригодни оригинални етички текстови. Но, покрај методот на читање на текстот треба да предвиди и негова комбинација со методот на разговор. За таа цел е потребно да осмисли поголем број прашања, кои во комбинација со пригодниот текст ќе значат целосно систематизирање и генерализација на знаењата за наставните содржини кои се обработени претходно. Така, на пример, ако е работена наставната содржина “Нашите етички корени”, наставникот на часот за повторување, утврдување и вежбање може да се послужи со изворни текстови од популарната книшка

¹⁰⁵ Види Аристотел, *Избор*, Матица македонска, Скопје, 1998, стр. 173-193.

*Панонскиите леџенди*¹⁰⁶ и од книгата на Вера Стојчевска-Антиќ *Светии Наум Охридски*.¹⁰⁷

Текстот како *основа за изведување на наставава* се применува на часовите за презентирање на нови наставни содржини. Текстот ќе послужи за наставникот да го постави етичкиот проблем и да го изложи во комбинација со монолошкиот метод, а во завршниот дел на часот и со примена на методот на разговор. Потоа наставникот може да дојде до сознание за степенот на усвоеноста на новите наставни содржини и да ја дефинира домашната задача на учениците. Така, на пример, ако наставникот предвидел да ја презентира наставната содржина “Десетте Божји заповеди” како најпознат и најзначаен етички систем во човечката историја, може да се послужи со читање на официјалната верзија на заповедите во редакција на Македонската православна црква.

Во комбинација со другите наставни методи (на пример, монолошкиот), наставникот го чита текстот на секоја заповед одделно (може да читаат и учениците) и при тоа дава дополнителни објаснувања, со кои ќе ги заокружи сфаќањата на учениците и погледите за еден ваков конзистентен етички систем, кој и денес е ненадминат во светски рамки.

Овде треба да се напомене дека на часовите на кои се применува овој начин на наставна работа наставникот може текстот да го комбинира и со дијалошкиот метод, но со претходна подготовка како домашна задача со обврска на учениците да го прочитаат и анализираат изворниот текст на Десетте Божји заповеди, со што ќе се создаде атмосфера на етички дијалог и сите ќе бидат рамноправни соговорници и учесници во разработката на овие наставни содржини.

Во комбинирањето на етичкиот текст со методот на усно излагање на наставникот треба да се внимава да не дојде до пасивизирање на учениците на

¹⁰⁶ Види *Панонски леџенди*, Македонска книга, Скопје, 1970, стр. 26-30.

¹⁰⁷ Види Вера Стојчевска-Антиќ, *Св. Наум Охридски*, Епоха, Скопје, 1997, стр. 84-90 и 109-111.

часот. Часот е многу поефикасен доколку објаснувањето се проникне и со методот на разговор, со што учениците во поголем број ќе се вклучат во обработката, а некои ќе прават и обиди самите да дадат придонес за успешноста на часот со сопствени објаснувања, ставови и решенија.

Училиштување на учениците во работата со текстови

Самостојната работа на учениците на изворен или друг вид пригоден текст може различно да се организира во наставата по Етика. Организацијата на работата на учениците врз етички текстови зависи од целите и задачите кои наставникот си ги поставил, но и од степенот на оспособеноста на учениците за самостојна работа врз конкретен текст.

Во наставата по Етика можат да се применат повеќе разни начини на ваква работа на учениците: со избрани фрагменти од некое дело, со прикази на некое етичко дело, со текстови од списанија, со текстови од весници кои ја допираат моралната проблематика, со текстови од учебници и др. Но, исто така, може да им се препорача да прочитаат некое етичко дело, кое може да послужи како основа на дискусија, како основа за изработка на реферат, есеј или некој друг вид приказ.

Најдобар начин за воведување на учениците во етичката област секако е запознавањето со оригиналните етички дела, но исто така е мошне важно да се знае дека при изборот на делото треба да се води сметка за нивната возраст и интелектуална зрелост, за пројавеното интересирање, за актуелноста на содржините и за можноста за нивна корелација со другите наставни предмети.

Во Експерименталната настава по Етика се покажа дека обработката на оригинални етички дела во текот на наставната година треба да се ограничи на мал број дела и на дела од помал обем, односно дека автентичните потреби за работа со текст во наставата по Етика можат да се задоволат и со обработка на фрагменти од поголеми дела. Тоа е основна интенција и во целите и задачите на Предлогот на Наставната програма по

Етика, која е повеќе ориентирана вредносно, односно аксиолошки, а помалку кон историските аспекти на етичката мисла.¹⁰⁸ Поради тоа, наместо анализа, демонстрации или прикази на етички дела, поприфатлив начин на работа со текст е обработка на одбрани *етички фрагменти*. При тоа, повеќе внимание треба да се посвети на нивниот информативно-документационен и вредносен карактер, на начинот како ги изнесуваат и аргументираат етичките ставови, отколку на нивно историографско прикажување, во вид на осврти, есеи и покуси прикази или информации. Во работата со текст во ваков филозофски предмет каков што е Етиката не може да се избегне учениците да се занимаваат и со ваква историска информациона форма на претставување на идеите и авторите кои се обработуваат, но овој начин не е најважен во наставата по Етика, туку тоа се моралните идеи и вредносната аргументација. Учениците однапред потешко можат да се снајдат во ваков вид работа, но подоцна тој им станува поинтересен и подостапен, отколку историскофилозофскиот, кој бара друг вид однесување и подготовки.

Предности и ограничувањата на методот на работа со текст

Методот на работа со текст дава резултати во наставниот процес и од ден на ден станува сè позначаен начин на работа на наставникот, но и на ученикот. Неговото значење се надополнува со фактот што денес во светот и кај нас сè повеќе се зголемува обемот на печатениот збор во вид на различни книги и публикации, кои треба умешно да се користат како извори на знаења и како средства за самообразование.

Можностите кои ги дава методот за работа со текст се големи и од аспектот на тоа што него наставникот може да го применува во рамките на директната (фронталната и групната), но и во индиректната

¹⁰⁸ Види *Предлог на Наставна програма по Етика за средните училишта*, цит. дело, стр. 8-11.

(индивидуалната) форма на работа, и тоа како самостоен метод, или во комбинација со другите наставни методи.

Вредностите на методот на работа со текст се однесуваат на можностите наставникот да го применува на секој вид наставен час и на сите етапи од часот, но и во содејство со другите наставни методи.

Вредностите се значајни и за ученикот и за неговата оспособеност за работа со текст, бидејќи во голема мера помага во неговото осамостојување во процесот на учењето, за развојот на неговото мислење и сл.

Примената на текстот во наставата има големо значење поради следново:

- информациите во текстот се добро распоредени и систематизирани и овозможуваат стекнување на јасни и средени знаења;
- учењето во неговата суштина е интелектуална обработка на некој соодветен текст (од учебникот, прирачникот и сл.) и со правилната работа и читање се постигнува разбирање на содржината и успешно учење; и
- работата со текст дава можности за дополнителни знаења и активности (правење разни белешки и изводи, илустрации, шеми, графикони, табели и сл.).

Во недостатоците на методот на работа со текст се наведуваат:

- возраста на учениците (овој метод поефикасно се користи кај учениците од повисоките години на образованието);
- неможноста да се примени во индивидуалните форми на работа пред добро да се научи да се чита и обработува некој текст;
- не е доволен само како наставен метод (за ученикот е од големо значење помошта на наставникот).

Методот на работа со текст претставува значително надополнување на другите методи. Тој некогаш им претходи, а некогаш наставата или работата на учениците се завршува со негова примена. Неговата ефикасност во наставата по Етика најдобро се покажа во комбинација со другите наставни методи (монолошкиот и дијалошкиот).

Метод на демонстрација

Методот на демонстрација има за цел да помогне во процесот на учење и подучување преку примена на нагледни наставни средства. Методот на демонстрација во литературата можеме да го сретнеме под имено *демонстрачки метод* или како метод на покажување (презентација).

При презентацијата се разликуваат *динамичката форма*, која се темели врз процесот на демонстрација, и *илустративната форма*, која за основа ги има статистичките својства на предметите и појавите.

Во динамичката форма на демонстрација спаѓаат покажувањата на процеси, ситуации или односи, демонстрацијата на движења, работни операции или организација на дејства, а денес се актуелни демонстрациите преку модерните аудио-визуелни наставни средства, додека илустративната демонстрација се јавува како илустрација на предмети и модели, на фотографии, цртежи, скици и шеми, односно како покажување по пат на дијаграми и графикони, како екскурзии и сл.

Во Експерименталната настава по Етика се покажа дека двата вида демонстрации имаат свои вредности и дека наставникот треба да ги респектира, особено од аспектот на користењето на наставните средства со кои располага училиштето, но и од аспектот на неговата инвентивност и креативност.

Методот на демонстрација во средината на XX век се ценеше како најголем дострел во процесот на современата настава, така што во одделни средини на демонстративните наставни средства се гледаше со исклучителен респект. Таквите ставови придонесоа до сериско опремување на училиштата со различни типизирани слики, препарати, модели, макети, аудио-визуелни наставни средства, па дури и до опремување со цели кабинети и лаборатории (на пример, кабинети по хемија, јазични лаборатории и сл.). Во некои училишта се изградени посебни простории во форма на полукружни

амфитеатри, со цел учениците полесно да го следат процесот на демонстрација.

Односот кон овој наставен метод денес делумно се промени, откако се увиде дека демонстрациите не ги задоволуваат докрај принципите на нагледност во наставата, а особено не принципите на активност и самостојност на ученикот. Денес особено се нагласува вредноста и на другите наставни средства, преку кои ученикот сам доаѓа до нови знаења, како што се персоналните компјутери, Интернет-врските и сл., со што се отвораат нови патишта и методи за учење.

Методот на демонстрација во современата настава игра значајна улога и таквата позиција треба да се користи без при тоа да се преувеличуваат или намалуваат неговите вредности. Тој во наставата се користи во комбинација со останатите наставни методи, пред сè со методот на разговор.

Така поставен, овој метод во наставата по Етика овозможува да се остварат повеќе задачи предвидени со Наставната програма, особено оние кои го поттикнуваат мислењето и ги развиваат способностите на ученикот за набљудување и правилно поведение во одделни морални ситуации.

За успешна примена на методот на демонстрација во наставата е неопходно учениците најнапред да се воведат во процесот на набљудување, со цел при самиот процес на презентација да можат да ги создаваат суштинските врски и односи, а појавните и несуштински врски да ги одвојуваат од најважните.

Процесот на набљудување треба постојано да се унапредува преку запознавање на учениците со постапките на набљудувањето, преку активирање на неговите мисловни операции (анализа, синтеза, генерализација, заклучување и сл.), што има за цел тие да дојдат до нови знаења и да се оспособат за интерпретација на содржините што ги сознале во тој процес.

Каков ќе биде ефектот на набљудувањето ќе зависи пред сè од предзнаењата на ученикот, од неговата подготвеност за набљудување и од организацијата на самиот процес на набљудувањето (планиметрија на набљудувањето).

Процесот на набљудувањето во наставниот процес главно го раководи наставникот. Тој процес треба да биде во функција на крајната цел - познание на суштината на она што се посматра. Доколку наставникот самиот го презентира и опишува она што се набљудува, во тој случај нема некој позначаен наставен ефект, зашто наставникот методот на демонстрација го комбинира со монолошкиот, а учениците остануваат пасивни. Напротив, наставникот треба постепено да ги воведува учениците преку адекватни прашања, со кои тие сами ќе дојдат до целта на набљудувањето.

Од аспектот на активноста на учениците набљудувањето може да се степенува согласно со неговата ефикасност во осамостојувањето на учениците во процесот на учењето, и тоа:

- набљудување кое го води наставникот;
- набљудување кое го извршуваат учениците со помош на прашања подготвени од наставникот;
- набљудување за кое учениците самостојно прават план за набљудување и набљудуваат, а самите ги подготвуваат прашањата кои се однесуваат на суштината на објектот, за на крајот самите да информираат за сознанијата и резултатите од набљудувањето.

Во наставата по Етика се настојуваше учениците да се оспособат за третиот степен на набљудување, како основа за примена на методот на демонстрација. Овој метод може да се примени како дел од самата наставата во текот на часот, потоа како вовед во некоја лекција, односно како поттик на свеста и емоциите на учениците за реализација на некоја нова наставна содржина, но може да се употреби на часот за повторување, утврдување и вежбање.

Методот на демонстрација во наставата по Етика се користи како основен начин на презентација на некоја наставна содржина. Така, на пример, ако наставникот ја предава лекцијата “Зависностите и нивно избегнување“, претходно е неопходно да направи некои подготовки кои ќе му овозможат да ги демонстрира зависностите преку видео-лента и неколку постери, за во

комбинација со дијалошкиот метод да ја реализира лекцијата на општо задоволство, со што сите ученици уште на самиот час да ги стекнат потребните знаења.

Наставникот треба да се потруди од образовните емисии на ТВ станиците да сними на видео-лента инсерти за пушењето, алкохолот и дрогата, како најприсутни форми на зависност, потоа учениците да ги подели во три групи и секоја од нив да изработи постер со пригоден текст и илустрации за наведените зависности. Подготовките извршени на ваков начин имаат многукратно значење. За училиштето и наставникот се значајни затоа што се обезбедуваат наставни средства и материјали (видео-снимки, постери и сл.), кои ќе можат да се користат од повеќе генерации, а за учениците можност за учење преку непосредно подготвување на постерите (низ истражување по разни книги и списанија, каде се бараат фрагменти и илустрации, се развива нивно чувство за одговорност и се учат од голем број материјали и содржини да ги селектираат оние кои се значајни за темата).

Наставниот час ќе се реализира на следниов начин: Во воведниот дел на часот наставникот и учениците ќе ги изложат постерите на видно место, а учениците од трите групи во првите 10 минути ќе ги изложат своите видувања и извештаи за начинот на подготовка и за согледувањата до кои дошле. Во главниот дел на часот, во наредните 30 минути, наставникот и учениците ќе го погледаат снимениот видео материјал со видовите зависности и со можностите за нивно избегнување, а, во паузите помеѓу одделните делови на лентата, по пат на разговор ќе се постигнат поставените цели и задачи. Во завршниот дел на часот, во последните 5 минути, учениците ќе дискутираат за постерите и за видео материјалот за сите видови зависности одделно, со што ќе се изврши и потребното заокружување на наставните содржини.

Методот на демонстрација во воведниот дел на часот може да послужи како средство со кое учениците ќе се воведат во одредена наставна содржина, а воедно ќе претставува и поттик за низа прашања кои се однесуваат на

предметот на обработка како основа за поефикасна наставна работа и поголем ефект во стекнувањето на новите знаења.

Така, на пример, како предмет на демонстрација во воведниот дел на часот посветен на лекцијата “Нашите етички корени“ може да послужи големиот постер на светите Кирил и Методиј, со обврска да се изврши анализа на тој постер. Во процесот на набљудување учениците ќе ги апострофираат одликите кои ги забележуваат, а наставникот со куси и ненаметливи прашања треба да ги насочува кон она што е суштина на нивниот скромн изглед, на писмото кое го држат во своите раце и со кое го задолжиле целиот словенски род, на карактеристиките на времето во коешто живееле според начинот на облекување и сл., што ќе послужи како вовед во она што значи основна наставна содржина - нивното етичко учење.

На часот предвиден за повторување, утврдување и вежбање, како дополнување на знаењата, методот на демонстрација може да послужи за дополнување на знаењата, но и во функција на заокружување и систематизација на ученичките знаења. Така, на пример, доколку на часот се врши повторување на лекцијата за зависностите, наставникот може да се послужи со податоците на Заводот за статистика за бројот на зависниците и на излечените на возраст од 15-19 години.

Во врска со употребата на методот на демонстрација треба да се напомене дека, без разлика за каков тип на час станува збор, демонстрацијата треба органски да биде поврзана како нужна алка во стекнувањата на знаењата. Со оглед на тоа се наметнува прашањето за демонстрационите средства кои можат да се употребат во наставата по Етика и тоа од аспектот како таа да се најправи појасна и поинтерсна за учениците. Треба да се напомене дека демонстрацијата на предмети и експерименти од типот на оние кои се користат во природната група наставни предмети многу ретко можат да се користат на часот по Етика, но ако станува збор за демонстрација на педагошки етички експеримент, тогаш може да се види вредноста на методот на демонстрација и во оваа настава.

Така, на пример, на часовите организира во форма на *етички работилници*, низ примената на разни наставни техники (грозд, коцка, петоред) се демонстрираат етички содржини во кои учениците се непосредни учесници во самата реализацијата и презентација на наставните содржини, а како резултат на нивната активност (групни форми на работа) се создаваат нови демонстрациони средства (постери и сл.).¹⁰⁹

Методот на демонстрација наставникот по Етика може да го примени кога тоа е можно, но и кога ќе оцени дека е потребно. Демонстрацијата може да биде на оригинален предмет или на фотографии, шеми, графикони, табели, скици и сл., потоа проекции на аудио-визуелни снимки, претстави и др.

За методот на демонстрација постојат неколку основни дидактички правила кои треба да се наведат како појдовни основи до кои наставникот треба да се придржува, да ги почитува, доколку сака да ги оствари поставените цели и задачи. Тоа се:

- објектот на демонстрација треба да биде поставен на место од кое сите ученици можат јасно да го видат и анализираат;
- објектот на демонстрација треба да биде типичен;
- објектот на демонстрација треба да ги поттикне учениците на размислување;
- објектот на демонстрација треба да овозможи учениците да го опишат (усно или писмено).

Доколку се придржува до наведените правила наставникот може да ги исполни поставени цели и задачи на часот на кој предвидел примена на методот на демонстрација во наставата по Етика, но и да оцени дали учениците ги сфатиле нужните односи на објектот на демонстрација во функција на усвојувањето на новите наставни содржини.

¹⁰⁹ Види Џини Л. Стил, Кертис С. Мередиџ и Чарлс Темпл, *Поттикнување на критичко мислење* (Проект "Со читање и пишување до критичко мислење"), прирачник 2, Институт "Отворено општество", Скопје, 1997, стр. 72-93.

Демонстрацијата на слики има свои специфични дидактички вредности, бидејќи се јавува како нагледно наставно средство кое може лесно да се презентира и е впечатливо. Сликата овозможува селективно да се истакне она што е најбитно и на учениците им го олеснува воочувањето на суштинските својства. Сликата може да се употреби во различните етапи на наставниот процес, како и во различните типови наставни часови. Така, на пример, во воведниот дел на часот со демонстрација на слика може да се започне обработката на новата наставна содржина. Во завршниот дел на часот, пак, сликата може да послужи како демонстрација на она што се предавало во текот на часот. Во главниот дел на часот сликата може да послужи како органска алка во процесот на излагањето на наставникот.

Демонстрацијата на шеми, дијаграми, табели и скици помага многу полесно да се сфатат и запомнат новите наставни содржини. Предност на овие демонстрациони средства е тоа што во нив се илустрира она што е битно за некој проблем или етичко прашање и што наставникот или ученикот може нив да ги презентира на училишната табла, со тоа овозможувајќи на самиот час спојување на излагањето и креирањето.

Демонстрацијата на проекции на аудио-визуелни средства (радио и ТВ емисии, снимки на видео и магнетофонски ленти и сл.) во современата настава денес е раширен, бидејќи станува збор за неопходни наставни и нагледни средства. Нивната наставна вредност произлегува од фактот што тие можат да се применат на сите видови наставни часови, но и во сите етапи на наставниот час по Етика.

Театарскиите и филмските претстави, како и други слични проекции, можат да послужат како демонстрациони наставни средства во наставата по Етика. Одлика на овие демонстрациони средства е тоа што тие главно се следат надвор од наставното време (наставниот час) и можат да послужат како вовед во некоја наставна тема, но и како појдовни сознанија за реализација на некоја конкретна наставна содржина.

Таквите претстави можат да послужат и како поткрепа во процесот на повторување и усвојување на новите знаења презентирани на часовите.

Мошне е значајна нивната улога во процесот на поттикнувањето на ученичката свест за значењето на етичките пораки на претставата и треба да послужат во процесот на трајните усвојувања на наставните содржини и моралните вредности и ставови.

Недостаток на овие видови на демонстрација е тоа што тие не можат да се користат директно во процесот на наставата, туку и учениците и наставникот на часот се повикуваат на она што го запаметиле или го понеле како основна порака и сознанија од претставата.

Метод на писмени и графички работи

Писмените и графичките работи заземаат важно место во наставата по Етика. Методот на писмени и графички работи придонесува за збогатување на наставниот процес преку “интензивирање на мисловните активности, логичност во соопштувањето по писмен пат, подобрување на стилот и коректност во писменото изразување”.¹¹⁰

Овој метод уште се среќава и под името метод на писмени и илустративни работи, со што сака да се истакнат двете најзначајни подрачја на неговото делување - писменото и графичкото изразување.

Методот на писмени и графички работи соодветствува на индиректната форма на работа, бидејќи според тој метод учениците самостојно работат, без оглед дали наставникот им помага или тие самостојно го определуваат обликот на изработката на работите.

Овој метод е повеќе насочен кон повторување, утврдување и вежбање на усвоените наставни содржини во процесот на наставата или надвор од неа, а помалку кон усвојување на нови содржини и знаења.

Со тоа овој метод во значителна мера придонесува за усвојување на трајни знаења и за развивање на вештини и навики, како и за уточнување и

¹¹⁰ Nikola S. Filipović, *Didaktika I*, op. cit., str. 265.

формулирање на ставовите на учениците, а во исто време придонесува за нивно оспособување за писмено и графичко изразување.

Методот на писмени и графички работи исто така има големо значење во поглед на следењето и контролата на ученичките знаења, бидејќи наставникот остварува и самоконтрола на степенот на реализацијата на наставните содржини предвидени со Наставната програма по Етика.

Мошне значајна карактеристика на методот на писмени и графички работи е воспитната, а пред сè етичката функција. Таа доаѓа до израз во процесот на усвојување на вредностите како што се точност и прецизност на изработката, уредност и прегледност, како и естетскиот аспект на писмените и графичките работи.

Во Експерименталната настава по Етика како многу прифатливи облици на писмени работи се покажаа тн. *самостојни писмени работи*, како што се: тестови на знаења, писмени вежби, извештаи, осврти, есеи, реферати и сл. Некои од нив се колективни и ги работат сите ученици во паралелката (тестови на знаења, писмени вежби), а некои се индивидуални или групни (извештаи, осврти, есеи, реферати), а ги работат поединец или помали групи ученици.

Меѓу графичките работи, прифатени од учениците, беа таблиците, шемите, плановите, дијаграмите, графиконите и сл. Тие се работат индивидуално или групно.

Писмениите работи се карактеризираат со тоа што се систематски поврзани целини наменети за други лица. Пишаните текстови наставникот ги чита од извесна временска дистанца и треба да ги сфати од аспектот на нивната содржина, нивниот контекст.

Поради тоа треба да се напомене дека примената на писмените работи во наставата по Етика бара познавање на техниката на пишување и на вештината на пишаниот збор. Овие техники и вештини не се постигнуваат одеднаш, поради што примената на овој метод и изработка на различни видови писмени работи се одвива во поодминатите месеци од наставната година.

Писмените работи во наставата по Етика се класифицираат во неколку степени, како што се:

- степен на препишување, кој се користи за побрзо усвојување на новите етички поими;
- степен на запишување и сфаќање на наученото, во кои спаѓаат репродуктивните писмени работи (тестови на знаења, писмени вежби и сл.);
- степен на изнесување на научените знаења во покус облик од оној што е изложен од наставникот, што е напишан во учебникот или од во некој етички текст (тези, осврти, есеи и сл.);
- степен на логичка обработка на впечатоците (во форма на извештаи, реферати и сл.).

Во степенот на запишување и сфаќање на наученото спаѓаат репродуктивните писмени работи (тестови на знаења, писмени вежби и сл.), при што учениците се навикнуваат на прецизно формулирање и утврдување на изучените наставни содржини, а наставникот може да контролира до кој степен е усвоена наставната единица или наставната тема.

Степен на логичка обработка на впечатоците се темели врз солидни познавања на етичките содржини од наставата единица, а кај ученикот се развива способност за изразување на содржините, фактите и генерализациите во променети услови, различни од текстот во којшто тие се изнесуваат.

Доколку ученикот прочитал етичко дело или етички фрагмент во некое списание, на логичкиот степен на писменото изразување треба да се утврди дали може во пишана форма да ја извлече главната етичка мисла и порака и да ги опише главните карактеристики, врски и односи изнесени во делото што е предмет на обработка.¹¹¹

Наставникот по Етика треба да оцени на кој час ќе го примени методот на писмени и графички работи и кои наставни цели и задачи ќе ги

¹¹¹ За различните писмени работи на учениците кои ја посетуваа Експерименталната настава по Етика во учебната 1998/99 година види кај Јован Лозановски, *Етичко образование во средните училишта во Република Македонија*, магистерски труд, цит. дело, стр. 49-52.

постигне. Вештината на пишување треба да се развива кај учениците од час во час, а наставникот треба перманентно и во согласност со наведените степени да им демонстрира како се пишува, како се прави конспект, како се гради и пишува етички текст итн.

Покрај писмените работи овој метод ги опфаќа и изработките на разни *графички работи*, кои се одликуваат со големи можности за истакнување на главните мисли и идеи за апстракција и генерализација, како и за компарирање на квалитативните и квантитативните односи.

Во графичките работи во наставата по Етика спаѓаат таблиците, шемите, плановите, дијаграмите и графиконите. Со цртањето на разни графички работи учениците се оспособуваат за побрзо сфаќање на сложените односи во моралните ситуации, за нивно апстрахирање од другите нужни релации во кои се појавуваат (социјални, емоционални), за нивно меѓусебно компарирање и сл.

Така, на пример, во наставата по Етика најизразита примена на методот на графички работи се среќава во наставната единица “Етичко сметање“, каде страдањата и задоволствата се внесуваат во шема слична на координативен систем и со помош на графикони се прикажуваат можните етички избори на скалата од по 10 графи за секоја можност.¹¹²

Избор на наставните методи

Третиот проблем што се поставува во врска со наставните методи е прашањето на нивниот избор. Секој наставник, кога ќе пристапи кон планирањето на наставната целина, а особено кон подготовката на секоја наставна содржина посебно, задолжително треба да даде одговор на ова прашање. Во практиката се пропишани методички формулари, во кои тој треба да ги најави методите со кои ќе ги изврши дидактичките задачи.

¹¹² Види Д-р Кирил Темков, *Етика за младише*, цит. дело, лекција “Етички избор“.

Изборот на наставните методи во текот на наставната работа зависи од голем број фактори. Познавањето и почитувањето на тие фактори ќе овозможат наставникот да изврши поправилен избор на наставните методи со цел да постигне подобри ефекти во наставата. За тоа е потребно наставникот да направи анализа на секоја дидактичка ситуација и, поаѓајќи од таа анализа, да ги определува наставните методи кои ќе ги примени на конкретниот час.

Факторите или моментите кои го определуваат изборот на наставните методи се:

- наставната содржина која се обработува,
- типот на наставниот час,
- внатрешната структура на наставниот час,
- степенот на интелектуалниот развој на учениците и нивната возраст,
- бројот на учениците во паралелката,
- материјалната опременост на училиштето,
- времето кое е на располагање, и
- личноста на наставникот.

Првиот фактор произлегува од логичката структура на самиот наставен предмет. Бидејќи целта е учениците да ја сфатат таа структура, во тоа може да помогне изборот на соодветни методи на наставна работа. Изборот на наставните методи, главно, произлегува од гносеолошките методи со кои се служи науката од којашто е произлезен наставниот предмет. Старото дидактичко правило гласи дека "наставните методи треба да се приспособат на наставната содржина, а не наставната содржина на наставните методи".¹¹³

Изборот на наставните методи произлегува и директно зависи од тоа за каков тип наставен час станува збор: на часот за воведување во наставна

¹¹³ *Pedagogija*, tom II, red. Ljubomir Krneta, Nikola Potkonjak i dr., op. cit., str. 400.

тема ќе се примени поинаков наставен метод отколку на часот за повторување, утврдување и генерализација.

Истото се однесува и на внатрешната структура на наставниот час. Секој наставен час има неколку основни делови, кои произлегуваат од тоа дали станува збор за неговиот почетен (воведен), носечки и главен или за неговиот завршен дел. Секоја од овие етапи на часот бара примена на различни наставните методи, кои според оценката на наставникот ќе ги остварат парцијалните задачи и цели на наставниот час и ќе се вклопат во неговите општи цели.

На изборот на наставниот метод влијае и возраста на учениците и степенот на нивниот интелектуален развој. За една иста наставна содржина или за ист тип наставен час и во различни паралелки наставникот може да примени различни наставни методи во зависност од предзнаењата и интелектуалниот развој на учениците.

Врз изборот на наставните методи може да повлијае и бројот на учениците во паралелката. Во паралелка со помал број на ученици може да се применуваат повеќе наставни методи и ефектите од нивната примена да бидат поголеми отколку од оние применети во паралелка со максимален број ученици.

Доколку училиштето располага со соодветно опремени кабинети, наставникот многу полесно ќе се определи за примена и комбинирање на различни методи, но доколку се работи во класичен училишен простор, неговиот избор на наставните методи е значително ограничен.

Наставникот се определува за едни наставни методи кога станува збор за блок наставни часови, а за други за час во траење од 45 минути.

Секој наставник по Етика треба да е оспособен да ги применува сите наставни методи. Меѓутоа, наставниците немаат ист афинитет спрема методите и не постигнуваат исти педагошки ефекти со сите наставни методи подеднакво. Со некои методи тие постигнуваат поголеми наставни ефекти отколку со други. Оваа наклонетост на наставникот кон некои методи

доведува до нивни избор и за оние часови каде што може да се постигне наставен ефект са други методи.

Поради тоа, личниот афинитет на наставникот треба да дојде до израз онаму каде што тоа е објективно можно, а не на секој тип наставен час. Тоа значи дека наставникот треба да прави креативен избор од различни методи, а не да користи само еден единствен метод.

Прашањето за оправданоста на комбинирањето на различните наставни методи е мошне важно за наставникот кога станува збор за нивна примена на иста наставна содржина и на ист тип наставен час, особено кога се знае дека наставните методи значително се разликуваат меѓу себе. Нивните разлики не се само надворешни (на пример, помеѓу монолошкиот и демонстративниот метод), туку и според тоа што тие понудуваат и бараат при нивната примена.

Меѓутоа, иако наставните методи меѓу себе значително се разликуваат, тие во наставниот процес меѓусебно не се исклучуваат. Тоа произлегува од фактот што наставата е континуиран процес на подучување и учење и што во секоја поединечна етапа се преплетуваат различни методиски постаки. Тие го сочинуваат богатството и единството на наставниот процес како вистински начин за доаѓање до нови знаења.

НАСТАВНИ СРЕДСТВА ВО НАСТАВАТА ПО ЕТИКА

Наставните средства ги опфаќаат елементите на материјалната основа на наставата. Материјалната основа на наставата ја сочинуваат објектите и просторот во кои се изведува воспитно-наставниот процес и средствата за наставна работа кои ги користат наставникот и учениците во текот на подучувањето и учењето. Во организираниот процес на настава наставните средства се во неразделно единство со наставните форми и методи на работа. Сите тие се во функција на зголемување на ефикасноста на наставата, т.е. на доаѓањето до нови знаења. Оттаму и наставните средства имаат исто значење во наставата како и останатите фактори во процесот на наставата.

Во современата педагошка литература, покрај терминот "наставни средства", се среќаваат и термините "образовна технологија", "педагошка технологија", "технологии во наставата", "технологии на наставата", а се користи и терминот "материјално-техничка основа на настава". М.В. Кларин смета дека, "од волшебниот фенер на почетокот на векот и до микрокомпјутерите во наши дни, во педагогијата постојано е присутно движење кое е ориентирано на сè поголемите можности на ТСО (технички средства во образованието)".¹¹⁴

Денес се прават напори современата настава да се изведува во дидактички приспособени објекти и училнички простории, како и со наставни средства и помагала за лична и колективна употреба, кои овозможуваат исполнување на професионалноста и креативноста на наставникот, но и на потребите за нови знаења, за развивање на критичко мислење и за формирање на вредносни ставови на учениците. Поради тоа, речиси постои пераменентна тенденција за секој наставен предмет да се обезбедат современ и функционален училнички простор и наставни средства

¹¹⁴ М.В. Кларин, *Педагошката технологија во наставниот процес*, Педагошки завод на Македонија, Скопје, 1995, стр. 9.

и помагала, кои ќе го олеснат изведувањето на наставниот процес и ќе ја зголемат мотивацијата за учење кај учениците. Оваа тенденција трае од почетокот на организираниите форми на настава, а може да се рече дека и наставата во иднина не ќе може да се замисли без примена на соодветни наставни средства.

Процесот на создавање на соодветен наставен простор и изработка на наставни средства и помагала има долга историја. Меѓутоа, и денес не постои единствена и еднозначна дефиниција на поимот “наставни средства и помагала“, како и нивна класификација, бидејќи постојат разни сфаќања за нивната суштина, улога, карактеристика и вредност.

Дефиницијата на наставните средства и помагала главно ја даваат специјалните методики, во кои се разработуваат потесните подрачја на нивната примена. “Наставните (дидактички) средства претставуваат дидактички оформени производи на човечкиот труд врз основа на објективно дадените предмети и појави, кои во наставата служат како извори за познание т.е. учење“.¹¹⁵ Како што се гледа, во оваа дефиниција не се прави разлика помеѓу наставните средства и наставните помагала. Сепак, во педагошката литература најчесто поимот “наставни средства“ се однесува на “објектитите врз кои учениците се здобиваат со знаења“, додека под “наставни помагала“ се подразбираат “предметите и апаратите со чија употреба се олеснува процесот на учење и подучување“.¹¹⁶

Треба да се напомене дека сè уште не постојат наставни средства кои во целост би можеле да ја заменат улогата на наставникот во процесот на наставата, ниту пак наставни средства кои ќе го ослободат ученикот од обврската за учење. “Општата идеја за повторливоста на наставните процедури, проширена врз целиот наставен процес, во својот краен израз води кон помислата дека тој (наставниот процес) може да стане независен од ‘живиот учител’. Всушност, ако текот на наставата се расчленува на целосно

¹¹⁵ *Pedagoška enciklopedija*, том II, ред. dr Nikola Potkonjak i dr Petar Šimleša, op. cit., str. 94.

¹¹⁶ *Pedagogija*, том II, ред. Ljubomir Krneta, Nikola Potkonjak, op. cit., str. 402.

повторливи наставни епизоди, тогаш, според оваа идеја, учителот ја врши само улогата на организатор и консултант во работата со веќе составените (незадолжително од него) материјали. Можно е да си ја замислите и можноста за заменување на учителот со машина за учење. Практиката веќе покажува дека тоа е достижно за некои наставни задачи“.¹¹⁷

Досегашните искуства со наставата по Етика во нашите средни училишта дадоа значајни сознанија за овој дел од методиката на етичката едукација.

Во Експерименталната наставата по Етика во учебната 1998/99 година во четирите средни училишта се користеше постојниот училишен простор со инсталираните наставни помалага (клучи, столови, витрини, училишни табли) и со наставните средства кои ги поседуваа училиштата (графоскопи, касетофони, текстуални наставни средства и сл.).

Како специјализирани наставни средства по Етика авторот на Предлогот на Наставната програма за наставата по Етика и раководител на проектот за оваа настава д-р Кирил Темков ги изработи првите текстуални наставни средства: *Етика за младите* и *Етички речник за младите*, кои беа поделени на учениците во текот на наставата, а лекциите беа перманентно објавувани и во неделникот “Македонско Дело“.

Училишки простор за наставата по Етика

Со оглед на тоа што Експерименталната настава по Етика се изведуваше факултативно и со посебно решение на Министерот за образование¹¹⁸, во средните училишта се користеше постојниот училишен простор.

¹¹⁷ М.В. Кларин, *Педагошката технологија во наставниот процес*, цит. дело, стр. 13.

¹¹⁸ Решение на Министерот за образование за Експерименталната настава по Етика за учебната 1998/99 година, “Етички тетратки“, Скопје, бр. 2 (лето 1998), стр. 7.

Во ДУСО “Браќа Миладиновци“ во Скопје наставата се изведуваше во специјализирана училница, опремена со современи наставни средства и со можност за користење на информациите на Интернет. Во рамките на училиштето, на предлог на Филозофскиот факултет во Скопје и професорот Темков, почна да се работи на основањето и на Центарот за етичко образование во средното школство. Центарот имаше за цел “испитување на дејственоста на содржините и ефикасноста на методите и со пронаоѓање и изградување нов вид техника и материјали за една модерна настава и проверка на знаењата во етичката област”.¹¹⁹ Како наставен простор Центарот ја користеше специјализираната училница за настава по Етика.

Во ДУСО “Орце Николов“ во Скопје за настава по Етика беше користен големиот простор на Библиотеката на училиштето (кога се организираа пошироки дебати, на кои присуствуваа и други ученици, покрај оние кои редовно ја следеа наставата по Етика) и училницата за слободни ученички активности.

Во ЗШУЦ “Ѓорче Петров“ во Кавадарци за наставата по Етика беше користен пространиот кабинет за различни видови експериментална настава и нагледни предавања.

Само во ДСО “Ѓорче Петров“ во Крива Паланка беше користена стандардна училница, во редот на редовната настава на паралелката II/2, бидејќи во ова училиште една цела паралелка беше агажирана во наставата по Етика.

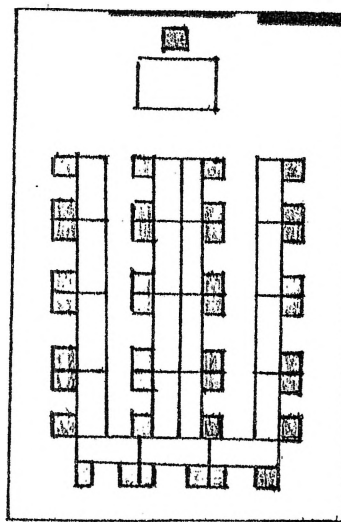
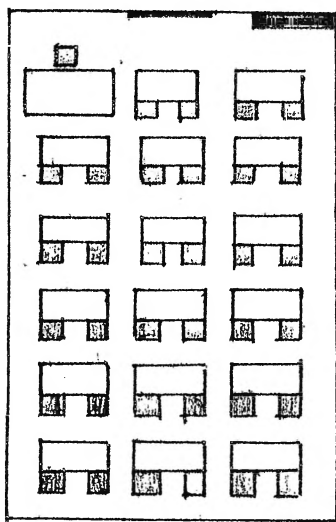
Добри услови за работа имаше во сите четири училишта во кои се изведуваше наставата по Етика.

Училниците кои се користеа овозможуваа наставата по Етика да се организира како фронтална, групна и индивидуална форма на работа. Од формата на наставната работа зависеше распоредот на клупите и столовите

¹¹⁹ Види Јован Лозановски, *Етичко образование во средните училишта во Република Македонија*, магистерски труд, цит. дело, стр. 27.

во училищата. Наведуваме неколку примери на училничкиот амбиент во Експерименталната настава по Етика.

*Шематски приказ на распоредот на клупиите и столониите во училищата
за директна, фронтална форма на наставна работа*

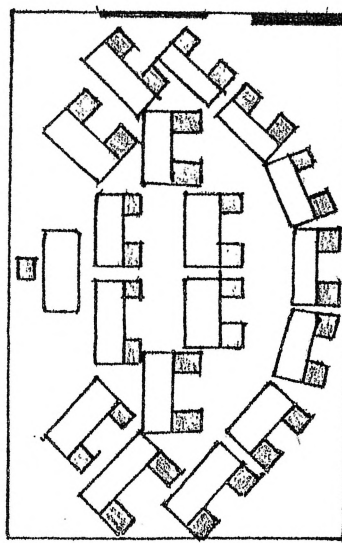
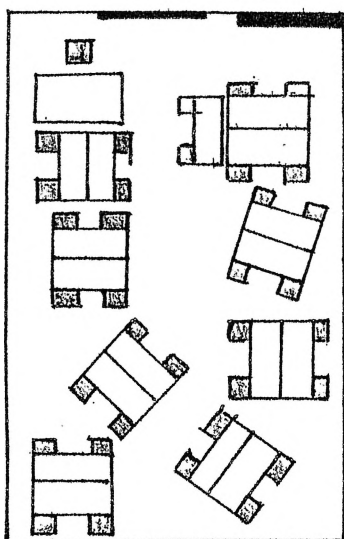

Ваков распоред главно се користеше на часовите за воведување во тематската целина, на часовите за презентирање на новите наставни содржини, на часовите за повторување, утврдување и генерализација и на часовите за контрола на знаењата на учениците.

Ваквата стандардна класична форма на распоредот на седењето на учениците најмногу соодветствува за овој вид дидактички активности.

Во ДУСО "Орце Николов" (каде што учеа ученици од IV година) распоредот беше постојано во форма на буквата П.

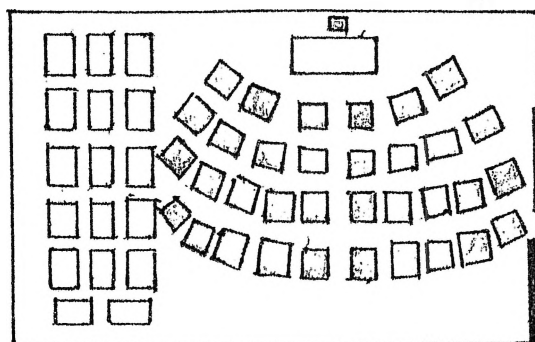
*Шематски приказ на распоредот на клупите и столите во училницата
за индиректна (групна и индивидуална) форма на наставна работа*

Овој распоред беше применуван на часовите за презентирање на новите наставни содржини, на часовите за повторување, утврдување и генерализација, на часовите организирани како етички работилници и на часовите за вежбање (примена на новите знаења).

Ваквиот распоред овозможува поадекватна ангажираност на учениците во соодветните видови наставен процес.

*Шематски приказ на распоредот на клупите и столите во училницата
за индиректна и директна (фронтална, групна, индивидуална)
форма на наставна работа*

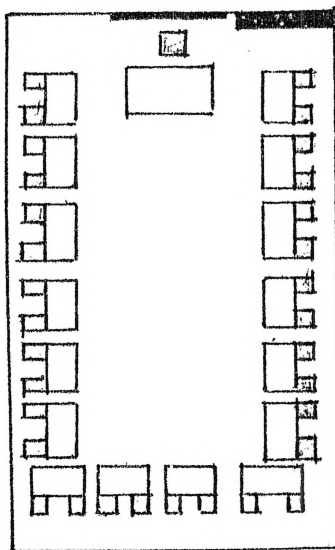

Распоредот од ваков тип беше применуван на дебатните часови и на часовите по избор на учениците, на часовите организирани како етичка работилница и на часовите за воведување во тематската целина.

За секој наставен час однапред наставникот ги подготвуваше наставните средства кои планираше да ги употреби и тоа пред почетокот на наставната работа и презентација. Во подготовките наставникот често пати неспаметливо ангажираше и ученици, со цел да ги упати во начинот на користење на наставните средства.

Експерименталната настава по Етика во ДУСО “Браќа Миладиновци” во Скопје, како што веќе рековме, се изведуваше во специјализирана училница по Етика. Оваа училница беше опремена со потребните наставни средства и помагала, и тоа со: училишта табла, витрина, персонален компјутер, апарат за фотокопирање, графоскоп и др., како и со неопходни текстуални наставни средства (пригодни етички текстови, книги, списанија и сл.), сместени во стаклена витрина и достапни за учениците.

*Шематски приказ на распоредот на клупите и столите
во специјализираната училница по Етика*

Наставата во специјализираната училница по Етика главно се одвиваше според сите форми на директна и индиректна настава, а распоредот

на клупите и столовите беше преуредуван според типот на часот и според наведените шеми на наставен амбиент.

За Експерименталната настава по Етика како наставен простор беа користени и училишните библиотеки и читални, со нивната стандардна опрема и книжниот фонд со кој тие располагаат.

Во ДУСО "Браќа Миладиновци" во Скопје училишната библиотека беше искористена како наставен простор за иницијалните собирања на учениците, кога им се објаснија целта и значењето на Експерименталната настава по Етика и беа извршени првите анкетаирања за нивното факултативно учество во наставата.

Во текот на наставата по Етика училишните библиотеки беа користени како простор за работа на некои од групите кои имаа за задача да пронајдат тематски етички текстови, да ги прочитаат, да дискутираат за соодветните проблеми и да ги презентираат пред останатите ученици на паралелката.

Исто така, училишните библиотеки беа користени и во индивидуалните форми на работа, кога учениците самостојно доаѓаа до изворна етичка литература и изработуваа куси пишани текстови, есеи, осврти и сл.

Наставни помагала

Во најширока смисла на зборот, во наставни помагала спаѓаат намештајот и апаратите кои се наоѓаат во училницата, а имаат за цел да го олеснат процесот за подучување и учење.

Тука спаѓаат клупите, столовите, наставничката катедра, витрините, училишната табла и други помошни апарати и средства.

Меѓутоа, во наставните помагала често пати се вбројува и личниот прибор со кои се служи ученикот во процесот на учење, а тоа се разни тетратки и моливи, па дури денес многу актуелните лап-топ компјутери.

Клупата и столот помагаат ученикот оптимално удобно да ја следи наставата и да се служи со приборот за учење, или, пак, да ја изработува добиената задача. Истовремено, во долниот дел од клупата го сместува останатиот дел од книгите и приборот, кои му се потребни за другите наставни часови во текот на денот.

Катедрата и столот на наставникот се дел од намештајот и имаат значајна улога во наставниот процес. На катедрата се води целокупната педагошка евиденција и документација за паралелката и за дневната подготовка на наставникот, а служи и како основа за некои наставни средства, кои се користат во текот на часот.

Витрините служат за чување на дел од наставните средства и апарати, за прирачна библиотека, како и за сместување на ученичките изработки, портфолија и сл.

Најзначаен дел од наставните помагала во наставата по Етика се покажа дека сè уште е училишната табла, која и денес има речиси незаменлива улога во процесот на наставата. На таблата постапно се испишува планот на наставната содржина како можна шематска структура, со поднаслови во вид на тези, со истакнување на новите и непознати поими, дефиниции и законитости. “Вака подготвена, таблата ќе помогне за изведување на заклучните согледувања, околу степенот на усвоеноста на наставните содржини и на остварувањето на целите поставени пред реализацијата. Поимите, уште полесно, трајно се усвојуваат, особено кога повторувањето се изведува преку одговор на тезите запишани на таблата”.¹²⁰

¹²⁰ Јован Лозановски, *Народ и нација - настанок и развој*, Методски приказ, “Филозофска трибина“, бр. 9-10, Скопје, мај 1985, стр. 193.

*Шематски приказ на план на наставна содржина
запишана на табла на час по Етика*

ИНДИВИДУАЛИЗАМ И КОЛЕКТИВИЗАМ

И

К

1. Вовед - двете тенденции како владајачки духовни и етички позиции
2. И и К - историски и суштински карактеристики, доминации и принципи

И

К

либертерски принцип

авторитарен принцип

3. Во историјата: се сменуваа во значењето и доминацијата
4. Денес: доминација на принципот на И

- етички индивидуализам
- Универзалната декларација на човековите права
- теорија на одговорноста
- етичка цел и вредност на личноста

5. Нови поими :
 - индивидуализам,
 - колективизам
 - авторитарно
 - либертерски
-

Шематскиот приказ се однесува на час по Етика предвиден за презентирање на нови наставни содржини. На таблата најнапред се запишува насловот на наставната содржина (лекција): "Индивидуализам и колективизам". За да се избегне повторување на пишување на овие обемни термини, паралелно се воведуваат и кратенките за нив: И и К.

Потоа, како што тече разработката, на таблата постапно се запишуваат (од самиот наставник или од некој од учениците) тези како можни поднаслови. Тие треба да ја изразат основната структура на новата наставна содржина, со куси и јасни пораки, значајни за усвојување на новите содржини, новите поими, односи и дефиниции. Со нив се остваруваат целта и задачите поставени пред почетокот на реализацијата на часот.

На крајот, како резиме, се изведуваат и запишуваат новите и дотогаш непознати поими (истовремено се упатува и на користење на *Етичкиот речник за младите*, каде што се дадени нивните дефиниции).

Така изложена и запишана структурата на наставната содржина на табла е солидна основа за изведување на завршниот дел од часот - низ повторување, дискусија за новите поими, дефинирање на домашните задачи и сл.¹²¹

На таблата, во зависност од типот на наставниот час, може да се запишуваат или истакнуваат шеми, графикони, изработки на учениците и уште многу други иницијативи и сознанија на наставникот и на учениците. Оттаму и денес во современата настава по Етика таблата е неопходна како наставно помагало.

Во други помошни апарати се вбројуваат разни постаменти и држачи на наставни средства, проекциони платна (подвижни и неподвижни), апликатори, завеси и сл. Нивната намена е поврзана со користењето на наставните средства и имаат за цел да го олеснат нивното користење или, пак, да го подобрат ефектот на самата демонстрација, со цел да се зголеми ефикасноста на наставниот час во процесот на подучувањето и учењето.

Со слична функција се и наставните помагала кои ги користат учениците како личен прибор. На различни тетратки, бележници, блокови и сл. тие ги забележуваат основните пораки на часот, планот испишан на таблата, графофолијата или на постерот. Целта на ваквите помагала е на учениците да им го олесни процесот на доаѓање до нови знаења неопходни за развитокот на нивниот поглед кон светот и животот.

¹²¹ За суштината и методиката на обработка на наставните единици од филозофската група предмети, види и во два мои труда: Јован Лозановски, *Решавањето на националното прашање во Југославија*, Алтернативен приод во методска разработка на наставна содржина, "Филозофска трибина", бр. 7, Скопје, ноември 1981, стр. 271-281, и Јован Лозановски, *Општината како заедница на работните луѓе и граѓаните*, Практичен приказ на методска единица, во: *Прилози кон перманентното идејно, стручно и методско усовршување на наставниците*, Материјали од семинар, Републички завод за унапредување на образованието и воспитувањето, Скопје, 1979, стр. 92-104.

Наставни средства

Наставните средства се дел од материјалната основа на човековиот труд, со помош на кои се остваруваат целта и задачите на наставата. Значењето на наставните средства се состои во тоа што тие "посредуваат во спознанието или непосредно служат како извор за стекнување на општообразовни и професионално стручни содржини, техники и способности". Со употребата на наставните средства "се развиваат визуелните, аудитивните, тактилните и другите сетилни способности, како и мисловните и емоционалните, физичките и моралните димензии на личноста".¹²²

Со ангажирањето на повеќе сетила, на емоциите, волјата, мислењето и на другите способности во процесот на наставата кога се употребуваат наставните средства, се постигнува многу поголема ефикасност и резултати отколку кога се оптоварува само едно сетило, како што е, на пример, сетилото за слух, кога часот се реализира со монолог на наставникот.

Современите наставни средства го олеснуваат процесот на подучувањето на наставникот и на учењето на учениците низ поцврстата поврзаност на теоријата и практиката, на културата и цивилизацијата, на знаењата и умеењата на поединецот, на генерациите и на општеството во целина.

Иако наставните средства имаат внесено револуционерна промена во наставата, во дидактичка и практична смисла, сепак, тие не се семоќни во остварувањето на целта и задачите дефинирани во Наставната програма. Оттаму е потребно да се расветлат дидактичките карактеристики на одделните наставни средства за да може во педагошката практика

¹²² Dr Nikola S. Filipović, *Didaktika 1*, op. cit., str. 124.

наставникот да ги применува оние средства кои овозможуваат поефикасна настава по Етика.

Во наставата по Етика се користат неколку видови наставни средства:

- текстуални наставни средства,
- визуелни наставни средства,
- аудитивни наставни средства, и
- аудиовизуелни наставни средства.

Основните се текстуалните наставни средства во сета нивна различитост и богатство. Заради тоа нив ги анализираме и прикажуваме во посебен оддел на оваа дисертација посветена на методиката на наставата по Етика, како еден од нејзините базичните елементи.

Овдека посебно ги претставуваме другите форми на наставни средства

Визуелни наставни средства

Визуелните наставни средства се бројни непосредни и посредни извори на сознанија, кои се темелат на “визуелните способности, организираното набљудување, на мисловните, емоционалните и други активности на учениците”.¹²³

Во Експерименталната настава по Етика се користеа повеќе визуелни наставни средства, кои го згуснуваа когнитивниот процес и претставуваа моќни средства на комуникација на часот. Иако Етиката како дел од филозофската едукација во основа е дедуктивна дејност, сепак во досегашните искуства се покажа дека постојат големи можности преку визуелниот контакт да се реализираат поголеми доживувачки и сознајни ефекти токму преку илустрацијата со разни материјални предмети и настани.

Визуелните наставни средства кои се користат во наставата по Етика се:

¹²³ Nikola S. Filipović, *Didaktika I*, op. cit., str. 129.

- слики и фотографии,
- цртежи,
- карикатури,
- факсимили,
- плакати,
- шеми,
- дијаграми и графикони,
- графофолии
- дијапозитиви и дијафилмови, и сл.

Сликите, фотографиите, цртежите, карикатурите, факсимилите, плакатите и слични наставни средства можат да се користат на сите видови наставни часови, но и во сите делови/етапи на часот. Мошне се погодни како илустративни наставни средства, бидејќи лесно и едноставно се презентираат пред учениците. Тие можат да се користат во изворна форма со едноставно покажување на сите ученици, но и со помош на други наставни средства, како што се епископот и персоналните компјутери (доколку во мрежата има инсталирано скенер).

Наједноствена форма на користење на вакви визуелни материјали е нивно закачување на табла или на апликатор, но тогаш тие треба да бидат во поголем формат, за да го задоволат принципот на нагледност. Понекогаш овие материјали се користат и со кружење од ученик до ученик, но тоа не е најдобар начин, бидејќи наставниот процес не се одвива во ист миг меѓу сите ученици и може да ја намалува дисциплината и работната атмосфера,

За употреба на епископот е неопходно сликите, фотографиите, цртежите, факсимилите и сл. да бидат со соодветен помалечок формат. За употреба на епископот наставникот се подготвува пред почетокот на часот и тој се поставува на место откаде може да се врши проекција на ѕид или на посебно проекционо платно за да биде видливо за сите ученици подеднакво.

Персоналните компјутери можат да се користат доколку наставата по Етика се изведува во специјализирани училници или информатички кабинет.

На скенерот се поставува соодветна слика, цртеж, фотографија и сл., кои стануваат достапни за сите ученици преку мониторите инсталирани на нивните клупи. Доколку, пак, во мрежата на информатичкиот кабинет има инсталирано ЛЦД проектор, тогаш сликите се зголемуваат и се прикажуваат на проекционо платно (БИМ).

Во наставата по Етика се користат фотографии, слики, цртежи и слични наставни средства, кои ги прикажуваат големите етички личности, нивното место на живеење или сцени од епохата во која живееле, некои поважни настани од нивниот живот, факсимили од ракописи или документи или насловни страни на етичките дела, односно страни на оригиналните етички дела (дури и на странски и стари јазици) со интересни мисли.

Исто така, со наставните содржини се непосредно поврзани и визуелни претстави на вредностите, од разни уметнички и дидактички дела од минатото и денес, како и на однесувањето, гестовите и разни видови на комуникација меѓу луѓето.

Затоа во наставата по Етика можат да се користат и карикатури, кои, со изложување на подбив, појасно зборуваат за одредени етички определби и особено постапувања, пред сè за оние кои се сметаат за маани или негативно се оценуваат.

Карикатурата и стрипот како современ вид визуелна комуникација се искористени за создавање на една популарна стичка публикација за младите. Во Британија е објавена книга *Етика за почетници*, во која основните етички сознанија, историјата на етиката, значајните етички личности и решенија така се претставени.¹²⁴ Во оваа духовита серија книги, досега се објавени стрипови за големите филозофи Витгенштајн, Маркс и Хегел, за научниците Ајнштајн, Њутн, Дарвин и други, како и за одделните социјални и духовни тенденции и пројави, како што се феминизам, постмодернизам, екологија, квантна теорија и др.

¹²⁴ Dave Robinson and Chris Garratt, *Ethics for Beginners*, Cambridge, Icon Books, 1996.

Шемите, дијаграмите, графиконите и други слични наставни средства се визуелни графички средства со кои на прегледен и функционален начин се прикажуваат различни односи помеѓу фактите и идеите, помеѓу појавите и случувањата, помеѓу различните величини и сл. Користењето на овие наставни средства во наставата по Етика е мошне често, а искуството покажа дека тие придонесуваат за зголемување на ефикасноста во процесот на доаѓање до нови знаења. Тие успешно се применуваат на часовите за презентирање на нови знаења, како и на часовите за повторување, утврдување и генерализација.

Овие наставни средства можат да се изработат претходно и да се презентираат на постери, на графофолии и на персоналните компјутери, но можат да се работат и директно, со цртање на училишната табла.

Овие наставни средства успешно се применуваа при реализацијата на тематската целина "Етичко сметање", и тоа при правењето на Бентамовите табlici на моралното сметање, потоа на координатите на задоволствата и страдањата, од кои ќе следува етички избор, и сл.

Исто така, значајни ефекти се постигнуваат во тематската целина "Здравствена етика" и во лекциите посветени на зависностите.

Графофолиите, дијапозитивите и дијафилмовите како визуелни наставни средства се презентираат со помош на особени апарати - графоскоп, дијапроектор (аспектомат) и проектор. Графофолиите и дијапозитивите можат да бидат користени за презентација на аксиолошките скали по одделни прашања и за презентирање на основните морални норми за секој вид етички однос. Постојните дијафилмови (особено од областа на историјата и социјалните односи) можат да бидат користени за специфични прашања на наставата по Етика, но за редовната настава по Етика треба да се изработат нови и специфични за овој вид едукација.

Се покажа дека графофолиите и графоскопот како наставни средства во голема мера можат да ја подобрат наставата по Етика. Обичните графофолиите наставникот ги подготвува рачно со фломастери, а

термичките се изработуваат на персоналниот компјутер и се печатат на ласерските печатари.

Предноста на графофолиите е и во тоа што тие можат да се фотокопираат и така умножени да се дистрибуираат на секој ученик. Така подготвени, графофолиите со помош на графоскопот се користат на сите типови часови, како и во сите етапи на часот.

Планот на лекцијата што речиси задолжително се прави постапно на училишната табла, наставникот може претходно да го подготви и напише на графофолија и постапно да го презентира во текот на главниот дел на часот. Во завршниот дел на часот графофолијата целосно е презентирана, а како таква може успешно да се искористи за повторување на наставната содржина, за дефинирање на домашните задачи или за различни видови подготовки на учениците за наредните часови.

Особена дидактичка вредност од визуелните наставни средства во наставата по Етика има *работниот постер*.

Постерот е наставно средство кое се изработува на часот по Етика и тоа кога се комбинираат групната и фронталната форма на наставната работа. Секоја група работи самостојно на обична хартија со поголем формат. Својата работа ја изразува низ цртежи, карикатури и куси текстови, кои се бележат со фломастери во боја. По завршувањето на работата секоја група својот постер го презентира пред учениците од целата паралелка. Презентирањето го врши еден или повеќе ученици, а на евентуални прашања одговараат учениците од целата група. Со презентација на постерите од сите групи се заокружува предвидената наставна содржина.

Постер може да се изработува и на начин целата паралелка да претставува една работна група.

Работниот постер е речиси незаменливо наставно средство во наставата по Етика. Оваа форма на работа овозможува активирање на сите ученици и нивна плодна и искрена дискусија за етичките вредности, поими и норми.

Работните постери се собираат и се чуваат како дополнување на збирката на наставните средства по Етика. Со посебен доказ секој ученик може да добие елемент за дополнување на неговото портфолио и да послужи при неговото оценување.

Работниот постер во наставата по Етика може да се користи на часовите за воведување во нови наставни содржини и на часовите за утврдување на ученичките знаења, како и на тн. блок наставни часови. Во ваквиот случај, на првиот час учениците ги работат и ги подготвуваат постерите, а на вториот час ги презентираат своите идеи и предлози запишани на нив.

На часот за презентирање на нови содржини на кој, на пример, е предвидена реализација на лекцијата "Етичката суштина на човековите права", наставникот ги организира учениците во 4 групи и им ги поделува задачите со куси и неопходно упатства. Така, на пример, првата група треба да работи на остварувањето на човековите права "во нашето училиште", втората "во нашето место на живеење", третата "во нашата држава" и четвртата "во нашиот регион - во државите што нè опкружуваат".

При презентација на постерите од страна на групите ќе се добие заокружена слика за остварувањето на правата на човекот по вертикала - од училиштето до регионот.

Во подготовките кои треба да се извршат пред почетокот на часот на кој се подготвува работен постер, наставникот треба претходно да осмисли куси насочувачки текстови во вид на наставни ливчиња од 2-3 реченици и да ги дистрибуира на секоја група одделно. Така наставната задача ќе биде уточнета и учениците ќе имаат упатство за размислување и ќе нема недоразбирања околу задачата.

Во некои случаи наставникот може да подготви и скица или цртеж на идејата на постерот кој треба да го работат учениците и да им ја подели со неопходните упатства или, пак, да ја поткрепи со куси пригодни етички текстови.

Аудитивните наставни средства се користат како извори на знаења кои се темелат врз сетилото за слух, преку кого се поттикнуваат сознајните, емоционалните, вредносните и другите аспекти на развојот на младата личност. Сетилото за слух ангажира голем број мисловни и други активности на ученикот во процесот на учењето, од што произлегува и големото дидактичко значење на аудитивните наставни средства на сите нивоа на образование. Нивниот број од ден на ден сè повеќе се збогатува со нови изуми и апарати и дава практично неограничени можности на наставникот и учениците за ефикасна примена во процесот на подучувањето и учењето.

Наставните содржини по Етика може да се илустрираат со снимени материјали од најразличен тип. Снимките може да бидат на грамофонски плочи, магнетофонски ленти и аудио-касети, компакт дискови и сл. Во овој дел влегуваат и радио-емисиите.¹²⁵

За првиот час од Експерименталната настава по Етика, што се одржа во средината во октомври 1998 година, во сите четири училишта беше искористен материјалот од првото радио-предавање на Етичкиот радио-час под наслов “Чуму етиката? Што е етиката?”

За репродукција на аудитивните наставни средства се користат грамофонот, радиото, магнетофонот, касетофонот, диктафонот, CD-плејерот, персоналниот компјутер и сл.

Дидактичкото значење на аудитивните наставни средства е големо, бидејќи тие може да се користат во секоја прилика, а од учениците во домашни услови и неограничен број пати. Исто така, снимениот материјал лесно може да се претвори во пишуван материјал и да се умножи и да се дистрибуира на секој ученик во етичката едукација.

¹²⁵ Во пролетта 1998 година најзначаен настан за етичката едукација кај нас беа десетте радио-предавања што д-р Кирил Темков ги одржа на Македонското радио во форма на *Етички радио-час* од 7 март до 16 мај 1998 година, а се објавени во неговата книга *Етика*, Епоха, Скопје, 1998.

Еден од условите за квалитетен аудиоматеријал е неговата естетичност и краткост - кои овозможуваат подобра и концентрирана рецепција.

Аудиовизуелни наставни средства

Аудиовизуелните наставни средства се користат како извори на знаења кои истовремено дејствуваат на сетилата за вид и за слух. Во основа тие се динамички наставни средства, бидејќи она што се набљудува е во движење, делува природно и ја избегнува "едностраноста на визуелните и на аудитивните средства и овозможува поприродно, поцелосно и потрајно влијание врз емоционалната, социјално-моралната, културно-естетската и интелектуалната димензија на ученикот".¹²⁶

Во аудиовизуелните наставни средства спаѓаат наставните и други филмови, наставните телевизиски образовни програми, а во поново време и современите мултимедијални проекти и образовни пакети, посебно подготвени или искористени од Интернет и од други меѓународни комуникациски мрежи.

Во наставата по Етика филмот може да игра значајна улога, бидејќи се користи како специјално дидактичко-методички обликувано средство. Овој тип филмови се нарекуваат *наставни филмови*.

За користење во наставата по Етика (и во основното и во средното образование) во Словачка е направена серија од 20 видеофилмови, за различни тематски содржини, кои овозможуваат пренесување на етички информации и поттикнување на етички дискусии и сознанија. Темите на овие филмови, кои трајат 15-20 минути, се: "Увод во етичкото образование", "Отворена комуникација", "Себеспознание", "Позитивни етички вредности", "Дејствителност и иницијатива", "Емпатија", "Позитивен однос кон животот", "Реални и илузорни погледи", "Пријателство и добри социјални односи",

¹²⁶ Nikola S. Filipović, *Didaktika I*, op. cit., str. 141.

“Соработка и помош“, “Етички норми“, “Етиката и религијата“, “Етиката и економските вредности“, “Татковина“, “Етиката и сексуалното здравје“, “Љубов, брак, родбински односи“, “Етиката и здравјето“, “Душевноздравје и стрес“ и др.

Наставниот филм може да биде снимен на филмска лента од 8 или од 16 мм, а во последно време речиси исклучиво се снима на видеолента, што овозможува негова репродукција на ТВ-приемниците.¹²⁷ Во рамките на училишните библиотеки денес се формираат посебни катчиња, наречени видеотеки, во кои можат да се најдат и филмови за потребите на наставата по Етика.

Наставниот филм како наставно средство овозможува квалитетни знаења и ги мотивира учениците, отворајќи нови етички проблеми и морални дилеми. Тоа произлегува од дидактичката подготовка на снимениот материјал и од неговата приспособеност на возраста на учениците, со што се зголемува и неговата воспитно-образовна вредност.

За потребите на наставата по Етика може да се користат и научните, научнопопуларните, играните, документарните, цртаните и други филмски жанрови. Филмот е уметност во кој моралната порака е јасно изразена и како таква таа овозможува нејзино лесно користење во етичката едукација. Ваквите филмови во исклучителни ситуации можат да послужат како извор на дополнителни сознанија во наставата. Иако тие не се снимени за потребите на наставата, можат да се користат во неа, во наставни или во воннаставни услови. Вредноста на содржините на овие филмови овозможува учениците посредно да се запознаат со значајни етички личности, основни морални проблеми и особени етички ситуации. Секој филм овозможува, покрај директните сознанија од него, по неговото емитирање да се направи

¹²⁷ Со тоа престана потребата на постоење на специјализирани институции, именувани како Заводи за наставен филм. Таков завод постоеше во Скопје и даваше услуги на училиштата во Република Македонија. Денес дел од неговата дејност е инкорпорирана во активностите на Факултетот за драмски уметности, со што фондот од наставни филмови е сочуван како педагошко наследство.

дискусија за прашањата и вредностите што се третираат во него, во што можат да учествуваат сите ученици.

Како таков значаен духовен и етички материјал, ваквите филмови можат да се искористат како вовед во наставна тема или како поткрепа на основните наставни содржини.

Ваква улога имаат и телсвизиските образовни програми. Појавата на телевизијата како медиум, а посебно нејзините можности како наставно средство, значајно ја изменија образовната технологија денес. Речиси секоја телевизиска станица има некој вид образовна програма (а некои телевизиски канали се само образовни, како, на пример, "Discovery"). Вакви емисии прават посебни редакции, кои ги следат дидактичко-методичките принципи, така што овие емисии имаат голема педагошка вредност и можат директно да се користат во образованието.

Со развојот на индивидуалната видеотехника е надминат проблемот со времето на нивното емитирање, така што можат да се прикажуваат тогаш кога ќе предвиди наставникот, а емитирањето може и да се повторува.

Развојот на техниката и збогатувањето на фондот на училиштата со технички наставни средства, како и концентрацијата на образованието врз активноста на учениците, ја роди идејата за создавање на затворени телевизиски системи при училиштата. Во нив учествуваат учениците, кои, покрај прикажувањето на примен видеоматеријал од други извори, и самите можат да создаваат некој вид емисии и видеоматеријал за Етичкото образование.

Ваквата активност е мошне значајна за поширока етичка едукација, на пример, од областа на здравствената етика, зависностите, моралните поуки за животот и сл.

Во почетокот на XXI век наставата е означена со помасовна примена на персоналните компјутери и нивната голема дидактичка понуда што ја имаат, како со нивните карактеристики, така и со користењето на информациите и на научните стручни пакети од светските мрежи. Нивните технички својства овозможуваат учениците низ слика, збор и музика да

следат содржини и пораки. Меѓу нив спаѓаат и оние од етичката сфера. Мултимедијалните пакети се иднината на образованието и Етичкото образование во иднина ќе биде приспособена за ваквата технологија. Со тоа ќе станат подостапни етичките дела, основните мисли и најкарактеристични детали од животот и творештвото на големите етичари, а ќе биде ставен на увид на младите личности (значи за подучување и за учење) механизмот на донесувањето на етичките решенија и последиците од нив.

CD-плејерот и персоналниот компјутер како најсовремени аудиовизуелни наставни средства и нивната примена на часот по Етика дава големи дидактички и методички можности. Сегашните потенцијали на компакт-диските овозможува складирање на огромен број факти, зборови и документи, од кои секој може да биде искористен во секоја етапа на наставниот процес.

x x x

Наставните средства во современата настава по Етика имаат поширока сознајна и воспитно-образовна функција и директно влијаат врз нејзината ефикасност, како и врз широчината и длабочината на знаењата на учениците.

Комбинираната употреба на наставните средства, грижливото планирање на наставните методи и форми на работа и активниот однос на субјектите на наставата покажа дека наставата по Етика во средните училишта може да биде ефикасна и да ги поврзе во дејствена целост сите клучни фактори на наставата - учениците, наставниците, наставните содржини и материјалните средства на една современа настава, неопходна за едукација на младите личности.

ТЕКСТУАЛНИ НАСТАВНИ СРЕДСТВА

Во наставата по Етика како форма на филозофското образование на младите, текстот и текстуалните наставни средства природно играат голема улога. Во овој вид наставни средства спаѓаат разни текстови како извор на знаења и како духовен материјал за наставна работа. Текстот, покрај живиот збор на наставникот, е константен извор на знаења во наставниот процес и незаменлив фактор за развојот на младата личност.

Развитокот на текстуалните наставни средства во Етика

Развитокот на текстуалните наставни средства се одвивал паралелно со материјално-техничкиот и цивилизацискиот прогрес на човештвото. Тој развиток почнал со создавањето на првите пишувани материјали за поука и со нивната употреба за воспитно-образовни цели. Првите познати организирани училишта се истовремено и места каде што се создаваат и првите текстови за наставата, зашто нивни автори се првите педагози. Еден од познатите атински софисти Продик, современик на Сократ, е автор на поучното педагошко четиво *Пофалба на Херкул*, во кое се истакнува важноста од размисла при животните предизвици, потребата од избор на добродетелта и значењето на следењето на најдобриот етички пат. Ова четиво е образовен материјал во наставата по Етика и воопшто во воспитно-образовниот процес на младите сè до денес.¹²⁸

Иако во текот на историјата на школството сочуваните дела на Платон служеле како најзначајни етички учебници, тие можеби и не се

¹²⁸ Hermann Diels, *Predsokratovci*. Fragmenti, II svezak, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 295-297 (Продик, Фрагменти од "Хора" за добродетелта). Види и Miloš N. Đurić, *Istorija helen-ske etike*, BIGZ, Beograd, 1976, 186-191.

создавани непосредно како наставно средство. Меѓутоа, етичките дела на Аристотел (како и повеќе други негови дела) настанале токму како учебници. Такви се и сите три сочувани негови етички дела: *Никомаховата етика*¹²⁹, *Евдемовата етика* и *Голема етика*.

Познатите дела на Кикерон *За должността* и *За пријателството* спаѓаат меѓу најпознатите дела користени во Етичкото образование во текот на два милениуми.¹³⁰ Непроценливо етичко влијание за моралот и за Етичкото образование на личноста имаа ракописите на кинескиот мудрец Кунг Фуце (Кунг значи “учител“) од пред две и пол илјади години, кои сè до денес ја имаат својата етичка и педагошка актуелност.¹³¹ Такво силно етичко-педагошко влијание има и малечкото дело на Флавиј Аријан *Прирачникот на Епиктет*, во којшто се изложени моралните погледи на големиот стоички мудрец Епиктет.¹³² Делото на царот-мудрец Марко Аврелиј е пишувано како дневник¹³³, но со цел да поучи, и како такво е етички актуелно до денес. Идеите од ова дело, со популарен наслов *Спознај се себеси!* - што е основната старохеленска етичка максима, а истовремено и препорака на Сократ - се претставени и во наставата по Етика кај нас со одбрани фрагменти во учебникот *Етика за младите*.

Ширењето на етичката литература, и како четиво и како наставно средство, се развило откако Јоханес Гутенберг во средината на XV век ја пронајде печатницата. Оттогаш стана возможно етичките сознанија и поуки и преку печатените книги да станат достапни до мнозинството луѓе. Најпознати вакви дела во Новиот век се *Есеите* на Мишел де Монтењ¹³⁴ и *Есеите* на Френсис Бекон¹³⁵, како и моралистичките книги на Лабриер

¹²⁹ За првиот превод на етичките трудови на Аристотел на македонски јазик види Аристотел, *Избор*, увод, превод и предговор Витомир Митевски, Матица македонска, Скопје, 1998, стр. 146-203 (три глави од “Никомаховата етика“).

¹³⁰ Марко Тулиј Кикерон, *Дијалози*, превод Љубинка Басотова, Скопје, 1985.

¹³¹ Конфуције, *Големото учење - Средниот пат - Аналекти*, превод Мето Јовановски, Култура, Скопје, 1994.

¹³² Flavije Arijan, *Priručnik Epiktetov*, Kultura, Beograd, 1958.

¹³³ *Dnevnik cesarja Marka Avrelija*, Slovenska matica, Ljubljana, 1971.

¹³⁴ Mišel de Montenj, *Ogledi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1964.

¹³⁵ Frensis Bekon, *Esei moralni i politički - Atlantida*, Kultura, Beograd, 1967.

*Карактери*¹³⁶, на Ларошфуко *Максими и размисли*¹³⁷ и на Балтазар Грацијан *Етички прирачник (или Вештина на живојната муроси)*.¹³⁸

Паралелно со тоа се создавани и учебници по Етика за различните возрасти на ученици. Давор Трстењак има напишано популарен учебник *Етика* со исклучително значајни поучни инструкции за младите за речиси сите прашања од животот.¹³⁹ Во рамките на филозофското образование на младите во Франција, во иста серија со учебниците “Општа филозофија“, “Логика и Филозофија на науките“ и “Психологија“ од други автори, Андре Бриду, инспектор по јавното образование, има напишано учебник *Морал*, со преглед на односот на етиката и науката, со анализа на механизмот на моралната размисла и дејствување, со приказ на основните морални вредности и на социјалноетичките норми во семејството, во политичкиот живот и во економијата.¹⁴⁰ Во југоисточна Европа во првата половина на XX век најпознат и највлијателен учебник по Етика била книгата *Систем на етиката* од берлинскиот професор Фридрих Паулсен, со исклучително значајни поуки за сите прашања на моралот и животот.¹⁴¹

Многу од најзначајните етички книги истовремено служеле и служат и како наставно средство по Етика. Такво е, на пример, делото на Имануел Кант *Критика на практичниот ум*, кое е истовремено и еминентно научно етичко дело и најупотребуван педагошко-етички труд во последните две столетија.¹⁴² Таква не е судбината на другите две значајни дела на Кант за етиката *Метафизика на моралот*¹⁴³ и *Основите на метафизиката на*

¹³⁶ Жан дьо Лабрюјер, *Характери - или нрави на сегашниот век*, Варна, изд. “Георги Бакалов“, 1976. Кон ова книга секогаш напоредно се објавуваат и прочуените етички *Карактери* на Теофраст, кој ова дело го има напишано во духот на Аристотеловите конкретни етички истражувања.

¹³⁷ Франсоа дьо Ларошфуко, *Максими и размисли върху морала*, Комо, София, 1994.

¹³⁸ Балтазар Грасиан, *Изкуството на животеската мудрост*, Кибеа, София, 1997.

¹³⁹ Davorin Trstenjak, *Etika*, Zagreb, 1910.

¹⁴⁰ André Bridoux, *Morale*, Librairie Hachette, Paris, 1945.

¹⁴¹ Фр. Паулсен, *Система на Етиката съ очерк на Държавно право и Социология*, I-II, Глобус, София, 1912.

¹⁴² Имануел Кант, *Критика на практичниот ум*, превод д-р Кирил Темков, Метафорум, Скопје, 1993.

¹⁴³ Emanuel Kant, *Metafizika čudoređa*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.

*моралош*¹⁴⁴, кои се многу цитирани во научната литература, но не се користат многу непосредно во етичката едукација. Самите лекции на Кант по Етика пред студентите денес се објавуваат само како научен раритет.¹⁴⁵ Така често она што е подготвено за научна употреба станува педагошко средство, а она што е израз на педагошката практика може да остане неупотребувано во натамошната етичка едукација, која има свои принципи и законитости, идејни основи и дидактичко-методички нужности.

Во современата епоха на етичка преродба и на повторното возникнување на етичката едукација на сите образовни нивоа, се создаваат бројни етички дела, кои можат да се користат во наставата, заедно со големиот број учебници, создадени директно за наставата по Етика и за сите едукативни етички потреби, според возраста и според идната професија на младите.

Видови текстуални наставни средства

Денес во современата настава, кога секојдневно се зголемува информатичката база на образованието, текстот како наставно средство остана незаменлив и во тн. *мултимедијални наставни пакети*, кои се состојат од “повеќе разновидни и адекватни наставни средства за одделни наставни теми, па и наставни предмети во целина, бидејќи сингуларниот извор не може да биде доволен за разновидните содржини и нивните спознајни елементи”.¹⁴⁶

Во наставата по Етика како текстуални наставни средства можат да се користат различни извори и дела:

- учебници по Етика, општи или за посебни образовни насоки,

¹⁴⁴ Imanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981.

¹⁴⁵ Emmanuel Kant, *Leçons d'éthique*, Le Livre de poche, Paris, 1997.

¹⁴⁶ *Pedagoška enciklopedija*, tom II, red. dr Nikola Potkonjak i dr Petar Šimleša, op. cit., str. 95.

- етички текстови, класични и современи,
- прирачници (проблемски и методички) за ученици и за наставници,
- хрестоматии на етички текстови,
- енциклопедии и лексикони по Етика, Филозофија и блиски дисциплини,
- речници по Етика, Филозофија и блиски дисциплини,
- филозофски, литературни, историски и научни дела,
- разни етички расправи и статии,
- ученички пишани текстови, и др.

За потребите на наставата по Етика, сите овие текстуални наставни средства можат да обезбедат реализирање на дел од целите и задачите на ваквата настава и со успех се користат во неа. Но, само учебникот по Етика вистински ги содржи сите елементи и сознанија кои се потребни за реализација на етичката едукација. Иако за другите текстуални наставни средства по Етика не би можело да се каже дека се дополнителни или факултативни, бидејќи донесуваат значајни и реални етички спознанија, тие реално ја имаат таквата улога за возраста на учениците од средното образование.

Учебникот по Етика претставува текстуално наставно средство во кое научно и дидактички се изложени и објаснети етичките поими, факти, законитости и вредносни ставови со цел учениците да ги усвојат потребните морални знаења, да ги развијат своите мисловни способности и етички димензии на личноста, како и да стекнат навика и култура на работа со текст со етичка содржина, значење и порака.

“Учебниците и учебните помагала се исклучително важен извор на знаења. Добрата внатрешна структура го олеснува разбирањето на наставниот материјал. Печатениот текст има редица предности пред усното излагање на знаењата, но не може да се сообрази со специфичностите на развитокот на читателот-ученикот. Учебникот потпомага ученикот да ги

восприема, систематизира и зацврстува новите знаења и го подучува да си формира умеења и навики за интелектуална работа“.¹⁴⁷

Како извор на знаења, учебникот по Етика се темели врз Наставната програма по тој предмет. Текстот е приспособен за остварување на целта и задачите на наставата на соодветна возраст на учениците.

И во светот и кај нас се создадени бројни учебници по Етика, кои предизвикуваат интересирање на научната јавност, заради специфичноста на воспитно-образованите цели по предметот Етика и нивната новина во системот на севкупната едукација на младата генерација.

Некои учебници по Етика за средното образование во разни земји во светот

Во Република Словачка, каде што Етичкото образование е најразвиено на нивото на основното и средното школство (се учи вкупно 7 наставни години), се користат два средношколски учебници по Етика, кои се израз на различните ориентации и дилеми при конципирањето на наставните содржини на овој предмет.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Марин Андреев, *Процесът на обучението*. Дидактика, Универзитетско издателство, София, 1996, стр. 224.

¹⁴⁸ Наставата по Етика е само дел од филозофското и општокултурно образование во средните училишта во Република Словачка. За таа цел се создадени бројни солидни учебници за разни предмети, со учество на цела генерација млади или постари наставници на Универзитетот, а во секој од нив има по некое прашање кое ја допира етичката проблематика: Tatiana Machalová - Jaroslav Hroch, *Základy filozofie*, IRIS, Bratislava, 1993 (кој претставува превод од чешки јазик); Mária Fürstová - Jürgen Trinks, *Filozofia*, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1996 (кое е превод на австриски учебник); Ladislav Kiczko - Miroslav Marcelli - Erwin Waldschütz - Milan Zigo, *Dejiny filozofie*, druhé vydanie, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1996; Alexandra Krsková - Darina Krátka, *Základy práva a ochrana spotrebiteľ'a*, druhé vydanie, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1996; Jitka Prevencárová - Gabriela Kubičková, *Základy rodinnej a sexuálnej výchovsexuálnej výchovy*, druhé vydanie, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1996; Erich Mistrik, *Základy estetiky a etikety*, druhé vydanie, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1996; Ján Sopóci - Bohumil Búzik, *Základy sociológie*, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1995; Rastislav Tóth, *Základy politológie*, druhé vydanie, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1996; Marian Košč, *Základy psychológie*, druhé vydanie, Slovenské pedagogické nakladateľstvo,

Книгата на д-р Јан Вајда *Етика*¹⁴⁹, во обем од 203 страници, е конципирана класично - во три дела: 1. Етиката како систем, 2. Социјална етика, и 3. Преглед на историјата на етичките идеи. Во првиот дел се разработуваат темите за моралот како форма на духовниот живот на човекот, за етиката како наука за моралот и нејзиното место во системот на познанието, а потоа основите на личниот категоријален етички систем. Во вториот дел, каде што се расправа за принципите и содржината на социјалната етика, се разработуваат темите за индивидуалниот развој на човекот, за човекот во социјалните структури (семејство, пријатели, народ, држава, политички партии и религиозни институции) и за професионалната етика. Во третиот дел е прикажан кус развој на етичката мисла од Стариот век до денес.

Вториот учебник во употреба е книгата на д-р Јана Месгова *Основи на етиката*¹⁵⁰, која е најраширен учебник по предметот Етика во средните училишта во Република Словачка.¹⁵¹ Книгата на Јана Месгова, на 107 страници, е конципирана многу модерно, слично на англиските и американските учебници, со многу поглавја, од кои секое содржи кусо изложување на проблемот, избор од мисли од етичката литература, или од уметничката литература, или од народната мудрост за тоа прашање, како и разни прашања за тој проблем, чија цел е да ја поттикне младата личност да размислува и да создава свој став.

Овој учебник, покрај Воведот - кој е направен во форма на писмо и порака од авторот, со почитни заборови "Уважени пријатели - студенти и ученици", а во кого се објаснува целта на предметот и на учебникот и се дава напатствие како тој се користи - има 5 глави, во кои се обработува наставната материја, потоа речник на странски зборови и заклучен збор. Петте глави се

Bratislava, 1996.

¹⁴⁹ Ján Vajda, *Etika*, Enigma, Nitra, 1995.

¹⁵⁰ Jana Miedzgová, *Základy etiky*, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1994.

¹⁵¹ Учебникот на д-р Месгова е преведен и на чешки јазик и се користи за етичко образование во Република Чешка: Jana Kratochvilová-Miedzgová, *Etika pro střední školy*, Nakladatelství Kvarta, Praha, 1996.

насловени: 1. “За што ќе зборуваме“, 2. “Малечко свртување кон историјата“, 3. “Човекот како личност“, 4. “На светот не сме сами“ и 5. “Некои етички теми на современоста“.

На првата глава, всушност и на целата книга, мотото ѝ се следните зборови на Мајка Тереза: “Не можеме да правиме големи работи, туку малечки работи со голема љубов“. Во оваа глава има 5 поглавја. Првото одговара на поставеното прашање “Дали ни е потребна етика?“ Второто зборува за моралот и во него се прикажуваат етичките карактеристики на човекот (чесен, добар, културен, пријателски, лажлив, дрзок и сл.), на неговите животни цели (дали влева доверба, дали помага, дали влече само на своја страна, дали мисли на иднината и сл.) и на мотивите на постапувањето. Основата на погледите на авторката е дека човекот “има разум и слободна волја“, што ја определува моралната суштина на човечката личност. Во третото поглавје “Етика“ се зборува за етиката како наука и како човечка определба. Авторката е уверена дека постои добро и дека тоа може да се спознае, дека човек сака исправно да постапува и дека се стреми кон достоинство, како и тоа дека тој е слободно суштество, но дека има одговорност за своите намери и постапки. Во четвртото поглавје се зборува за морализирањето, а во петтото за етикецијата, како вид човечки односи.

Втората глава претставува малечок историски вовед во етиката. Најнапред се расправа како се родил моралот, при што посебно е прикажана врската со митологијата и со Библијата. Тука се изнесени и Десетте Божји заповеди. Потоа е прикажано како моралот се градел од погледите на филозофите, а посебно се зборува за европската моралност. Во тие рамки се прикажани погледите на Сократ, како симбол на моралот на мудроста, и на Исус Христос, како симбол на моралот на љубовта.

Мотото на третиот дел е француската поговорка “Ако човек е добар, тој се одгледува себе си исто така воодушевно и внимателно како што тоа го прави со лозјето“. Првото поглавје е посветено на односот на човекувањето и разумот, второто на прашањето на среќата и од што таа зависи. Следното поглавје е посветено на прашањето на моралната слобода и одговорност.

Потоа следува тематиката за моралната волја и дело. Следното поглавје се однесува на егзистенцијата на други луѓе и на нивните ставови и како тоа го определува моралното однесување.

Во четвртиот дел се прикажани ставовите од социјалната етика. Најнапред е поглавјето “Сите ние сме еднакви“, во кое се зборува за еднаквоста и братството меѓу луѓето, за универзалноста на човечкиот род и за толерантноста. Потоа е прикажано “златното етичко правило“, кое учи за реципрочноста на моралното дејство. Третото поглавје “Морал и право“ и четвртото “Морал и политика“ главно се направени како искажувања на разни автори за овие проблеми. Следното поглавје е интересно прикажување на улогата на политичарот. Во следниот голем дел со наслов “Етика на трудот“ е прикажан проблемот на односот на човекот и трудот. Тука се зборува за индоленцијата и неангажираноста како негативен морален однос. Посебно се расправа за етосот на работењето во форма на особен деловен морал. Исто така е разработено прашањето на односот меѓу генерациите. Прикажани се животните периоди на детството, младоста, зрелоста и староста, а посебно се расправа за стичките односи меѓу генерациите.

Во петтиот оддел се прикажани некои од најзначајните етички проблеми на денешницата. Најнапред се расправа за менувањето на традицијата, но не само на меѓучовечките односи како обичаи, туку и на идеите за сообразна етичност. Се укажува дека расте значењето на глобалниот карактер на човештвото и дека во таа смисла се менуваат ставовите спрема војната, спрема прашањето на расата и другите форми на центризам (“евроцентризам“). Заклучокот гласи дека човештвото “не може да преживее без еден светски стос“. Во следното поглавје “Енвиронментална етика“ се зборува за чувањето на човекот и на животинскиот свет, како и за изменетиот однос на луѓето кон природата, која досега најмногу се доживувала естетски, а сега треба да се измени односот и таа да стане етички предмет. Потоа се зборува за вредноста на животот. Посебени оддели се посветени на сложените проблеми на Биоетиката, како што се прекилот на трудноќата, контрацепцијата, сидата и евтаназијата.

Низ целата книга се поставуваат задачи во форма на прашања “за размислување” во врска со изнесените погледи и воопшто за моралните проблеми. Често се користат и задачи - како замислување над ситуацијата и над изборот на свое постапување, што е наречено “улога”.

Во Република Бугарија етичко образование во средните училишта е воведено заедно со настанувањето на периодот на транзиција во почетокот на 90-тите години, кога е зголемен корпусот на филозофско образование во средните училишта, па покрај наставата по Историја на филозофијата и Теориската филозофија, се воведени и предметите Етика, Естетика и Филозофија на правото.¹⁵² Направени се три учебника по Етика за средношколска настава.

Обемниот учебник *Етика* за 10 клас од Красимира Мутафчиева¹⁵³, кој има 303 страни, е поделен на четири дела. Во уводот со наслов “Светот на моралот” се изложуваат целите на наставата по Етика и проблемот на моралниот простор. Во првиот дел “Животниот пат на човекот” се прикажани периодите на човковиот живот - детството, младоста, зрелоста и

¹⁵² Меѓу многубројните интересни учебници од овие области, во коишто има и сознанија и проблеми од областа на моралот и етиката, ги одбележуваме следниве: Сергей Герджиков, *Философия за 11. клас*, изд. Екстрем, София, 1996; Сергей Герджиков, *Крајка илюована философия* (Съ вариант на учебника *Философия за 11. клас* по програма за професионалните училишта), изд. Екстрем, София, 1995; Сергей Герджиков, *Философия прима*. Композици за пълн курс (Въпроси - текстове - казуси - тестове по учебника *Философия за 11. клас*), изд. Екстрем, София, 1994; Иван Колев - Райчо Пожарлиев - Пламен Макариев, *Философия*. Учебно помагало за средните училишта, изд. Лик, София, 1995; Иван Колев - Райчо Пожарлиев, *Философия*. Систематична антология, изд. Лик, София, 1996; Иван Колев - Димка Гичева - Александър Гънгов, *Антология по философия за 11. клас*, Просвета, София, 1992; Линда Смит - Уилям Рийпър, *Начален курс по Философия* (Философия и религия - минало и настояще), София, 1996 (превод на еден одличен учебник од англиски јазик); *Философски текстове* (за кандидатстудентски изпит), ред. Димитър Денков и Иван Колев, изд. Философска фондация Минерва, София, 1996; Стилијан Йотов, *Въведение във философия на правото*, изд. Философска фондация Минерва, София, 1994; Иван Колев - Димитър Тафков, *Философия на правото*. Въведение за 10. клас на СОУ, изд. Лик, София, 1996; Иван Колев - Димитър Тафков, *Философия на правото*. Антология, изд. Лик, София, 1995; Николай Николов - Сашо Марков, *Естетика* (9.-11. клас на средното общообразователно училище), изд. Абагар, В. Търново, 1994; Иван Колев, *Философия на изкуството*. Тематична антология, изд. Лик - Вермеер, София, 1996.

¹⁵³ Красимира Мутафчиева, *Етика*. Учебник за 10. клас, изд. Лик, София, 1995.

староста. Во вториот дел “Фрагментарно за историјата на моралот“ се претставени најинтересните етички идеи. Во третиот дел “Човекот во множеството на своите пројави“ се изложени аксиолошките прашања на етиката, како што се: Проблемот на Јас, морален субјект, самосвест; Добродетели; Општочовечки вредности; Животот и смртта; Достоинство; Другиот; Сексуалниот партнер; Странецот; Учителот; Дијалогот; а посебно прашањата на семејните и на социјалните односи, како и прашањата на професионалната етика (сите овие теми се обработени низ призмата на еден мислител, кој е карактеристичен со својот придонес за соодветниот проблем, и со фрагменти од филозофски дела, односно со листа на прашања за размислување на учениците). Во четвртиот дел “Етичкиот поим за моралот“ се изложени прашањата на конституирањето на етиката како наука, на моралот и на животните вредности и норми и на областите и дострелите на етичкото мислење.

Учебникот *Етика* за 11 клас од Красимира Мутафчиева и Маријана Пенчева¹⁵⁴ е првиот учебник во Република Бугарија направен во рамките на овој подем на средношколското филозофско образование во таа земја. Овој учебник од 142 страници има три дела. Во воводот се расправа за значењето и потребата на моралот. Во првиот дел “Етичкото познание - историски дијалог на теоретски идеи и погледи“ се изложени етичките погледи на Платон, Аристотел, христијанскиот морал, Кант, Хегел, Маркс и Енгелс, Ниче, Џорџ Мур, Сартр и Михаил Бахтин (секој од нив е претставен како застапник на одредена содржина на етичкото мислење). Во вториот дел “Етичкиот поим на моралот“ се изложени прашањата за човекот, за моралот и за етиката како наука. Во третиот дел “Феномени на моралното“ се прикажани етичките прашања: Достоинство; Добродетелство; Пријателство, Љубов и секс; Семејство и Ненасилство. Сите теми се проследени со избор на соодветни текстови од филозофската литература.

¹⁵⁴ Красимира Мутафчиева - Маријана Пенчева, *Етика за 11. клас*, Просвета, Софија, 1992.

Учебникот *Етика* од Недјалка Видева и Петар Горанов¹⁵⁵ е поделен на 11 делови. Во овој учебник од 254 страници, во првиот дел историски е прикажан развитокот на поимите херојство, чест, рицарство и сл. Во следното поглавје се расправа за справедливоста и демократскиот морал. Во следниот дел се прикажани прашањата на Доброто и Злото. Наредното поглавје е посветено на добродетелта, Во наредниот дел се обработуваат прашањата на должноста и категоричкиот императив. Потоа следува поглавје со проблемите на задоволството, среќата и смислата на животот. Слободата и етичкиот избор се тема на седмото поглавје. Осмото поглавје е посветено на љубовта. Наредното поглавје го обработува прашањето на совеста. Десеттото поглавје е посветено на проблематиката на етиката како научна дисциплина и на моралот како негов предмет. Последното поглавје е насловено "Трагедија на моралното совршенство". Во секој дел, по изложувањето на основните проблеми во неколку поглавја, даден е богат избор на етички текстови од најзначајните светски филозофи.¹⁵⁶

Во Република Хрватска наставата по Етика е воведена во сите 4 години на средните училишта со по 2 часа неделно. Досега се направени и објавени 2 учебника - за I и за III година.

Учебникот *Етика* за I година од д-р Иван Чехок¹⁵⁷ има 114 страници. Тематските целини се идентични со оние од Наставната програма (која ја прикажавме во I оддел од оваа дисертација). Во Предговорот, насловен како "Збор за учениците", авторот ги истакнува двете основни задачи на учебникот - "да понуди наставни содржини кои постапно доведуваат до познание на основните етички прашања и во кои има доволно информации да може да се учи Етика и да понуди дополнителни текстови како поткрепа или проширување на основните наставни содржини, а кои едновременно го

¹⁵⁵ Видева, Недјалка - Петър Горанов, *Етика*. Учебник с текстове, Минерва, София, 1994.

¹⁵⁶ Тематски, содржински и методички приказ на учебниците од Република Словенска и од Република Бугарија донесовме и во нашиот магистерски труд *Етичко образование во средните училишта во Република Македонија*, цит. дело, стр. 19-24.

¹⁵⁷ Ivan Čehok, *Etika I: Čovjek - biće sureta* (Udžbenik za I. razred srednje škole), Školska knjiga, Zagreb, 1998.

поттикнуваат мислењето, како и работни задачи и прашања за повторување на знаењата“. Текстот на учебникот е поделен на шест поглавја: “Човекот и стварноста“, “Човек - суштество на слободата и одговорноста“, “Совеста“, “Животната ориентација“, “Човекот како религиозно суштество“ и “Ориентација во сопствената културна средина“. Покрај основниот текст, лекциите се проследени со повеќе фрагменти од етички, филозофски, научни и литературни дела, со илустрации, цртежи и карикатури, со што учениците преку стварноста и спознанието постапно се воведуваат во етичките прашања. Во првото поглавје се поместени лекциите: Стварноста и спознанието на стварноста; Специфичноста на моралното дејствување; Познанието и предрасудите; Спознај се себеси и другите - Јас и Ние; Човекот пред природата и Човекот пред Бога. Всушност, во целиот учебник се инсистира на посебното место на човекот и на неговите обврски на самоспознание и одговорност пред стварноста. Во второто поглавје се поместени лекциите: Човековата посебност во светот; Личната слобода; Слободата и одговорноста и Вредностите и вредносниот свет. Третото поглавје ги содржи лекциите: Совеста како спознаен процес; Структурата на совеста; Конфликти на совеста и Видови совест. Четвртото поглавје ги содржи лекциите: Што е животна ориентација; Понуда и потрошувачка; Потрошувачката и масовните медиуми; Медиумите и сликата на светот; Воспитни примери - идеали и идоли; Предрасуди и насилства; Медиумско насилство и Толеранција и ненасилство. Во петтото поглавје се зборува за религијата и нејзините форми, за односот на религијата, науката, уметноста и културата и за религијата како темел на општеството. Последното поглавје ги содржи лекциите: Христијанството на хрватска почва; Хрватските народни и верски обичаи и Религиската инспирација за хрватската уметност.

Автор на учебникот *Етика* и за III година е д-р Иван Чехок.¹⁵⁸ На 110 страници тој донесува осум тематски целини како свои поглавја: “Религија, морал, етика“, “Човечкото искуство и филозофски увод во Етиката“;

¹⁵⁸ Ivan Čehok, *Etika 3* (Udžbenik za 3. razred), Školska knjižica, Zagreb, 1997.

“Основни етички поими“; “Историски преглед на етичките учења“; “Етиката и природните науки“; “Политиката и Етиката“, “Справедливоста и правото“ и “Вредностите и нивно реализирање“. Учебникот за III година е повеќе филозофски интониран, што е овозможено заради искуствата на учениците во претходни две години учење Етика, каде што тие ги изучуваа прашањата кои се поповрзани со реалноста, односно кои имаат историско и конкретно значење за граѓаните на Хрватска.

Во Република Италија во интересниот учебник за средни училишта *Култура и религија*, последниот оддел од II дел е посветен на моралот.¹⁵⁹ Овој дел, кој се изучува во IV година на образование, има три оддела: “Корени на моралот“; “Личност и односи“ и “Светот на хуманистички односи“. Во првиот оддел се расправа за вредностите, верата и суштината на човекот. Во вториот оддел се прикажуваат наставните содржини за комуникација меѓу луѓето, за љубовта, посветеноста и благодарноста, за солидарноста и за трудот (суштината и односите во процесот на работењето). Во третиот дел се зборува за етичката вредност на религијата и за етичките норми на различните религии, за мирот во светот, за политиката и за Етиката и животот, како и за разни форми на Биоетиката. Учебникот е направен со исклучително висок стил, богато илустриран, со тестови и прашања за учениците, што овозможува полесно совладување на материјалот. Примерите се земени од целиот свет, што е тенденција во Етичкото образование денес како средство за изградба на Универзална етика на човештвото.

Нашиот учебник “Етика за младите“

И за наставата по Етика во Република Македонија е создаден прв учебник од кого учеа младите во досегашните форми на Етичко образование.

¹⁵⁹ F. Lever - L. Maurizio - Z. Trenti, *Il Nuova Cultura e Religione 2*, Società Editrice Internazionale, Torino, 1998 (IV area: *Morale*, p. 297-385).

Овој учебник по Етика - под наслов *Етика за младите*¹⁶⁰ - беше во тек и развиток во вистинска смисла на зборот, со оглед на тоа што растеше напоредно со реализацијата на Експерименталната настава по Етика. За секоја лекција однапред авторот подготвуваше текст, кој беше умножуван и делен на учениците на соодветниот час, така што, како што течеше наставата, секој ученик си го комплетираше и до крајот имаше оформен современ учебник по Етика. Лекциите беа компјутерски подготвувани и современо уредувани. Текстот на лекциите носеше наслов соодветен на насловот на наставната содржина во Глобалното и тематско планирање¹⁶¹ на оваа настава по Етика.

Насловот на лекциите е јасно и со големи букви истакнат на горната страна на лист со формат А4 (легнат хоризонтално). Наместо поднаслови се приведени основните тези од лекцијата, со кои се одразува суштината на наставната содржина. Тие служат и како потсетник за логичкиот тек на разработката на наставната единица. Секој нов тематски дел во лекцијата започнува со јасно забележлива голема буква, а низ текстот со курзивни букви се истакнуваат основните поими и етички пораки. Тоа значително го олеснува учењето. Кон текстот со посебен наслов се поместени новите поими, заедно со потребното објаснување (дефиниција) на нивната содржина и етимологија. Тие, пак, претставуваа солидна основа за создавање на уште едно наставно средство по Етика *Етички речник за младите*.

Учебникот *Етика за младите* дидактички е оформен така што за соодветните наставни содржини се приведуваат текстови и мисли кои се однесуваат на нив. Под наслов "Мисли за..." во неколку лекции се избрани и цитирани оригинални етички мисли и пораки од најголемите етичари и филозофи за соодветните прашања. Кон другите лекции е приведен избор од

¹⁶⁰ Д-р Кирил Темков, *Етика за младите*, Книга за животните и граѓанските морални вредности (Учебник во тек и развиток), Експериментална настава по Етика, Скопје, 1999-2001.

¹⁶¹ *Глобално и тематско планирање на Експерименталната настава по Етика*, изработиле д-р Кирил Темков и Јован Лозановски, цит. дело, стр. 3-8.

соодветните бележити етички текстови. Тоа на учебникот му дава обележје на антологиско текстуално наставно средство по Етика.

Лекциите во овој учебник се разработени на ист начин и на ист простор - 2 страници текст заедно со прилозите. Така се добива стандардизиран наставен материјал, што овозможува и соодветна информатичка достапност и добро и единствено естетско обликување на лекциите.

Учебникот *Етика за младите* е поделен на два дела. Првиот дел ги разработува наставните содржини за првото полугодие и носи наслов "Моралот и вредностите". Вториот дел е посветен на вториот дел од Наставната програма, предвиден за применето-нормативни етички сознанија, и е насловен "Практична етика".

Делот на учебникот за I полугодие, со наслов "Моралот и вредностите", започнува со кус вовед во којшто се зборува за настанокот на книгата и се истакнуваат основните цели и задачи на Етичкото образование во средните училишта.

Во првиот дел се поместени следните оддели: "Етиката и моралот", "Позитивитет на животната етика", "Современа етичка доктрина", "Нашите етички основи" и "Етиката и разумот". Свие оддели ги сублимираат наставните содржини во Предлог-Наставната програма по Етика предвидени за обработка во I полугодие.

Во тематското подрачје "Етиката и моралот" се обработени лекциите "Доброто и злото" и "Морализам и аморализам". Во нив се нагласени основните етички категории: Добро и Зло, Морализам и Аморализам, низ нивните определби, различност и спротивности, а посебно е акцентирана апсолутната вредност на Доброто, како и потребата од прифаќање на моралот како животна ориентација на луѓето, особено на младите.

Во второто тематско подрачје во лекцијата "Позитивен пристап кон животот" е претставен новиот тренд на позитивноста, оптимизмот, храброста и животната добрина со насмевка.

Во одделот "Современа етичка доктрина" денешните доминантни етички идеи се прикажани низ лекциите "Индивидуализам и колективизам" и

“Современиот утилитаризам“. Во првата индивидуализмот е претставен како идеја, тенденција и етичка позиција кој во современата епоха е субординиран над колективизмот, а личноста претставува централна етичка вредност и цел. Во втората е претставен утилитаризмот како доминатна етичка доктрина и систем на најразвиените општества на денешницата.

Во тематското подрачје “Нашите етички основи“ е поместена лекција со ист наслов, која е посветена на етичките учења на светите Кирил и Методиј и светите Климент и Наум Охридски. Таа е обработувана на 8 декември, на денот на Свети Климент Охридски, со што се покажа дека учебникот го следи принципот на актуелизација. Со оглед на значењето на учењето на нашите првоучители, на оваа лекција ѝ е посветен поголем простор во учебникот.

Поради големото значење што за Етиката како наука и практика го има најзначајниот нормативен етички систем во историјата, во учебникот за I полугодие се поместени и лекциите “Десет Божји заповеди“, со изложување на нивната формулација и со анализа и коментар на содржината на секоја од заповедите. Во учебникот две лекции посебно се посветени на христијанската етика. Во мигот на настанувањето на учебникот се одбележуваа 2.000 години од раѓањето на Исус Христос, така што со оваа актуелизација, со прикажувањето на етичките идеи на Христос како база за христијанската етика, започна да се изградува одделот посветен на етиката и религијата, во кој ќе бидат поместени етичките учења на најголемите светски религии. Овие две лекции за Исус Христос можат да се предаваат едната на Божиќ, втората на Велигден, бидејќи се во континуитетот на сите етички идеи во учебникот.

Тематската целина “Моралот и разумот“ е претставена со лекциите “Моралот и разумот“, “Етичко сметање“ и “Етички избор“, каде учениците практично се оспособуваат да прават етичка сметка, која треба да им помогне во сите животни ситуации кога се наоѓаат пред голем животен избор. Со нив се заокружуваат наставните содржини по Етика за I полугодие во една логичка целина.

Наставните содржини во учебникот за II полугодие носат наслов “Практична етика“. Како оддели се наведени: “Биостика“, “Социјална етика“, “Економска етика“, “Семејна етика“ и “Политичка етика“.

“Практичната етика (која се нарекува и применета етика, животна етика, граѓанска етика, етика на секојдневицата) е етика на точно определени проблеми и морал на конкретни луѓе. Низ практичната етика се потврдува големата улога на личноста во етичката визија и процес, зашто таа е единствениот фактор и сила кој на елементите на постоењето може да им даде човечка и етичка димензија - така човековиот однос, од несвесност и автоматизам, пресвртувајќи го кон сериозност и одговорност, односно обичното живеење, коешто при сегашниот голем развoтoк може да стане небрежност и уништување, претворајќи го во љубов за животот и човекот“, вели авторот во воведниот дел на содржините за II полугодие.

Делот посветен на биоетичката тематска целина ги содржи лекциите “Биоетика“, “Етика на здравјето“, “Заразни болести“, “Зависности“, “Видови зависности“ и “Дрога“. Во овие лекции акцентот е ставен врз дефинирањето на Биоетиката и нејзината актуелност и интернационалност денес, потоа врз пристапот кон животот, личноста и природата, како и врз улогата на личноста во чувањето на природата и на здравјето. Етиката на здравјето нè воведува во сознанијата за елементите на доброто здравеје и неговата вредност, како и за моралната улога на личноста во чувањето на здравјето.

Посебен акцент е ставен врз зависностите и видовите зависности, што за младите личности има примарно животно значење. Најголем простор е посветен на најголемото зло на младите - дрогата, со сите нејзините последици врз психичкиот, физичкиот и моралниот развoтoк на личноста.

Во учебникот е поместена и лекцијата “Етикеција“, како многу значајна појава во практичната етика, каде што се разработени убавината на постапувањето, формите на етикецијата, етичките вредности Пристојност, Достоинство, Почит и Елеганција, како и односот помеѓу етикецијата и бонтонот.

Тематската целина “Економска етика” во учебникот е претставена со лекцијата “Деловна етика“, каде на мошне прифатлив начин за учениците се прикажани некои актуелни сфаќања на деловниот морал, потоа современото значење на деловната етика, а посебно се нагласени нормите на деловната етика и вредноста Доверба како основа за деловната чесност во бизнисот. Кон тоа е додадена и лекцијата “Професионален морал“, во која се изложени основите на Деонтологијата.

Одделот “Политичка етика“ како посебна тематска етика во учебникот е претставена со лекциите “Мир“, “Етичка суштина на човековите права“ и “Универзална декларација на правата на човекот“, како најзначаен етичко-политички документ донесен од ООН на 10 декември 1948 година (во Експерименталната настава оваа лекција беше одржана во декември 1998 година, како прилог кон светското одбележување на нејзината 50-годишнина).

Во вториот дел од учебникот, паралелно со изложувањето на соодветниот етичка тематика и аргументацијата на етичкото дејствување, се донесуваат и нормите за таквата етичка постапка (секоја лекција има свои норми). Нормите се изложени како изделени аксиолошки барања, погодни за помнење и следење во употребата.

Учебникот завршува со лекцијата “Моралот според свој избор“. Во неа се поместени темите посветени на слободата на животот и моралот, на моралниот избор како животен пат, на богатството на моралните патишта и крајната содржина и форма на моралот - избор и следење на Доброто. Тука уште еднаш се апострофира моралното начело на свети Климент Охридски како основна етичка матрица на животот “Бегај од лошото и прави го доброто!“ Тоа е базична етичка препорака во оваа книга за младите, кои го формираат својот поглед на светот, својата личност и животен пат.

Во делот на лекциите насловен како “Мисли за...“ или како избран фрагмент за соодветен етички проблем се приведени литературни материјали како образложените и опора на наставните содржини или, пак, како практични упатства за постапување во соодветни етички ситуации.

Така, во лекциите “Доброто и злото“, “Морализам и аморализам“ и “Етика на здравјето“ се цитирани адекватно избрани мисли од најголемите филозофи и етичари, како поткрепа на тие наставни содржини.

Во лекцијата “Позитивен пристап кон животот“ се приведени фрагменти од книгата на Норман Винсент Пил *Принципиот на современото позитивно мислење*, потоа фрагментот 191 од Демокрит и објаснувањето на учењето на Индусите за кармата. Слично и во лекциите “Индивидуализам и колективизам“ и “Современ утилитаризам“ се цитираат фрагменти од книгата на Хенри Дејвид Торо *За должноста на граѓанинот да биде непослушен* (како пример на индивидуализмот) и од Роберт Овен (за колективизмот), како и од Џон Стјуарт Мил од неговата книга *Утилитаризам*.

“Нашите етички основи“ се проследени со оригинални текстови со интересна етичка содржина од свети Климент Охридски од неговите житија и слова. Лекцијата “Десет Божји заповеди“ е поткрепена со оригиналниот текст на Заповедите, додека лекцијата “Етичкото учење на Исус Христос“ е проследена од Христовата *Беседа на гораа*, според Евангелието на св. Матеја. Во лекцијата “Љубовта и Христовата жртва - основи на христијанската етика“ е даден цитат од книгата *Подражавање на Христос* од германскиот мислител Тома Кемпински.

Во лекцијата “Моралот и разумот“ како соодветна поткрепа се наведени четирите правила за вистинското сознание и четирите лични етички правила на Рене Декарт од неговото дело *Научна расправа за методот*.

Практични упатства за постапување на младите личности во конкретни животни ситуации се дадени во лекциите “Етичко сметање“ и “Етички избор“, каде се наведени 7 елементи на мерењето на однесувањето и е изложен процесот на етичкото сметање според познатиот англиски филозоф Џереми Бентам од неговото дело *Увод во принципите на моралот и правото*. Покрај тоа, во лекцијата “Етички избор“ се цитирани познатите *Златни етички стихови* од математичарот и филозоф Питагора, како и

текст под наслов "Води сметка за однесувањето" во кој се содржани мислите од царот-етичар Марко Аврелиј, кој секоја вечер правел етичка сметка и забележувал етички мисли во својот етички дневник, насловен *Спознај се себеси!*

Првата лекција во II полугодие "Биоетика" е поткрепена со цитат од Џејмс Левлок, создавачот на теоријата за Геа, како поим за единството и карактеристиките на Земјата, и со цитат на членот од *Конвенцијата за заштитата на човековите права и достоинство*, кој се однесува на забраната на клонирање на луѓето,

Мошне е интересен пристапот на покрсна на наставните содржини на лекциите за зависностите. Приведени се афоризми од делото на д-р Хаурад Хелперн *Како да ја прекинете вашата зависност од оружата личност*. Од книгата *Мојот пријател и братијо алкохол* на големиот писател Џек Лондон се приведени неколку значајни фрагменти за суштината и тежината на алкохолизмот, кого тој го смета за едно од последните варварства. Натаму се донесува фрагмент "Дали постои наркоманска личност?" од едно научно дело за психологијата на наркоманите.

Во лекцијата "Етикеција" се донесуваат фрагменти од едно старо француско дело посветено на вкусот и однесувањето при обедот. Но, приведен е и современ текст на кодексот на компјутерците.

Лекцијата "Деловна етика" е поткрепна со подолг фрагмент од книгата *Доверба* на познатиот современ мислител Френсис Фукујама, а се дадени и неколку правила на филозофијата на бизнисот како раководство на дејствувањето на една позната светска фирма.

На најголемата вредност на денешницата е посветена лекцијата "Мир". Оваа наставна содржина е покрсна со фрагменти од делот *Вечниот мир* на Имаџуел Кант, кога за прв пат е воведен поимот пацифизам и е изложена идејата за траен мир меѓу луѓето и народите.

Лекцијата "Етичката суштина на човсковите права" е проследена со фрагменти од *Декларацијата на правата на човекој и граѓаниној* од Великата француска феволуција, а еден поголем фрагмент од

Универзалната декларација за правата на човекои се наведува во лекцијата за овој најзначаен етичко-правен документ на денешницата.

Делот на лекциите насловен како “Нови зборови“ донесува еден мошне важен дел на дидактичката апаратура на еден современ учебник. Во овие прилози кон лекциите се изведени и објаснети околу 200 нови поими, и од аспектот на нивното етимолошко значење, но и од аспектот на нивната дефиниција.

Во текот на Експерименталната настава по Етика се покажа дека учебникот *Етика за младите* одговара на дидактичките стандарди за учебник за средно образование денес, и тоа како мошне значаен фондус на лекции и избрани текстови за учење на учениците и како неопходно наставно средство за наставниците. Компаративна анализа на наставните содржини и дидактичката апаратура на учебникот нè наведува на следниве заклучоци:

- учебникот одговара на наставните содржини од Предлогот на Наставната програма по Етика за средните училишта;
- учебникот нуди доволен квантум на наставни содржини, кои овозможуваат познание на основните етички прашања и претставуваат солидна база на информации за да може да се учи Етика;
- учебникот е прилагоден на возраста на учениците за кои е наменет;
- учебникот нуди дополнителни текстови за илустрација на содржините, за поттикнување на мислењето, за проширување на наставниот материјал и работни задачи и прашања за повторување, утврдување и генерализација;
- учебникот овозможува учениците од различните видови средно образование да стекнуваат приближно еднаков квалитет на етички знаења;
- учебникот овозможува учениците кои од различни причини не присуствувале на наставата по Етика да можат лесно да го надополнат пропуштеното;
- учебникот по Етика претставува значаен, но не и единствен извор на знаења на учениците;

- учебникот како текстуално средство е мошне користен и за наставникот по Етика;

- дидактичката апаратура на учебникот по Етика е во чекор со современите стандарди за изработка на учебници во средното образование;

- учебникот може да биде мост помеѓу родителскиот дом и училиштето
- родителите можат да согледат кои наставни содржини се изучуваат во наставниот предмет Етика и да им дадат помош на учениците доколку им е потребна, но и да вршат контрола на нивните знаења.

Доколку педагошките власти на Република Македонија во реформските зафати во наставните планови и програми во средното образование најдат место за Етиката како задолжителен или изборен наставен предмет, во книгата *Етиката за младите* можат да најдат образец на еден учебник кој во потполност одговара на барањата за современо текстуално наставно средство.

Други текстуални наставни средства по Етика

Наставните зафати во етиката едукацијата содржат истражување и користење на многу видови текстови, кои се здобиваат со значење на наставно средство. Такви се изворните етички текстови, афоризмите и други куси морални поуки, различни видови хрестоматии, прирачници, енциклопедии и лексикони, стручни речници и оригинални филозофски, научни и литературни дела.

Меѓу нив, *етичките текстови*, класични и современи, се најчесто применувани текстуални наставни средства во процесот на наставата по Етика во текот на презентацијата на наставните содржини, во процесот на проширувањето и повторувањето на знаењата, како и во определувањето на домашните задачи и на разните писмени задачи на учениците.

Во текот на часот на кој наставникот ги изложува наставните содржини, етичките текстови може да ги употреби како пригодни фрагменти

во воведниот дел на часот, со цел да го покрене вниманието на учениците за прашањето кое се обработува. Овој приод се применува и од авторите на учебниците, со оглед на тоа што речиси секој ученик го поседува ова текстуално наставно средство.

Соодветни етички текстови можат да се употребат во текот на излагањето во главниот дел на часот како илустрација, потоа за продлабочување и проширување на она што се предава, како и во завршниот дел на часот со цел да се потпомогне процесот на повторувањето на знаењето.

Пригодните етички текстови можат да послужат за дефинирање на домашната задача на учениците. Таа може да се состои од обврската учениците да прочитаат одреден текст, да размислат за содржината и да дадат своевидување, кое писмено или усно ќе го изложат на наредниот час. На овој вид наставни текстуални средства учениците можат да напишат куси писмени изработки, осврти, есеи и сл.

Проблемските или методичките *прирачници* претставуваат помошни текстуални наставни средства во наставата по Етика. Тие се однесуваат на вкупната проблематика на наставниот предмет или на согледбата на некој од неговите делови. Во прирачниците се даваат примери за анализа и за изложување на одредени наставни содржини. Или тие самите при нивната обработка можат да бидат изложени онака како што се предлага во прирачникот, или изложувањето во прирачникот може да послужи како образец за обработка на другите наставни содржини.

Тие се придружени со соодветни текстуални, ликовни, графички и други ликовни прилози, кои овозможуваат наставниците и учениците да дознаат нешто повеќе за некоја конкретна активност на учење и подучување.

Текстот и прилозите во прирачниците се темелат на претпоставено ниво на знаења и умеања, на кои се надоврзуваат инструктивно-насочувачки постапки, како специфичен вид сознанија и поуки за оние за кои се наменети.

Во наставниот процес денес се користат разни прирачници за наставници и ученици. За наставниците прирачниците се однесуваат пред сè

на методичките прашања поврзани со реализацијата на Наставната програма, потоа за начинот за користење на учебникот или на некое друго наставно средство или, пак, за начинот на спроведување на некој проект во наставата и сл.¹⁶²

Прирачниците за учениците се однесуваат на некои наставни содржини, или, пак, на учебникот во целост, со кои им се олеснува постапката за стекнување на нови знаења или донесуваат неопходни упатства за извршување на некои операции, кои се задолжителна форма на нивното образование.

Прирачниците за учениците може да бидат во форма на работни тетратки, збирки на тестови, збирки на задачи и сл.¹⁶³

Во проектот за воведување на Етичкото образование кај нас, се предвидува да се изработат разни видови текстуални наставни средства. Покрај учебникот, предвидено е да се направи книга за наставникот, со пошироки психолошки, социјални, етички и методички упатства за неговата целокупна работа. Исто така, предвидени се и разни прирачници со упатства за учениците.

Етичката христологија како помошно наставно средство содржи избор на пригодни етички текстови и поуки. Во етичката едукација овој вид текстуални наставни средства со антологиски карактер се прават многу често и ги има во сите култури на различни образовни нивоа. Тие имаат значајна

¹⁶² Вакви се, на пример, серијата инструктивни методички прирачници на прочуениот Методички центар во Братислава (Република Словачка), каде се изработени најголем број вакви педагошки материјали по Етика: Ladislav Lencz - Ol'ga Križova, *Metodický materiál k predmetu Etická výchova*, Metodické centrum, Bratislava, 1993; L. Lencz a kol., *Metodický materiál II k predmetu Etická výchova*, Metodické centrum, Bratislava, 1994; L. Lencz - Eva Ivanova, *Metodický materiál III k predmetu Etická výchova*, Metodické centrum, Bratislava, 1995; L. Lencz, *Pedagogika etickej výchovy. Výchova k prosociálnosti*, Metodické centrum, Bratislava, 1996; L. Lencs, *Metódy etickej výchovy*, Metodické centrum, Bratislava, 1996.

¹⁶³ На пример, за предметот "Граѓанско образование и Етика" во Република Словенија се изработени две работни тетратки, кои се комплементарни со соодветните учебници: Janez Justin - Maja Zupančič - Igor Ž. Žagar, *Državlјanska vzgoja in etika*. Delovni zvezek za 7. razred, zal. i-2, Ljubljana, 1999; и Janez Justin - Vinko Potočnik Marjan Šimenc - Darko Štrajn - Maja Zupančič - Igor Ž. Žagar, *Državlјanska vzgoja in etika*. Delovni zvezek za 8. razred, zal. i-2, Ljubljana, 1999.

дидактичка вредност - му помагаат на секој наставник во работата, овозможуваат и родителите да им помогнат на учениците иако самите не се стручњаци во оваа професија, а самите ученици односно студенти можат непосредно да ги користат овие избори на текстови со забележителен образовен успех.

На пример, *Книжата на добродетелиите*, направена од Вилијам Бенет, денес е најпозната антологија на етички текстови за најмладите. Со поднаслов "Ковчеже со големи морални раскази", оваа книга од 1993 година е вистински бестселер во САД и англосаксонските земји, станувајќи најпродавана воспитна книга денес на светот.¹⁶⁴ Во оваа обемна книга од 830 страници се донесени етички текстови, поуки и литературни дела од сите видови кои можат најмладите да ги упатат во човечкиот ум за следниве области: Самодисциплина; Сочувство, Одговорност; Пријателство; Работа; Храброст; Заемност; Чесност; Лојалност; Вера. Истиот автор направи и друга поучна книга за младите со избор од етички текстови под наслов *Морален компас*.¹⁶⁵ Поглавјата во ова книга посветена на изборот на животниот пат и на човековите предизвици на него се: Домот и срцето; Во светот; Стоење исправен; Лесно одење по патот; Мајки и татковци, сопруги и сопрузи; Граѓани и водачи; За што да се живее.

Помеѓу бројната француска литература за Етичко образование, долго години беше користена хрестоматија *Етичка читанка*, направена од Р. Тамин и П. Лапи, според програмата за Етичко образование од 1902 година.¹⁶⁶ Ова средношколско наставно средство најнапред донесува дефиниции и куси објаснувања за наставните единици по Етика (наставен предмет Морал), а потоа по ист редослед поширок избор на фрагменти кои соодветствуваат на тие наставни содржини.

¹⁶⁴ *The Book of Virtues*. A Treasury of Great Moral Stories, Edited with Commentary by William J. Bennett, Simon & Schuster, New York, 1993.

¹⁶⁵ *The Moral Compass*. Stories for a Life's Journey, Edited with Commentary by William J. Bennett, Simon & Schuster, New York, 1995.

¹⁶⁶ R. Tamin - P. Lapie, *Lectures morales*. Extraites des auteurs anciens et modernes et précédées d'Entretiens moraux. Classes de Quatrième et de Troisième A et B. Hachette, Paris, 1916.

Во постарата германска литература беше познат изборот на етички текстови од Артур Либерт *Еѿика* (како дел од една поголема серија на слични книги за разни филозофски дисциплини под општ наслов "Учебнички извори по Филозофија").¹⁶⁷ Во оваа антологија беа приведени текстови по историскиот редослед на настанувањето, од Платон, Аристотел, Сенека и др. до Хербарт, Шопенхауер, Ниче и Наторп. Во современата германска литература се направени два вакви енциклопедиски избори. Во *Чиѿанкаѿа* *ио Еѿика* од Отфрид Хефе¹⁶⁸ материјалот е распределен според историскиот принцип - од староегипетските текстови сѐ до најсовремените етичари. Втората книга *Еѿичка чиѿанка*, подготвена од познатиот етичар Роберт Шпеман¹⁶⁹, текстовите ги донесува подредени во неколку тематски целини, при што избраните текстови се карактеристични за нивно разбирање од историска и проблемска гледна точка: Што е филозофска етика? Што значи Етиката? Чуму Етиката? Слободата како можност за морално однесување? Правото и справедливоста; Моралот и моралното однесување; Среќата.

Една од постарите академски познати хрестоматии *Еѿички авѿори*¹⁷⁰ донесува репрезентативен избор на најпознатите класични и посовремени етичари за тематските целини: Концепциите на доброто; Детерминизмот и одговорноста; Политичката и социјалната димензија на Етиката; Принципи и методи на моралното судење.

Најупотребуваната ваква денешна хрестоматија на етички текстови *Еѿика* е направена од најпознатиот современ етичар Австралиецот Питер Сингер.¹⁷¹ Поглавјата донесуваат мошне интересна наставна содржина од становиштето на денешните етички перспективи: Долга историја на

¹⁶⁷ Arthur Liebert, *Ethik*. 6. Band der Quellen-Handbücher der Philosophie, Pan Verlag Rolf Heise, Berlin, 1924.

¹⁶⁸ Otfried Höffe (Hrsg.), *Lesebuch zur Ethik*. Philosophische Texte von der Antike bis zur Gegenwart, Verlag C.H. Beck, München, 1998.

¹⁶⁹ *Ethik-Lesebuch*. Von Platon bis heute, Herausgegeben von Robert Spaemann, Piper Verlag, München - Zürich, 1987.

¹⁷⁰ *Writers on Ethics*. Classical and Contemporary, Edited by Joseph Katz, Philip Nochlin and Robert Stover, D. Van Nostrand Comp., Princeton (N.J.), 1962.

¹⁷¹ *Ethics*, Edited by Peter Singer, Oxford University Press, Oxford, 1994.

раѓањето на етичките сознанија; Етика на приматите; Улогата на разумот; Врвно добро; Како се донесува решение што е правилно.

Хрестоматијата по Етика наставникот може да ја користи на сите видови наставни часови, а мошне е погодна за дебатните часови организирани на теми по избор на учениците.

Исто така, ваквите избори на етички текстови можат да се применуваат и надвор од наставата, особено во слободните ученички активности по Етика.

Текстовите во ваквите избори главно се приспособени за поширока комуникација, а во оние книги кои се наменети за учениците се смета на нивните интелектуални и вредносни потенцијали.

Во Експерименталната настава по Етика, во лекциите беа поместени соодветни етички текстови, фрагменти и најзначајни мисли за секое одделно етичко прашање. Голем број од тие текстови се најдоа и во учебникот *Етика за младите*. Нивното користење овозможи учениците подобро да ги усвојат наставните содржини.

Оригиналните етички, филозофски и други литературни и научни дела, како помошни текстуални наставни средства, овозможуваат ученикот да дојде во контакт со содржини кои не се дидактички обликувани за наставата по Етика, ниту, пак, за возраста на учениците. Сепак, поаѓајќи од значењето на етичките пораки и умственички и научни вредности со универзално значење што ги содржат овие дела, тие имаат соодветно место во наставниот процес по Етика.

Средбата на ученикот со оригиналното етичко дело, кое го има во рака, кое слободно може да го прелиста, да ја види неговата структура, обем и сл., овозможува тој да се реши надвор од задолжителните обврски во редовната настава да го прочита интегрално или делумно.

Наставникот, пак, секојдневно ги користи оригиналните етички дела за илустрација и потврда на наставните содржини кои ги реализира на часот, кога се дискутира за некое етичко прашање и сл. За таа цел е неопходно наставникот да поседува мала училишна и лична етичка библиотека, која

секогаш треба да ја има на дофат за да може методички тие книги, зборови и пораки да ги инкорпорира во наставата по Етика.

Сџајиниите, расцравиие и друџи еџички џексџови во списанијата, весниците и други изданија како текстуални наставни средства имаат свое место во наставата по Етика. Нивната примена има значење за наставата по Етика со оглед на тоа што содржат информации и вредносни пораки врзани за некои еџички прашања од областа на екологијата, здравјето, зависностите, различните видови постапки и дејствувањето и сл. Ваквите текстови учениците можат да ги компарираат со содржините во учебникот или во другата еџичка литература, потоа да ги користат за повторување и утврдување на наставната материја, за пишување на куси текстови и домашни задачи од различен тип.

Овој тип текстуални наставни средства може да се користи и за актуелизација на наставните содржини по Етика, како и за вредносно насочување и мобилизирање на мисловните активности на учениците. Овие и слични текстуални наставни средства во наставата по Етика имаат дидактичка поткрепа, иако нивната употреба е ограничена. Сепак тие за наставникот се предизвик, за што е потребно прецизно методичко осмислување и инкорпорирање во наставниот процес, со што се овозможува со својата содржина да ја збогатат наставата и процесот на учење и подучување на младите.

Ученичкиите изработџки како текстуални наставни средства директно се користат во наставата по Етика за развивање на вештини и навики на учениците за писмено изразување, за збогатување на нивните знаења и творечки способности, како и за писмено формулирање на вредосните ставови и пораки. Такви ученички изработџки се писмените и домашни задачи, куси осврти и есеи, реферати за одделни еџички прашања и сл.

Во Експерименталната настава по Етика учениците редовно изработуваа писмени состави и тие беа составен дел на нивните портфолија. Се покажа дека текстовите што ги пишуваат учениците имаат пошироко творечко, воспитно и вредносно значење за формирањето на младата

личност и тие претставуваат значајни текстуални наставни средства во нивната етичка едукација.

Етички енциклопедии и “Етички речник за младите”

Енциклопедиите по Етика и сродните духовни и социјални дисциплини се вредни помошни наставни средства. Тие се неопходни во наставниот процес поради фактот што на концизен начин ги објаснуваат поимите, процесите, законитостите и другите интересни факти од Етиката, што овозможуваат стекнување на знаења и претставуваат добра поука за учениците. Со оглед на тоа што енциклопедиите и лексиконите се создавани од најпознатите стручни лица од науката, овие наставни средства се солидно изработени, со сублимирани искуства од целиот свет. Затоа тие се мошне податливи за употреба во наставата.

Ваквите текстуални наставни средства претставуваат извори на згуснати и прецизни научни знаења, кои наставникот треба да ги користи за воведување на учениците во начинот и културата на користење на извори со капитална вредност.

Покрај филозофските енциклопедии, во кои редовно се поместени и етичките одредници, постојат и специјализирани етички енциклопедии. Најпознато вакво дело е францускиот *Речник по етика и морална филозофија*, изготвен од 250 стичари од целиот свет, во редакција на д-р Моник Канто-Спербер.¹⁷² Во оваа најобемна етичка енциклопедија на денешницата се поместени огромен број статии за етичките поими, определби, учења, автори и сл.

¹⁷² *Dictionnaire d'éthique et de philosophie morale*, sous la direction de Monique Canto-Sperber, Presse universitaires de France, Paris, 1996. Рецензија за оваа книга напиша Кирил Темков, *Енциклопедија на етичкиот ум*, “Етички тетратки”, Скопје, бр. 1 (пролет 1998), стр. 5-8.

Еден постар *Речник по Етика* е објавен на руски јазик¹⁷³, а денес во Германија е направен *Лексикон на Етиката*, со мошне инструктивни статии за етичките поими, концепции и автори.¹⁷⁴

Во Експерименталната настава по Етика се користеше како помошно наставно средство *Етички речник за младите* од д-р Кирил Темков.¹⁷⁵ За овој прв етички речник на македонски јазик во воведниот дел авторот вели:

“Овој речник ја поткрепува етичко-педагошката акција за воведување Етичко образование во основното, средното и високото школство во Република Македонија. Зборовите се поими за светот, тие ја зграпчуваат стварноста, ја определуваат, ја опишуваат, овозможуваат сознанија и комуникација меѓу луѓето. Кога зборуваат развиен јазик, тие знаат што кажуваат и можат да им говорат за сите. Можат да проникнат во проблемите и се во состојба да се искажат и да си разменат ставови. Овој прв речник по Етика на македонски јазик сака да каже дека правењето добро е човечка задача и дека широчината на етичката сознателност е одраз на вистината на еден добар свет. За правењето лоши нешта има повеќе зборови, зашто правењето зло ја има широката лепеза на бесконечната можност на негативниот збор - за доброто има помалку думи, но неговата единственост ја крепи богатството на добрите луѓе со нивните чисти намери и дела“.

Етички речник за младите на 86 страни текст содржи зборови во многу поголем обем отколку што е потребно за наставен предмет, планиран со 2 часа неделно (800 основни, а вкупно околу 2.000 објаснети зборови). Зборовите се подредени по азбучен ред и објаснети со нивното етимолошко значење, со соодветен превод од јазикот од кој потекнуваат и со нужно објаснување или дефинирање.

¹⁷³ *Словарь по Этике*, под редакцией И.С. Кона, Изд. политической литературы, Москва, 1975.

¹⁷⁴ *Lexikon der Ethik*, Herausgegeben von Otfried Höffe, mit Maximilian Forscher, Alfred Schöpf und Wilhelm Voseenkühl, Verlag C. H. Beck, München, 1997.

¹⁷⁵ Д-р Кирил Темков, *Етички речник за младите*, Експериментална настава по Етика, 1999.

Етички речник за младите на македонски јазик претставува пионерско дело со капитално значење за Етиката како наука и како наставен предмет во Република Македонија, зашто за прв пат на ова поле на показ е духовната и културна дејност на македонската етичка наука. Таа стана достапна не само за стручната и педагошката јавност, туку за сите млади луѓе, кои треба да ја формираат својата морална личност и етички поглед на светот.

За Експерименталната настава по Етика во основното училиште, што се спроведуваше во пролетта 2000 година, д-р Кирил Темков направи специјализран етички речник *Позитивните етички вредности*.¹⁷⁶ На 40 страници текст се прикажани позитивните морални цели и аксиолошки определби.

¹⁷⁶ Д-р Кирил Темков, *Позитивните етички вредности*, Експериментална настава по Етика во основното училиште "Партенија Зографски", Скопје, април 2000.

ПРОВЕРУВАЊЕ НА ЗНАЕЊАТА И ОЦЕНУВАЊЕ ВО НАСТАВАТА ПО ЕТИКА

Најсложена задача на наставникот по Етика е да го процени и оцени она што со заедничка работа го постигнал со учениците. Оценувањето е составен дел на образовниот процес, но и пред наставниците и пред теоретичарите на образованието поставува безброј дилеми, барајќи конкретен одговор.

За да се пристапи кон проверување и оценување на учениците, неопходно е наставникот НИВ да ги запознае во текот на наставата. Запознавањето и следењето на развојот на ученичките знаења е практична активност, низ која наставникот врши перманентно опсервирање и регистрирање на напредокот на учениците во етичката едукација. Во овој процес, кој е долготраен и мошне комплексен, во наставата по Етика акцентот се става врз моралниот развој и напредување во етичките сознанија, врз прогресот на младата личност низ процесот на усвојување на наставните содржини и етички пораки, што е дефинирано со Наставната програма.

Како современ етичко-педагошки документ, Наставната програма по Етика ги акцептира општите дидактички принципи за запознавање, следење на развојот, проверување и оценување на знаењата на учениците. Во наставата по Етика тие се темелат врз барањата за континуираност, сестраност и економичност на едукативниот процес, врз почитувањето на улогата на оценувањето и на скалата на оценувањето, врз разграничувањето на постапката на мерењето од постапката на евалуацијата и, особено, врз почитувањето на јавноста на оценувањето на учениците.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Dr Ivan Furlan, *Upoznavanje, ispitivanje i ocjenjivanje učenika*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1964, str. 9-12. Д-р Фурлан ја истакнува разликата меѓу мерењето и евалуацијата, како различни вредносни постапки при оценувањето на учениците.

Во наставниот процес по Етика, наставникот се потврдува како педагог и како човек со почитување и применување на основните морални и хумани принципи и барања, бидејќи со актот на оценувањето на ученикот тој всушност се оценува и себе си, така претставувајќи ја етичката компонента на зрелата личност и неа остварувајќи ја во целост пред очите на младите личности на патот на нивното етичко созревање.

Оценувањето на ученичките знаења едноврмесно е и најделикатниот дел од наставата, како за оние кои вреднуваат - наставниците, така и за оние кои се вреднувани - учениците.

“Кој не затереперил, не стравувал, не бил беспомошен кога семоќниот учител ќе започнел да го прелистува дневникот среде училницата, но и со каква тишина. И колку пати со училишното звонче доаѓало спасението, кое тој пат нè разминало, бидејќи завршила играта на мачка и глушец, макар и до наредниот час и до новото отворање на книгата со имињата и оценките. Како возрасни почнуваме да ја разбираме и неблагодарната улога на учителот, принуден да потпрашува и испрашува, да оформува оценки, да го врти тркалото на бескрајното време, да управува со наставниот процес, да му дава на секого она што го заслужил. И што во крајна инстанца означува оценката - награда, можност, одговорност, пат кон иднината. Нема да погрешиме, но нема ни да сме целосно во право ако тврдиме дека таа, главно, ги мери усвосните знаења“.¹⁷⁸

Процесот на проверувањето и оценувањето на ученичките знаења во наставата по Етика повеќекратно се усложнува, поаѓајќи од дилемата која произлегува од основното дидактичко прашање - што е тоа што се оценува? Односно, дали се тоа содржините и степенот на нивната усвоеност или поведението на учениците, раководено од моралните вредности и цели, или, пак, и едното и другото?

¹⁷⁸ Румен Вълчев, *За образованието - просто и јасно*, Центар “Отворено образование”, София, 1998, стр. 37.

Ова покажува колку е сложен процесот на проверувањето и оценувањето на ученичките знаења и колкава е одговорноста на оној кој најчесто го врши оценувањето - наставникот. Во современата настава предмет на оценувањето не се само "знаењата, умеењата, навиките и својствата на учениците, туку и наставните содржини, дејноста на наставникот, процесот на наставата во целина, материјалната база на училиштето, финансискиот еквивалент на трудот на наставникот..."¹⁷⁹, со што уште повеќе се укажува на сложеноста на ова прашање.

Врз истражувањата на оваа проблематика се појави училишната докимологија, како дел на општата докимологија, "која се занимава со прашањето на испитувањето, проценувањето и мерењето (вреднувањето) на воспитно-образованите постигања на ученикот".¹⁸⁰

Меѓутоа, ние ќе се задржиме на прашањата кои непосредно се однесуваат на проверувањето и оценувањето на ученичките знаења од страна на наставникот по Етика.

Мошне прифатлив и близок пристап кон проблемот на проверувањето и оценувањето на ученичките знаења во наставата по Етика и пошироко во филозофската едукација среќаваме кај еминентниот професор по Филозофија д-р Јосип Маринковиќ, кој смета дека "проценката на напредувањето во образоването на изострѐн и збиен начин го искажува односот на оној кој подучува кон содржината на образованието, кон неговата цел, како и кон самото образование. Искажувањето на тој однос, меѓутоа, е само еден битен дел на учењето и подучувањето. Тоа значи дека учителот не учи само тогаш кога подучува, со тоа како подучува, туку исто така и со тоа како испитува, како оценува. Проверувањето на знаењето и неговото вреднување и самото е дел од подучувањето".¹⁸¹

¹⁷⁹ Марин Андреев, *Процесът на обучението*. Дидактика, цит. дело, стр. 245.

¹⁸⁰ *Pedagoška enciklopedija*, tom I, red. dr Nikola Potkonjak i dr Petar Šimleša, op. cit., str. 144.

¹⁸¹ Josip Marinković, *Metodika nastave filozofije*, op. cit., str. 163.

Задачата на наставникот по Етика, како филозоф по вокација, на полето на проверувањето и оценувањето е посложена и поодговорна, бидејќи треба учениците да ги воведат во содржините на Етиката како ризница на аксиолошките височини и да ги оспособат вредностите и моралот да станат нивни начин на живеење и однесување како млади личности во формирање.

Во текот на предавањето вниманието на учениците наставникот треба да го насочи кон реализацијата на наставните содржини, а едновременно да ги подготви да ги прифатат вредностите како сопствен начин на поведение. Тоа ќе се постигне со јасно, прецизно и точно излагање, сообразено со интересирањата, потребите и возраста на учениците, како и со нагласување на нивната етичка детерминанта. Наставникот треба дискретно да почувствува колку е слушан, и особено колку е разбран, и тоа како од целата паралелка, така и од секој ученик посебно. Тоа му овозможува постапно запознавање на секој ученик и негово следење уште од првите часови, дури и во ситуациите кога не разговара директно со ученикот.

“За наставникот што добро ги познава своите ученици не е тајна проценката на вниманието, степенот на примањето, на напредувањето и на знаењето на секој поединец. По определен период на проценка на ученичките активности, оценувањето на учениците консеквентно следува од севкупната работа и дружење и од посветувањето внимание на секој поединец“.¹⁸²

Проверувањето на знаењата и оценувањето на ученичките активности се суштествен етички и дидактички проблем. Тие започнуваат уште на првиот час од учебната година, кога наставникот се среќава со новата генерација ученици, на кои треба да им ги пренесе потребните наставни содржини, но и да им даде оценка како документ дека тие нив ги совладале.

Во согласност со педагошките нормативи, учениците треба да бидат оценети најмалку со по 4 оценки во текот на наставната година, односно со

¹⁸² Олга Пешевска-Заревска, *Филозофска едукација во средните училишта*, докторска дисертација, цит. дело, стр. 265.

по една оценка во секој класификационен период. За да може да ја реализира оваа задача, и во процесот на усвојувањето на наставните содржини наставникот треба да се придржува до основните дидактички барања и принципи. Практично низ текот на целата учебна година - а и низ целиот работен век - наставникот е поставен пред обврската лично да го проценува она што заедно со учениците го постигнале во процесот на едукацијата, а за секој ученик посебно таа проценка да ја претвори во оценка, прецизно изразена со броевите од 1 до 5.

Меѓутоа, мошне е важен фактот дека "оценувањето има и подлабока човечка димензија. Низ оценувањето на она што е постигнато во процесот на образованието наставникот го покажува својот однос кон содржините и целите на образованието, кон честа на ученикот, кон својата лична чест, кон честа на својата професија и кон основната општествена професионална обврска".¹⁸³

Процесот на оценувањето како дел од наставниот процес има неколку значајни аспекти или компоненти. Првата, дидактичката (епистемолошката) компонента е оценувањето на осознавањето и усвојувањето на содржината и целта на етичкото образование. Тука е, потоа, етичката (воспитната) компонента како проценка на односот на наставникот спрема личноста на ученикот, спрема неговиот однос кон себеси и спрема образовните задачи како процес на саморазвиток. Поставеноста и односот на наставникот кон својата професионална и општествена обврска ја претставува третата, правната (легислативната) компонента на оценувањето.

Трите компоненти, аспекти или димензии на оценувањето во практиката меѓусебно се преплетени и тесно се поврзани, така што тие прават неразделна целина како составен и неизбежен дел на наставниот процес. Меѓутоа, за разбирање и за утврдување на нивното место во наставата по Етика, неопходно е да ги елаборираме овие компоненти одделно.

¹⁸³ Исто, стр. 286.

Оценувањето како дидактичка компонента

Според Наставната програма, се предвидува Етиката да се изучува со 2 часа неделен или 72 часа годишен фонд во втора година во сите средни училишта. Една од основните задачи поставени при организирањето на Експериментална настава по Етика беше да се испитаат сите аспекти и сегменти на Предлогот на Наставната програма по Етика, а меѓу нив спаѓа и оценувањето на ученичките знаења.

Наставата по Етика се реализираше според педагошките нормативи, определени со концепциските и програмските документи за средното образование. При нивното доследно почитување, наставниците имаа можност за креативна реализација на наставните содржини во поглед на изборот на наставните методи и форми на наставна работа, во примената на наставните средства и сл. Исто така, во зависност од нивниот афинитет, наставниците на некои наставни содржини им посветуваа поголемо внимание и време, а на други лекции само времето предвидено со Програмата.¹⁸⁴

Дидактичката (епистемолошката) компонента на оценувањето во наставата по Етика непосредно произлегува од начинот на кој наставникот ги проверува и оценува ученичките знаења. Во современата настава, како што веќе напоменавме, оценувањето како дидактичка постапка се сфаќа во контекстот на евалуацијата (вреднувањето) на целокупниот воспитно-образовен процес и наставни резултати. Поради тоа, оценувањето се доведува во корелација со евидентирањето, проверувањето и мерењето, како

¹⁸⁴ Тоа се покажа во анализата на одговорите на учениците на прашањата во тестовите на знаења, изработени на крајот на првото полугодие во учебната 1998/99 година. Учениците одговараа на пет прашања од наставните содржини. На четири прашања точен одговор дале над 70 отсто од учениците. На прашањето кое е највлијателното современо етичко учење во современiot свет, 44,54% одговориле неточно. Слично нешто имаше и при тестирањето на крајот на Експерименталната настава по Етика во таа учебна година. На понудените 13 прашања, 70 отсто од учениците точно одговориле, освен на прашањето “Кое се врвни етички цели на денешницата?”, на кое 41,45% од учениците одговориле неточно.

постапки со кои се доаѓа до вредносни показатели за резултатите од воспитно-образовната работа.

Во наставата по Етика дидактичката компонента на оценувањето произлегува од образовните (материјалните) и функционалните задачи. Со образовните задачи се бара наставникот да го проверува и оценува екстензитетот и интензитетот на ученичките знаења со објективни инструменти, кои се темелат врз наставните содржини по Етика и врз современите научни достигања. Со функционалните задачи се следи развитокот на мисловните и моралните активности на учениците како основа за воочување и решавање на животните проблеми и предизвици, а дидактичката компонента напоредно го вклучува и нивното следење и вреднување.

Во Наставната програма по Етика за средните училишта образовните и функционалните задачи прецизно се дефинирани како обврска учениците да бидат запознаени со “значењето на моралот за човековиот живот и за одржувањето и напредувањето на човештвото, да ги запознае со големите човечки вредности, да им даде вредна и интересна информација за најзначајните размисли во човечката историја за вредноста и целта на животот и за моралот; да ги упати во значењето на моралот за квалитетот на животот, ...да ги обучи и поттикне на извршување на должностите и на граѓански тип однесување во современото општество”.¹⁸⁵

Експерименталната настава по Етика покажа дека наставните содржини во Наставната програма се актуелни и потребни за учениците на возраста за која е наменети и дека нејзината аксиолошка насоченост ги афирмира новите вредности потребни за општество од граѓански тип.

Проверката и оценувањето на образовните и функционалните задачи во наставата по Етика се врши усно, писмено, со тестови на знаења и др. и го вклучува следењето на интензитетот и екстензитетот на ученичките знаења,

¹⁸⁵ *Предлог на Наставна програма по Етика за средните училишта*, цит. дело, стр. 8.

како и мерењето и оценувањето на бројни интелектуални и морални активности на секој ученик одделно.

Реализирањето на образовните и функционалните задачи на наставата по Етика значи остварување на дидактичката компонента на оценувањето. Додека ги подучува и оценува учениците, наставникот, всушност, развива критичко и аналитичко-синтетичко мислење кај учениците и способност за согледување и решавање на моралните проблеми во животот. Со осмислување на постапките на повторување и проверување на наставниот материјал по Етика, наставникот ги учи своите ученици со иста мера како кога ги предава новите наставни содржини.

Оценувањето како етичка компонента

Етичката или моралната компонента на оценувањето директно произлегува од воспитните задачи на Наставната програма по Етика.

Со воспитните задачи се формираат и оценуваат моралните вредности и квалитети на ученичките постигања. Проценката на степенот на усвоените наставни содржини и изведувачето и формулирањето на оценката не се само образовен, епистемолошки, туку и многу важен етички акт. Во Наставната програма по Етика воспитната задача е формулирана како обврска наставникот да ги упати учениците "во рационалитетот на етичкото одлучување".

Оценувањето како етичка компонента е неразделна од дидактичката компонента, со која се формираше моралното мислење и акција на младата личност. Таа не престанува со завршувањето на наставата по Етика, туку ученикот ја применува во текот на животот во најразлични ситуации - дава оценка за однесувањето на луѓето и за своите постапки, за облекувањето и други елементи на живоот, за гледаната театарска претстава и сл.

Оваа компонента на оценувањето најјасно ги одразува односите во паралелката и е еден од најчувствителните елементи на образовниот процес,

бидејќи, кога оценува, наставникот ги експонира своите особини како воспитувач и како човек.

Кога со внимание го следи излагањето на наставникот и ги извршува сите обврски кои произлегуваат од наставата ученикот се чувствува многу посигурен кога наставникот ќе му потврди дека е солиден и дека напредува во добра насока, особено кога ќе му ја соопшти заслужената оценка за вложениот труд.

Моралната компонента на оценувањето треба да се согледува низ повеќе аспекти, и тоа: оценувањето како начин за стимулирање или дестимулирање, како продлабочен или површен акт, како справедлив или несправедлив суд, како пристрасен или непристрасен однос и сл.

Наведените аспекти на етичката компонента на оценувањето, главно, се дадени биполарно. Во наставната практика тие издиференцирале два типа на наставници: авторитарен и демократски. Познатиот професор Рудолф Драјкурс¹⁸⁶ изработил табела со основните одлики и карактеристики на овие типови наставници:

Авторитарен наставник

- како шеф
- остар глас
- заповед
- моќ
- притисок
- барање соработка
- наметнување на поими и мислења
- владеење
- критика
- укажување на грешки

Демократски наставник

- како управник
- љубезен глас
- предлог
- влијание
- поттик
- добивање соработка
- нудење на поими и мислења
- водство
- охрабрување
- давање признание за ученикот

¹⁸⁶ Види поопстојно кај Jovan Đorđević, *Savremena nastava. Organizacija i oblici*, op. cit., str. 298 и н.

- казнување	- помагање
- монолог	- дијалог
- ексклузивна одговорност
на шефот	- поделена одговорност
во групата

Наставникот по Етика треба да претпочита да биде во групата на демократските наставници, како и да ги почитува наведените аспекти на етичката компонента на оценувањето. Оценката треба да ја оформува според објективни мерила и да ја изрекува јавно пред учениците. Кога ја изведува и соопштува оценката, наставникот не го "оценува само ученикот, туку преку него и самиот себе, својот труд и умешност и тоа проценување на ученикот и на самиот себеси е поука за ученикот и упатува на тоа дека оценката има објективна димензија, дека произлегува од цврсти критериуми, критериуми кои не се резултат на поголемата или помала попустливост на наставникот, туку се резултат на сфаќањата на содржините кои се предаваат и на ставот спрема смислата на неговото излагање".¹⁸⁷

Континуираната проверка и оценување на учениците во текот на воспитно-образовната работа го потврдува наставникот по Етика како морална, професионална и одговорна личност. Тој тоа го прави во најразлични наставни ситуации: кога му обрнува нужно внимание на ученикот за вложениот труд, кога применува различни постапки за проверување на знаењата на своите ученици и сл.

Етичката компонента на оценувањето како процес го подразбира и односот наставник-ученик. Тој однос на прв поглед е еднонасочен и хиерархиски. Наставникот е субјект кој оценува, а ученикот е оној кој е оценуван. Овој тн. репресивен однос е карактеристичен за традиционалната настава. Во педагошката практика среќаваме и обратни примери, кога оценувањето било дури и укинато (на пример, во револуционерните настани во Русија на почетокот на XX век) или кога учениците се оценувале

¹⁸⁷ Josip Marinković, *Metodika nastave filozofije*, op. cit., str. 166.

меѓусебно. При ваквото “оценување” во двата случаи се покажале многу слаби образовни резултати.

Применувањето на репресивен однос кон оценувањето или настава без оценување во етичката едукација денес значи директно негирање на етичката компонента на оценувањето на учениците. Она што во современата настава денес се практикува и дава резултати се демократизираниот однос помеѓу ученикот и наставникот и афирмирањето на објективните начини на оценување. Наставникот по Етика од процесот на оценувањето треба да направи поука, а оценката треба да биде логичка последица на трудот и на активностите на ученикот и на едукаторот во конкретен класификационен период.

Оценката е резултат на принципот на перманентно следење на напредувањето на ученикот. Кога неа јавно ќе ја изрече наставникот, неа треба да ја прифати ученикот, а со неа да се согласат и останатите ученици од паралелката. Со јавно изречената оценка учениците се учат да ги проценуваат својот и туѓиот труд и знаење. Своетовидување го споредуваат со она на наставникот како компетентно лице и така изградуваат одговорност за судот кој јавно го изрекуваат или соопштуваат.

Ученикот уште од почетокот од своето образование настојува да го искаже она што го научил, но и да добие јавно признание за покажаните резултати. Тоа произлегува од природата на секој човек. Дури и во секојдневниот живот, доколку некој биде прашан за нешто, ако знае тој со задоволство ќе одговори. Така ученикот создава навика дека проверувањето и оценувањето се дел од животот, дека се нужни и дека не треба да претставуваат посебен животен проблем. Меѓутоа, доколку се наруши демократскиот однос ученик-наставник, проверувањето и оценувањето можат да прераснат во своевиден притисок за учениците, проследен со страв и неизвесност. Тоа доведува до злоупотреба и непотребно бирократизирање на наставничката професија и ја поентира етичката недоследност на наставникот. Со тоа се прави повреда на доблесната педагошка професија. Таквиот однос при оценувањето е последица на погрешниот пристап на оној

кој оценува, а не на оценувањето како дидактичка постапка, па е неприфатлива за етичката едукација.

Оценувањето како правна компонента

Оценувањето во наставата по Етика, покрај дидактичката и етичката компонента, има и трета, правна (легислативна) компонента. Обврската на наставникот по Етика да оценува и поставеноста на оценката како документ се регулирани со позитивните законски прописи за средното образование.¹⁸⁸

Правните прописи ја зголемуваат одговорноста на наставникот при оценувањето на ученичките знаења, но и го обврзуваат него на објективност во изведувањето на оценката. Така, таа треба да биде резултат на следењето на активностите на ученикот и на вистинскиот степен на усвоеност на наставните содржини, кои произлегуваат од задачите на Наставната програма по Етика. Оценката треба да биде и правно издржана.

Оценката може да биде преодна или слаба. Преодната оценка наставникот треба прецизно да ја изрази со броевите од 2 до 5.

“Таа изостреност во изјаснувањето е педагошки мошне важна затоа што бара комплетниот суд за работата на ученикот да се изнесе на начин кој не дозволува заобиколување, опишување и препораки, туку изричито бара децидиран суд. Поради тоа, тн. описни оценки, колку и да се темелат врз длабоки психолошки и педагошки основи, како оценки остануваат правно безначајни сè дотогаш додека описот не се преведе на еднозначно тврдење, за чие разбирање не е потребно длабоко познавање на психологијата и педагогијата, како ни на самата содржина на наставата”.¹⁸⁹

¹⁸⁸ Закон за средно образование, “Службен весник на Република Македонија“, Скопје, бр. 44, 20 септември 1995; Правилник за начинот на оценувањето, напредувањето на учениците и полагањето на испити во средните училишта, “Службен весник на Република Македонија“, Скопје, бр. 27, 5 јуни 1996.

¹⁸⁹ Josip Marinković, *Metodika nastave filozofije*, op. cit., str. 170.

Во средното образование во Република Македонија учениците се оценуваат бројчано. Со оглед на експерименталниот и факултативен карактер на наставата по Етика во учебната 1998/99 година, на учениците во ДУСО “Браќа Миладиновци” во Скопје и во ДСО “Ѓорче Петров” во Крива Паланка во сертификатите (сведителствата) за завршена година на образование им беше забележано дека изучувале факултативна настава по Етика, без при тоа да се внесат бројчани оценки. Тоа не беше сторено во другите две училишта каде што се спроведувааше Експерименталната настава по Етика.

Во врска со проверувањето и оценувањето на знаењата на учениците по Етика, на посетителите на Експерименталната настава на крајот на првото и на второто полугодие писмено им беше поставено прашањето: Како мислите да се врши оценувањето на знаењата по Етика?¹⁹⁰ Одговорите на учениците покажаа дека најголемиот број од нив се за оценување со оценки. Во анкетата на крајот на второто полугодие учествуваа 116 ученици и за вакво оценување се определија 80 ученици или 68,95% .

Анкетираните ученици ги издиференцираа и начините на оценувањето. Така, 32 ученици или 27,58% се за оценување со примена на тестови на знаења; 28 ученици или 24,13% се за оценување засновано врз пројавените активности на часот по Етика; 15 ученици или 12,93% се за бројчано оценување; 5 ученици или 4,31% се за описно оценување; 28 ученици или 24,13% сметаат дека не треба да се врши оценување, а само 8 ученици или 5,89% немале сопствено мислење по прашањето на оценувањето на знаењата по Етика.

Анализата на одговорите на учениците дадени во анкетниот лист покажа дека тие високо ги оцениле вредностите на наставата по Етика, дури и во делот на оценувањето кој е најнепопуларен во наставата воопшто. Тоа е уште една потврда дека Наставната програма е приспособена на возраста за

¹⁹⁰ Види Јован Лозановски, *Етичко образование во средните училишта во Република Македонија*, магистерски труд, цит. дело, стр. 53.

која се нуди и дека во целост се вклопува во позитивната легислатива за средното образование денес. Со тоа се потврдија сознанијата дека Наставната програма по Етика со својата хуманистичка и вредносна ориентација, како и со можностите што ги нуди за различни програмски варијации од аспектот на деонтологијата на струката, е современ и мошне потребен етичко-педагошки програмски документ наменет за средношколската популација кај нас.

Ученикот ја завршува годината на образование доколку има позитивни оценки по сите наставни предмети. Во сертификатот секоја оценка има исто значење за запишување на ученикот во наредната година или во повисокиот степен на образование, како и за конкурирање на работно место.

Законски, наставникот е тој кој стои зад оценката и потврдува дека ученикот ја заслужил. Во педагогијата и особено во практиката често пати се поставува прашањето за објективноста на изведената оценка, односно дали таа е оформена низ перманентно следење на ученикот или е дадена паушално, субјективно. Доколку оценката е изведена објективно, таа има стимулативен карактер за самиот ученик, но и за сите други во паралелката, додека ако таа не е заслужена има дестимулативен карактер за сите други ученици. Овде доаѓаме до дилемата за односот помеѓу дидактичката и етичката суштина на оценката, од една, и правната, од друга страна. Од педагошки аспект е мошне важно дали оценката е изведена врз основа на прашања и активности кои се однесуваат на суштинските етички содржини или е дадена субјективно. Во педагошката практика многу поголема тежина има оценката оформена врз основа на објективното следење и континуирано проверување на ученичките знаења. Од правна гледна точка ваква дилема не постои - оценката е документ и има исто значење со сите оценки изразени со иста нумеричка вредност, без разлика на каков начин е изведена.

На педагошката суштина на оценката се посветува внимание на класните совети на паралелката на крајот на првото полугодие и особено на крајот на наставната година. На седницата на Советот, во присуство на директорот и на сите предметни наставници кои предаваат во паралелката, се

утврдува успехот на секој ученик врз основа на оценките по сите наставни предмети што ги изучувал. За правниот аспект на оценката, покрај наставникот и директорот, се грижат и надлежните инспекциски органи и служби.

Наставникот по Етика има голема педагошка и правна одговорност за изречената оценка. Диспропорцијата помеѓу правната димензија на оценката и програмските вредности и содржини врз кои таа се изведува често пати условува одредени наставници да пројават несигурност во оценувањето и тоа да резултира со оценување во посебна тетратка, наместо во дневникот за работа на паралелката, или со користење на најразлични знаци или симболи, како што се плус (+), минус (-), пет на четири (5/4), три на четири (3/4) и сл. Ваквиот пристап во наставата по Етика треба целосно да се напушти и оценувањето да се афирмира како вредност од трајно значење за животот на младата личност, која ќе ја следи во разни ситуации и по завршувањето на редовното школување.

Начини на проверување и оценување на ученичките знаења

Проверувањето и оценувањето на знаењата и останатите постигања на ученикот во образовниот процес се врши со разни методи, постапки и техники. Низ педагошката практика начините на проверување и оценување постојано се развивале и усовршувале. Нивната разновидност произлегува од целта и задачите, а особено од наставните содржини и ефектите на воспитно-образовната работа на наставникот. Сепак, Наставната програма, како рамковен документ со пошироко определени наставни задачи, му дава слобода наставникот самостојно да одлучува на кој начин и со какви методи, постапки и техники ќе го врши следењето на напредувањето и оценувањето на учениците.

Главна, низ материјалните (образовни) задачи учениците ги стекнуваат потребните знаења, низ функционалните ги развиваат

интелектуалните и други способности, а низ етичките (воспитните) ги усвојуваат етичките и животни вредности. Во наставата по Етика тоа значи обврска наставникот да ги провери и оцени обемот и длабочината на стекнатите знаења, степенот на развиеност на интелектуалните и морални способности, како и квалитетот на формираните етички вредности на ученикот и сето тоа да го изрази со една бројка - оценката.

Видовите на проверување и оценување зависат од различните принципи на дивизија. Така проверувањето и оценувањето може да се врши според класификационите периоди (тримесечија, полугодија), што е и најчеста практика во нашето средно образование. Потоа според времето (периодот) од наставната година во кој се оценува, според начинот на кој се изведува оценувањето, според тоа кој го врши оценувањето и сл.

Според класификационите периоди проверувањето и оценувањето во нашето средно образование се врши по тримесечија и полугодија. Секој наставник во текот на наставната година има законска обврска секој ученик да го оцени најмалку со по една оценка во сите четири класификациони периоди (две тримесечија и две полугодија). Оценките ги забележува во дневникот за работа на паралелката, така што секој ученик треба да има најмалку две оценки во графата за наставниот предмет Етика за првото полугодие и исто толку во графата за второто полугодие.

Во текот на наставната година проверувањето може да се врши во различни периоди, и тоа на почетокот, во текот и на крајот на наставната година. На почетокот на наставната година се практикува тн. *препходно (иницијално) проверување* на знаењата на учениците. Со овој вид проверување наставникот има за цел да утврди со колкави предзнаења и информации располагаат учениците од пошироката област на наставниот предмет пред почетокот на наставата. Во Експерименталната настава по Етика беше применет систематски начин на проверување на предзнаењата на учениците. На учениците на првиот час на сите 156 ученици им беше поделен Прашалник, во кој, покрај генералните за ученикот и училиштето, беа приведени и две прашања од наставната област. На првото прашање: Дали

сте слушнале за поимите морал и етика?, 154 ученици или 98,72% одговорија позитивно, а само 2 или 1,28% одговорија дека немаат слушнато за тие поими. На второто прашање: Набројте ги вредностите кои ги сметате за највисоки во животот, сите 156 ученици или 100% набројаа по неколку вредности, така што приведениот список личи на вистински етички лексикон.

Вториот начин, *тековното проверување* на знаењата на учениците, како што кажува неговото име, се врши во текот на целата наставна година. Тоа се одвива континуирано во текот на часовите предвидени за разработка на нови наставни содржини, на часовите за повторување, утврдување и генерализација, на часовите организирани како етички работилници, на дебатните часови и сл. Токму во тековното проверување и оценување наставникот применува различни начини, постапки и техники на проверување и оценување на учениците.

Проверувањето и оценувањето на знаењата на учениците по завршувањето на наставата е познато под името *завршно проверување* и е мошне актуелно во современата настава. Тоа се изведува усно и писмено, но и преку тестови на знаења, кои, особено во последнава деценија, се речиси доминантен начин на проверување и оценување на знаењата на учениците.

Во нашата образовна практика проверувањето и оценувањето на знаењата главно го врши предметниот наставник. Меѓутоа, денес е актуелно и често применувано и оценувањето на знаењата на учениците од стручни лица кои не се наставници од училиштето. Според тоа, проверувањето и оценувањето може да се врши *интерно*, од предметниот наставник, но и *екстерно*, од надворешни стручни лица.

Интерното проверување и оценување на знаењата се одвива во континуитетот на наставниот процес. Во него инвентивниот наставник по Етика применува различни начини, методи и постапки за кои цени дека се најсоодветни за оформување на оценката што ќе им ја даде на неговите ученици.

Екстерното проверување се врши, главно, со примена на тестови на знаења, изработени од овластени стручни лица или институции. Самиот акт

на тестирање се сведува на ниво на техничка комуникација. Во функција на објективноста, тестирањето можат да го вршат внатрешни или надворешни лица (тестатори). Не мислиме дека е правилно ако се смета дека тие не треба да бидат од научната област која е основа на воспитно-образовниот процес, т.е. дека во случајот на етичката настава тие не треба да бидат по вокација и образование стручњаци по Филозофија. Тестирањето не е механички процес, туку особен начин на проверка на знаењата, па за негово успешно изведување и сведување на резултатите не се достатни само низа автоматски постапки, туку и знаење и активно учество на оценувачите.

Проверувањето и оценувањето на знаењата на учениците по Етика најчесто се врши според методите, постапките и техниките на филозофската едукација, т.е. усно, писмено и со тестови на знаења, иако - како што се покажа во Експерименталната настава по Етика - може да се применат сите други начини кои се актуелни во педагошката практика денес.

Усно проверување и оценување на знаењата

Усниот начин на проверување и оценување на знаењата се применува во сите видови наставна работа и по сите наставни предмети, а до скоро време во педагошката практика тоа беше речиси единствен или доминантен начин на оценување. Усното проверување претставува непосредна комуникација меѓу наставникот и учениците. Во неа тој усно поставува прашање, а ученикот одговара исто така усно.

При проверувањето на знаењата, комуникацијата помеѓу наставникот и ученикот може да биде во форма на дијалог, но и како монолог на ученикот. За да се оствари процесот на проверка на знаењата, неопходно е наставникот, во рамките на оперативното планирање (дневната подготовка), да ги изврши потребните подготвителни дејства. Подготовките треба да содржат избор на наставна содржина или наставна тема кои ќе бидат предмет на дискусија и оценување, потоа избор на прашањата со кои ќе се утврдува

степенот на усвоеноста на знаењата, определување на времето што е потребно за квалитетна проверка на знаењата и сл. Со тоа ќе се постигне висок степен на педагошка ефикасност на часот по Етика предвиден за овој вид наставна работа.

Дијалогот во процесот на оценување во наставата по Етика е многу корисен начин за ученикот со оглед на тоа што го поттикнува неговото интересирање за етичките прашања, придонесува за концентрирање на мислењето врз конкретен проблем, помага ученикот да се оспособи за диференцирање и точно формулирање на проблемот, развива кај него самостојно и критичко мислење и толерантен однос во комуникацијата. При тоа тој ја совладува личната инхибиција, стекнува самодоверба и може јасно и концизно да ја изрази својата етичка мисла.

Дијалогот како начин на проверување и оценување, и воопшто како наставен метод во процесот на подучувањето и учењето, треба да биде многу честа форма на комуникација со учениците во Етичкото образование. Преку него се доаѓа до интелектуална стабилност и автономија, до слобода на мислењето, до духовна широчина и до апликација на ангажираноста и на чесноста како морални вредности и квалитети на младата личност. Некои ученици се подготвени за учество во дискусијата, некои не се. Наставникот има обврска сите ученици постапно да ги вклучува во дијалогот и да ги подготви за квалитетно учество во расветлувањето на етичките прашања.

Изведувањето на оценката на ученикот треба да произлезе и од неговото учество во дискусијата. Секое учество на ученикот во расправата наставникот има обврска прецизно да го бележи, евидентира и вреднува.

Покрај тоа, по завршувањето на секоја дискусија наставникот има обврска да даде повратна информација во форма на кусо резиме, во кое ќе го изнесе своето мислење за учеството и придонесот на секој ученик одделно. Повратната информација претставува стимул за учениците кои континуирано работат, а едновременно е и опомена за оние кои сè уште посериозно не се вклучени во процесот на учење на наставното градиво. Тоа е индикатор дека наставникот треба да преземе и други педагошки постапки

(дополнителна настава, консултации и сл.) за подготовка на учениците кои заостануваат во напредувањето, со цел и тие да можат непречено да се вклучат во етичката едукација.

На часот по Етика дијалогот може да се води во сите наведени наставни форми на овој метод, но се неопходни оперативни подготовки на наставникот за часот по Етика предвиден за повторување, утврдување или генерализација на ученичките знаења.

Монологот во наставата по Етика се користи и во процесот на проверувањето и оценувањето на знаењата на ученикот. Монологот многу често се употребува и во денешната настава. Тој претставува стандарден и добар начин ученикот да го соопшти своето мислење или својот став за некое етичко прашање. Во практиката сè уште се чести наставните ситуации кога наставникот го прозива ученикот и му поставува прашање и бара од него, од место или пред таблата, со подолг монолог редоследно да ги репродуцира наставните содржини како што се изложени во предавањето или во учебникот. Додека тој одговара останатите ученици остануваат неангажирани, пасивни или се во очекување тие да бидат повикани за проверка на нивните знаења. Тоа, главно, се случува при крајот на класификационите периоди, кога сите ученици треба да имаат оценки, па во педагошката практика ова е познато под името “кампањско оценување“. Доколку монологот е поставен во ваква наставна ситуација, ефектот од неговата примена е речиси незначителен во процесот на етичкото подучување и учење.

Но, овој начин на проверување и оценување има свои вредности. За тие да дојдат до израз, на часот по Етика е потребно да се почитуваат основните дидактички барања, при што треба да се решат неколку мошне важни прашања. “Пред сè треба точно да се предвиди што ќе работат сите останати ученици додека го испрашуваме поединецот. Нормативните барања дека останатите ученици мораат со внимание да го следат одговорот на

своите другари и да бидат мисловно активни со нив е секако пушта желба, којашто, меѓутоа, обично е тешко остварлива”.¹⁹¹

Тогаш кога се применува монологот како начин за проверување на знаењата на учениците, на оние ученици кои не се проверуваат и оценуваат токму на тој час по Етика треба да им се најде начин за нивно вклучување во корисна тн. “тивка работа” или треба да се ангажираат со поставување на куси “летечки” прашања или со друг вид таква активност, и сл.

Во таа смисла, монологот како метод на усно проверување на знаењата на учениците во наставата по Етика треба да се применува секогаш кога наставникот ќе оцени дека ќе придонесе за развојот на вештината на говорењето, за начинот на држење, за концизноста и јасноста во излагањето, за надминувањето на стравот од јавен настап и сл. Меѓутоа, монологот треба да биде само еден од начините на изведување на оценката по Етика на ученикот, а сигурно не и единствен.

Од аспектот на стичката компонента за примена на монологот како начин на проверување и оценување на знаењата на ученикот, мошне е важно испрашувањето да се прекине во моментот кога нема да се добие бараниот одговор - со цел оттука да не произлезе автоматски негативна оценка, односно тоа да биде клучен доказ дека ученикот не го научил наставното градиво. Со тоа му се дава простор на ученикот да научи за некој од наредните часови, кога, веројатно ќе покаже потребен квантум на знаења, што е и крајна цел и задача на наставата по Етика.

Усното проверување и оценување на ученичките знаења со сите предности и недостатоци и натаму ќе се применува во Етичкото образование паралелно со останатите начини. Доколку добро се знаат неговите вредности, со навремени и темелни оперативни подготовки наставникот може успешно да ги отстранува или ублажува неговите недостатоци.

¹⁹¹ Dr Ivan Furlan, *Upoznavanje, ispitivanje i ocenjivanje učenika*, op. cit., str. 84.

На часот по Етика, доколку наставникот се одлучи да применува устен начин на проверување и оценување, временската артикулација може да ја реализира според следниов распоред:

- 24 прашања во траење од минута и пол 36 минути
- 10 “летечки” прашања во траење од половина минута 5 минути
- административни работи со паралелката 4 минути

Вкупно: 45 минути.

Усниот начин на проверување и оценување на знаењата, без разлика дали е по пат на дијалог или монолог, наставникот треба да го врши со издржани оперативни подготовки, кои се однесуваат на временската артикулација на часот, на дефинирањето на содржините кои се предмет на проверување и оценување, на формулирањето на прашањата (главни и помошни), на начинот на ангажирање на другите ученици, на свиденцијата на одговорите, на целосна јавност во оценувањето итн., со што ќе го направи прифатлив и за учениците.

Писмено проверување и оценување

Суштината на писменото проверување и оценување на ученичките знаења се состои во тоа што наставникот поставува прашања или задачи во писмена или усна форма, а учениците задолжително одговараат во писмена форма. Во наставната практика се среќаваат различни видови писмени начини на проверување и писмени изработки на учениците, кои имаат дидактичка вредност во проверувањето и оценувањето на учениците. Тоа се писмените работи, писмените вежби, домашните писмени задачи и разни писмени изработки (есеи, осврти и сл.).

Во Експерименталната настава по Етика беа применети речиси сите видови начини на писмено проверување и оценување на ученичките знаења.

Овој метод се покажа мошне успешен како постапка за изведување на оценките на учениците.

Писмениите работи се вид на писмено проверување на знаењата на учениците на конкретна етичка тема. Темата се определува и најавува благовремено и се евидентира во актите предвидени за педагошката евиденција (дневникот за работа на паралелката). Писмените работи се пишуваат еден школски час во траење од 45 минути. Се оценуваат стандардно, а оценките, со коментар за квалитетот на писмената, наставникот ги соопштува јавно пред учениците од целата паралелка. Добро е ако карактеристичните писмени задачи се прочитаат целосно или делумно јавно пред сите ученици. Доколку резултатите на писмената работа не ги задоволат поставените барања и генерално се оценат со незадоволителна оценка, писмената работа се повторува. Тогаш се повторуваат, со уште поголема претпазливост и концентрираност, подготовките за нејзино извршување.

Писмените работи се задолжителни за учениците и на матурскиот завршен испит. Во рамките на писмената работа по Македонски јазик и литература задолжително се нуди и тема по слободен избор на ученикот, а овие теми во практиката најчесто се токму од областа на моралот и Етиката. За прегледување и оценување на овие теми се задолжува и наставникот по филозофската група предмети како трет рамноправен член на матурската комисија.

Ваквата поставеност на матурскиот испит во нашето средно образование го обврзува наставникот по Етика во текот на наставата да го примени писменото оценување на учениците, иако овој начин на оценување не е предвиден како задолжителен во Наставната програма по Етика.

Во стандардниот начин на оценување на писмените работи се користат определени критериуми, кои се однесуваат на точноста на материјалните факти, но и на начинот на писмено изразување и користење на јазичната апаратура и сл. Оценката се впишува на листот на кој е изработена писмената работа. Предноста на овој начин на оценување на писмените

работи е во тоа што учениците и сами можат да се уверат во квалитетот на сопствената изработка и да ги согледаат своите евентуални пропусти и грешки, а размената на мислење со наставникот дава шанса да се разјасни она што не е јасно и да се поправи она што треба да биде поправено.

Писмениите вежби се помали писмени изработки. Тие во наставата по Етика се покажаа како мошне прифатлив начин на проверување на знаењата на учениците за одредени наставни теми или за конкретни етички прашања.

Писмените вежби како самостојни изработки придонесуваат за осамостојување на учениците во работата, за развивање на мислењето и на културата на писменото изразување на ученикот. На еден дел од часот по Етика, во определено време (15-20 минути), учениците треба да ја мобилизираат мислата врз конкретна тема или етичко прашање, да изработат заокружен писмен состав со доволно факти, мисли и етички пораки и да ги покажат усвоените знаења од наставната тема.

За изработка на писмените вежби не е потребно претходно известување и посебна подготовка на учениците, како што е случај и обврска кај писмените работи, бидејќи се работат на тема која произлегува од тековната наставна содржина или е по избор на учениците.

Во текот на Експерименталната настава по Етика во учебната 1998/99 година во сите четири училишта писмените вежби наставниците ги користеа како тековен начин на проверување и оценување на знаењата на учениците, но и како начин за добивање на повратни сознанија за степенот на усвоеноста на наставните содржини. "Писмените вежби би имале двојна улога - би придонеле за подобро совладување на етичката проблематика и за согледба на достигнатите сознанија на учениците. Со тоа оваа дидактичка форма би претставувала и можен начин за евалуација на ученичкиот ангажман и сознанија и би можела да биде еден од начините на кој би се градела оценката по предметот Етика".¹⁹²

¹⁹² Јован Лозановски, *Етичкото образование во средните училишта во Република Македонија*, магистерски труд, цит. дело, стр. 49.

Писмените вежби беа често пати користени во наставата по Етика. Тоа го покажуваат бројот и содржината на темите кои беа предмет на обработка. Како позначајни теми кои беа предмет на ваква писмена разработка на часовите по Етика ги приведуваме: "Што очекувам од наставата по Етика", "Позитивен пристап кон животот - да или не", "Како би бил среќен", "Зошто прејадувањето се смета за грев", "Зошто правам добро", "Вредности" и сл. Тоа покажа дека изборот на темите за овој вид писмено проверување и оценување на знаењата на учениците во Етичкото образование е голем.

Есејот како писмена изработка во наставата по Етика е прифатен и како начин на проверување и оценување на знаењата на учениците. Есејот претставува куса писмена елаборација (расправа) за некое етичко прашање. Во таа смисла есејот треба да е напишан течно, во строго збиена литературна и лесно разбирлива форма, со креативен пристап на ученикот во обработката на темата како негов придонес кон нејзино разбирање и аргументирање на етичкото решение во врска со неа. Како таков, есејот наликува на некој вид популарна литературна творба.

Во етичката едукација есејот претставува писмена стручна разработка на конкретна етичка тема. Со стилот и јазикот остава впечаток дека е литературна творба, но со предметот на разработка (темата) есејот е многу поблизок до стручен труд. Оваа карактеристика есејот го вредува во оние писмените изработки на учениците кои овозможуваат проверување и оценување на нивните знаења по Етика.

Наставникот има обврска да го прегледа есејот на секој ученик одделно, стручно да го анализира и оцени, а своите сознанија и оценката јавно да ги изнесе пред учениците од целата паралелка. Карактеристичните есеи треба да се претстават пред сите ученици во паралелката. Оценката на есејот, исто така, треба да биде еден од елементите за изведување на оценката по Етика на ученикот.

Домашните задачи се посебен вид на писмено проверување на знаењата на учениците. Тие претставуваат писмени изработки на учениците

кои се подготвуваат надвор од наставата (најчесто дома) во времето помеѓу два соседни часови по Етика. Учениците можат да ги изработуваат поединечно или во група, што зависи од видот на добиената задача.

Поединечно се работат оние домашни задачи со кои наставникот има за цел да го провери степенот на усвоеност на актуелната наставна содржина. Нив ги работат задолжително сите ученици. Групно, пак, се изработуваат оние задачи кои можат да се поделат на неколку помали етички проблеми и чија изработка претставува прилог кон анализата на некој поширок етички проблем и може да биде пат за осознавање на погледите и етичкиот став на младата генерација.

Домашната задача, главно, се прегледува и презентира во воведниот дел на наредниот час. Резултатите кои учениците ги покажале во домашните писмени изработки наставникот треба кусо да ги коментира, а оценката на квалитетот да ја забелсжи за секој ученик одделно. Белешките за изработените домашни задачи наставникот треба да ги користи како сознанија кои рамноправно учествуваат во изведувањето на оценката по Етика.

Проверување и оценување со тесстови на знаења

Иако тестот на знаење може да се вброи во писмените начини на проверување и оценување, поради неговото сè поголемо значење во процесот на евалуацијата на ученичките знаења во современата настава на сите образовни нивоа и по сите наставни предмети, овој начин го издвојуваме во посебно поглавје.

Тестот на знаење во наставата по Етика може да се користи во текот на целата наставна година, и тоа на почетокот како претходно, иницијално проверување на знаењата, потоа во текот на наставата како тековно или тематско проверување и оценување, а на крајот како начин за завршно проверување и оценување.

Тестот на знаења по Етика може да биде изработен од наставникот или од проектен тим (како што беше случај со Експерименталната настава по Етика), односно од овластена стручна институција. Во првиот случај станува збор за нестандардизиран или тековен тест на знаења, додека во вториот случај тоа е стандардизиран тест на знаења со сите мерни карактеристики и со претходно баждарење врз репрезентативен примерок.

Нестандардизираниот тест на знаења има ограничена употреба и е наменет за учениците на кои наставникот им предава Етика. Неговата употреба, како што веќе видовме, се вбројува во тн. интерно проверување и оценување и е мошне користен за оваа цел.

Тестот на знаења кој е стандардизиран има многу поширока примена. Образовните власти во името на квалитет на ученичките знаења одлучуваат да се применат инструменти кои обезбедуваат висок степен на објективност во процесот на проверувањето и оценувањето на ученичките знаења. Во тој случај се изработуваат стандардизирани тестови на знаења, а тестирањето, главно, се врши екстерно и од надворешни лица.

Тестот на знаења по Етика треба да биде валиден методичко-педагошки инструмент. Тоа се постигнува со почитување на основните карактеристики, како што се валидност, чувствителност, објективност, доследност, практичност и економичност. За стандардизираниот тест на знаења е мошне важно претходно да биде баждарен. Тестот на знаења, исто така, треба да ги задоволува барањата за демократичност. Тој треба задолжително да се чува во документацијата на училиштето, со што постигнатите резултатите секогаш се достапни за проверка од ученикот или од други заинтересирани лица.

Во тестот на знаења задолжително треба да се приведат куси упатства како неопходна помош за работата на ученикот, но и придружни помошни прилози за лицата кои ќе го вршат тестирањето, како што се "клучот" со точните одговори, експликацијата на бројот на бодовите кои се предвидени за секое прашање одделно и скалата од бодови за изведување на оценката.

Во Експерименталната настава по Етика во сите четири средни училишта беше применет инструмент за екстерна проверка на знаењата на учениците на крајот и на првото и на второто полугодие. Инструментот беше изработен од раководителот на проектот д-р Кирил Темков, а беше насловен како “Прашалник за учениците во Експерименталната настава по Етика”. Целта на прашалниците беше да се утврди рецепцијата на наставните содржини од страна на учениците кои ја следеа наставата по Етика.

Во прашалникот кој учениците го пополнуваа на крајот од второто полугодие беа поместени тринаесет прашања. Одговараа 81 ученик. Прашањата беа претежно од отворен тип, со исклучок на првото и седмото, каде беа понудени конкретни одговори и од учениците се бараше нивно заокружување.

На првото прашање: Кој е творец на таблицата на моралното сметање?, учениците требаше да заокружат еден од понудените одговори: Џон Стјуарт Мил, Џереми Бентам и Имануел Кант. Точно одговорија 50 ученици или 61,73%, неточно одговорија 28 или 34,56%, а 3 ученици или 3,71% не дадоа никаков одговор.

На второто прашање: Дали мислите дека моралното сметање дава основа за морална одлука?, позитивно одговорија 79 ученици или 97,54%, 1 ученик или 1,23% одговори негативно и 1 ученик или 1,23% не даде никаков одговор.

На третото прашање: Дали сте направиле обид за морално сметање во некоја ситуација откако со овој метод се сретнавте во наставата?, потврдно одговорија 65 ученици или 80,25%, одречно одговорија 15 или 18,52%, а само 1 или 1,23% не одговорија на ова прашање.

На четвртото прашање: Што е Биоетика?, соодветна дефиниција дадоа 69 ученици или 85,19%, неточна дефиниција 10 или 12,39%, а 2 или 2,46% не дадоа никаков одговор.

На петтото прашање: Наведете ги групите на зависностите од аспектот на изворот и на предметот на зависностите - точно одговорија 79 ученици или 97,54%, а само 2 или 2,46% одговорија неточно.

На шестото прашање: Одговорете искрено дали сте пробале дрога (или некој друг близок околу вас) и дали објаснувањата и поука за избегнување на дрогата во нашите лекции е добра?, кое, всушност е составено од два независни делови, учениците ги дадоа следните одговори: на првиот дел од прашањето 4 ученици или 4,94% одговорија потврдно, додека 76 или 93,83% одговорија дека не пробале дрога, а само 1 или 1,23% не даде никаков одговор. На вториот дел од прашањето потврдно одговорија 66 ученици или 81,48%, 14 или 17,29% одговорија одречно, а само 1 или 1,23% не даде никаков одговор.

На седмото прашање: Која човечка моќ е најважна за донесување правилна морална одлука?, учениците требаше да се одлучат помеѓу разумот, чувствата и волјата и да заокружат. Точно одговорија 73 ученици или 90,13%, неточно 7 или 8,46%, а 1 или 1,23% не даде никаков одговор.

На осмото прашање: Која с првата стичка норма за одбрана од зависностите?, неа точно ја наведоа 40 ученици или 49,40%, погрешаја 35 или 43,20% и 6 или 7,40% не дадоа одговор.

На деветтото прашање: Која (или кои две) од Десетте Божји заповеди ја (ги) сметаш за најважни во моралниот живот на човекот?, точен одговор дадоа 77 ученици или 96,06%, а само 4 или 4,94% не дадоа никаков одговор.

На десеттото прашање: Како е насловен текстот на моралниот говор на Исус Христос?, точен одговор дадоа 38 ученици или 46,92%, неточно одговорија 24 или 29,63%, а 19 или 23,45% не дадоа никаков одговор.

На единаесеттото прашање: Кои се врвните етички цели на денешницата?, точно одговорија 42 ученици или 51,85%, неточно 36 или 41,45%, а само 3 или 3,70% не понудија никаков одговор.

На дванаесеттото прашање: Кој е според Вас најважен животен проблем за кој Вие верувате дека би требало да биде решен за животот да биде добар?, правилен одговор дадоа 78 ученици или 96,30%, а само 3 или 3,70% воопшто не одговорија.

На последното, тринаесетто прашање: На крајот од оваа едногодишна настава по Етика - што мислите што е Добро, а што Зло?, 71 ученик или

87,66% дадоа дефиниции на овие основни етички категории, а само 10 или 12,34% не дадоа никаква дефиниција.

Анализата на резултатите од годишниот тест на знаења по Етика покажа дека 78,52% ученици одговорија точно на поставените прашања. Тој просек на одговорени прашања покажува дека е постигнат висок степен на усвоеност на наставните содржини по Етика. Процентот на неточните одговори е релативно мал и изнесува 17,20%, додека процентот на оние ученици кои не одговорија с речиси занемарувачки и изнесува само 4,20%.

x x x

Експерименталната настава по Етика покажа дека проверувањето и оценувањето на знаењата на учениците може да се врши со разновидни методи, постапки и техники и дека тие соодветствуваат на целта, задачите и содржините на Наставната програма по Етика.

Наставникот треба да ги избере оние начини, методи и постапки за проверување и оценување на ученичките знаења кои ќе му овозможат редовно следење на работата на сите ученици во паралелката, како и на секој ученик одделно. Со тоа навреме ќе се утврди дали некои ученици заостануват во следењето и усвојувањето на наставните содржини по Етика, или наставникот треба да преземе други соодветни педагошки постапки.

Предлог-Наставната програма по Етика за средните училишта е современ етичко-педагошки документ кој овозможува примена на голем број начини и постапки на проверувања и оценувања на ученичките знаења, како што се стандардизираните и нестандардизираните екстерни и интерни инструменти (тестови на знаења), како и усниот и писмениот начин на проверување и оценување на знаењата во сите облици и со потврдениот степен на ефикасност.

Писмените и други ученички изработки наставникот може да ги оформи во *ученичко портфолио*, што е современ и најдобар начин за објективно оценување. Овој метод им се допаѓа и на учениците и овозможува

нивно редовно и креативно однесување спрема етичката едукација. Овој начин може да се користи и како еден од елементите на оценување на постигањата на ученикот, можеби и како клучен за завршнатата оценка по предметот Етика. “Оценувањето на портфолиото обично започнува така што на почетокот од оценуваниот период наставникот на учениците им ги објаснува целите на учењето во дадениот период. Наставникот треба да ги наведе целите на содржината (т.е. знаењата и способностите кои треба да се стекнат со курсот) и целите на процесот (т.е. општи вештини на учење, и тоа: способност да се изнајдат врски, способност да се пишува и продуктивно да се работи во група)”.¹⁹³

Наставната работа организирана во форма на *етички работилници*, покрај перманентното пополнување на ученичките портфолија со разни ученички изработки (како што се работните постери и сл.), нуди нови можности за проверување и оценување на знаењата низ примена на различни современи стратегии, методи и постапки, кои промовираат критичко мислење и ги афирмираат моралните вредности на младите.

При тоа, особено треба да се нагласи потребата од почитување на етичката компонента на оценувањето во наставата по Етика. Кога ги оценува учениците, наставникот се оценува и самиот себе пред целата паралелка. Успехот или неуспехот на учениците во паралелката е истовремено и успех и неуспех на наставникот. Тој има обврска не само да ги учи учениците, туку и да ги научи за позитивна оценка. Со тоа го потврдува својот високо професионален однос и морал и недвосмислено се потврдува како педагог и вистински етичар.

¹⁹³ Чарлс Темпл, Џини Стил и Курт Мередит, *Планирање лекции и оценување* (подготвен за Проект “Со читање и пишување до критичко мислење”), прирачник 6, Институт “Отворено општество”, Скопје, 1998, стр. 66-67.

ЗАКЛУЧОК

Во оваа докторска дисертација се изложени согледбите за нашите и светските искуства во организацијата на Етичкото образование во средните училишта. Тие не се малечки, зашто Моралното воспитание е конститутивен дел на секој воспитно-образовен процес, но се релативно нови од аспектот на воспоставувањето и ширењето на Етичкото образование на средно-школското и на претходното, основношколското ниво. Целта на Етичкото образование е востановување и изградба на моралниот хабитус на личноста, но на овој сложен пат негови средства се пред сè когнитивниот развој и сознанијата за моралот и Етиката, а не воспитувањето на волјата или наметнувањето на моралните вредности.

Во таа смисла, овој предмет е нов во едукативната практика, а со тоа и полн со предизвици за едукативната теорија. На многу места во светот се прават обиди за воведување на редовна настава по Етика во основното и во средното образование и тие се придружени од соодветни истражувања, анализи, предлози и препораки од тамошните наставници - етичари и педагози. И ние ги надминавме почетните пречки на нашиот пат кон редовно и развиено Етичко образование на младите. Се приклучивме кон иницијативата на УНЕСКО за воведување на вакво образование и на тоа му дадовме свои, карактеристични и автентични белези. Имаме оригинално искуство во афирмирањето на Етичкото образование на младите и на најмладите, воведвме еден голем експеримент во наставата по Етика со одлични резултати и ги испитувавме различните димензии на овој нов образовен предмет.

Неговите содржини беа испитани во непосредната едукативна практика на нашите млади од сите класови во средните училишта и во неколко градови на нашата земја. Примечивоста на темите, идеите, целите и пораките на Етичкото образование беше проверена во еден реален воспитно-образовен процес. Оправданоста на воведувањето на вакво образование во

нашето школство беше докажана со научна строгост и со аналитички средства. Дури е оправдано и малечко стеснување на можната широка етичка проблематика која ги интересира младите и чие сознание им е потребно. Главните концепции од нашата етичко-едукативна практика ги образложивме во нашиот магистерски труд посветен на Етичкото образование во средните училишта во Република Македонија.

Но, со првите искуства на етичката едукација на ова ниво се отворија бројни прашања на етичката дидактика. Како да се организира настава по Етика во средните училишта, како таа да се осмисли како дневна, месечна, периодична и годишна задача, како да се постави наставникот во подготвувањето и во изведувањето на оваа настава, како да се користат разните наставни методи, форми и средства во оваа едукација, како да се анимираат учениците за прифаќање на идеите на Етичкото образование, како тие да се ангажираат во овој сложен и долготраен воспитно-образовен процес, како да се обезбеди нивно рамноправно соучество во едукативните дејства, како да се искористи нивната енергија за раздвижување на нивниот дух и за нивна етичка изградба, како да се евалуира нивната работа, напредување и стекнато знаење?

Овие множества “како“ се надополна на суштественото “што“ - како база на Етичкото образование во смисла на неговата концепција, содржина, тематика и етичка смисла. Овие “како“ се педагошката димензија на филозофските и општочовечките аспекти на наставата по Етика. Сите дилеми кои ја следат Методиката на наставата по Филозофија и по филозофските предмети воопшто, се појавуваат и во наставата по Етика. Уште повеќе, тие се придружени со силната моќ на денешната потреба од Етика и на зголемената општествена тензија околу етичките прашања и дилеми.

Во наставата по Етика тие не се решаваат само како концепциски проблеми, во смисла дека ќе се анализира некој став, ќе се подложи на критика и ќе се изложи едно поинакво, поисправно гледиште. Во наставата по Етика личноста на младите се обликува за да можат да се исправат пред

етичките дилеми кои ќе ги пресретнат во нивниот живот и да најдат вистински одговор кој ќе води кон натамошниот развиток на светот, во којшто тие треба да си пронајдат погодна почва за живеење, за работа, за основање семејство и за одгледување деца и за многу слични активности од коишто се состои животот на секоја единка и на сите луѓе во заедницата. А за таа цел треба да ги развиваат социјалните и меѓучовечки односи, да го унапредуваат меѓусебното разбирање, да создаваат услови за дијалог, толеранција и мир, да ја градат демократијата и прогресот при сите конвулзии и предизвици од природен и социјален карактер, кои се зголемуваат во современиот свет.

Во таа смисла, наставата по Етика партиципира вистински во изградбата на личноста на младиот човек и тоа е нејзина цел откако Жан Пијаже пред 65 години го идентифицираше проблемот на моралниот развиток од хетерономна кон автономна личност. Но, во тоа таа учествува со сиот комплекс на моќните педагошки сознанија и средства. Современата настава по Етика се развива паралелно со подемот на современата педагогија во нејзината технологија и методологија. Во училиштата Етиката не се предава - и не треба да се предава - како доцирање, како изложување на ставови и како нивно наметнување, туку како комплексна педагошка интеркација меѓу целите и средствата, меѓу содржината и методите, меѓу наставникот и учениците, меѓу училиштето и идната заедница, чии активни членови како етички личности треба да станат овие млади суштества, кои на часот по Етика треба да развијат имагинација, интересирање, желба за сознанија, а особено дарба и сила на своите морални потенцијали и етичка креативност.

Во оваа докторска дисертација се изложени формите на работа, методите и средствата на наставата по Етика во средните училишта. Нив ги прикажавме според ставовите на познатите истражувачи - филозофи и педагози, но и според нашите лични искуства во наставата по филозофските предмети и особено по Етика. На оваа, на наставата по Етика, им ги посветивме последните години од нашата дејност, со амбиција да дадеме

придонес кон развитокот на нашата младина, на нашето школство и на нашето Филозофско образование, а со тоа и на нашето општество, на кое најмногу му се потребни зрели, млади, активни и етички сигурни личности. Во бројните активности околу воведувањето и првичното изведување на Етичкото образование на младите кај нас дознавме многу работи. Чиниме дека главните и најважните ги изложивме во оваа дисертација.

Се надеваме дека нашите сознанија и предлози за работа во наставата по Етика ќе им послужат на сите колеги кои наскоро ќе почнат да учествуваат во Етичкото образование, кое се наметнува со сè поголема неумитност на нашето школство. Етичките теми се јавуваат во сите наставни предмети и теми, пред низа морални дилеми се исправени и наставниците, и родителите, и самите ученици, етичките прашања и идеи ја опседнуваат и јавната свест и секоја личност одделно. За таа цел е добро да се знае како точно, прецизно, научно образложено и педагошки успешно може да се настапува при Етичкото образование.

Нашата дисертација претставува прилог кон тие современи дилеми, цели и задачи на воспитно-образовната дејност кај нас, кој низ филозофската содржина и етичката тематика ги допира длабочините на современото човекување и се обидува да ги подготви младите личности за најсуштествените предизвици, пред коишто можат да се најдат во овој разнеситен, разгорен и песимистички настроен свет.

Етиката е оптимистичка наука за живеењето. Таа учи како да се престојува на земјата со градење на себе како личност и со почитување на другите, на ближниот, како основен елемент на животот. Етиката му дава шанса секому да се осознае себе и да ги спознае можните човечки одговори на вистинските животни предизвици, да го избере Доброто и да го избегнува Злото.

Во таа смисла, во оваа дисертација не беа заобиколени тематиката и методите на Моралното воспитание, но дисертацијата е сконцентрирана пред сè врз Етичкото образование, врз неговите димензии, аспекти и елементи, а

особено врз неговите методи, форми и средства, со кои сознанијата на Етиката им стануваат достапни на учениците.

Тие млади личности имаат право на најдобро во нивниот развиток, а тоа денес е токму Етичкото образование, на чија суштина и потреба, како и на Методиката на наставата по Етика му е посветен овој научен труд, кој е направен и врз нашите автентични искуства од македонското школство и од првите форми и искуства од наставата по Етика во него.

Се надеваме дека како таков овој научен труд ќе даде придонес кон оправдувањето на нужноста од воведување на настава по Етика на сите образовни нивоа кај нас, за што и во оваа дисертација даваме доволно материјали од нашите етичко-педагошки истражувања.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреев, Марин *Процесът на обучението*. Дидактика, Университетско издателство "Св. Климент Охридски", София, 1996.
- Аристотел, *Избор*, увод, превод од старогрчки, предговор, речник и преводно образложение Витомир Митевски, Матица македонска, Скопје, 1998.
- Ачкоска, д-р Виолета, *Методика на наставаа по Историја*, Универзитет "Св. Кирил и Методиј" - Филозофски факултет, Скопје, 2001.
- Bekon, Frensis, *Eseji moralni i politički - Atlantida*, Kultura, Beograd, 1967.
- Bertonceļj, prof. Ivan, *Metoda predavanja (s osnovama retorike)*, Informator, Zagreb, 1966.
- *The Book of Virtues. A Treasury of Great Moral Stories*, Edited with Commentary by William J. Bennett, Simon & Schuster, New York, 1993.
- Bridoux, André, *Morale*, Librairie Hachette, Paris, 1945.
- Čehok, Ivan, *Etika 1: Čovjek - biće susreta* (Udžbenik za 1. razred srednje škole), Drugo, izmjenjeno i dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1998.
- Čehok, Ivan, *Etika 3* (Udžbenik za 3. razred), Školska knjiga, Zagreb, 1997.
- Damianova-Ivanova, A., *L'enseignement secondaire en Bulgarie*, Editions du Conseil de l'Europe, 1995.
- Davis, Michael, *Ethics and the University*, London - New York, Routledge, 1999.
- Декарт, Рене, *Научна расправа за методот како правилно да го водиме својот ум и да ја бараме вистината во науките*, превод д-р Кирил Темков, Епоха, Скопје, 1996.
- *Dictionnaire d'éthique et de philosophie morale*, sous la direction de Monique Canto-Sperber, Presses universitaires de France, Paris, 1996.
- Diels, Hermann, *Pred Sokratovci*. Fragmenti, I-II, Naprijed, Zagreb, 1983.
- Дрваров, Дине, *Културата на говорот*, Факултет за драмски уметности, Скопје, 1995.
- Đorđević, dr Jovan - dr Nikola Potkonjak, *Pedagogija*, Peto dopunjeno izdanje, Naučna knjiga, Beograd, 1990.

- Đorđević, Jovan, *Savremena nastava. Organizacija i oblici*, Naučna knjiga, Beograd, 1981.
- Đurić, Miloš N., *Istorija helenske etike*, BIGZ, Beograd, 1976.
- *Ethics*, Edited by Peter Singer, Oxford University Press, Oxford, 1994.
- *Ethik-Lesebuch. Von Platon bis heute*, Herausgegeben von Robert Spaemann, Piper Verlag, München - Zürich, 1987.
- *Etická výchova*, Schválilo Ministerstvo školstva Slovenskej republiky 24.2.1997 s platnosťou od 1.9.1997, Bratislava, Ministerstvo školstva Slovenskej republiky, 1997.
- *Етиката е суштинска*. Писмо од група студенти по Филозофија на Филозофскиот факултет во Скопје, „Форум“, Скопје, бр. 7, 27 март 1998, стр. 7.
- Filipović, Nikola S., *Didaktika 1*, III izdanje, Svjetlost, Sarajevo, 1988.
- *Философски текстове* (за кандидатстудентски изпит), ред. Димитър Денков и Иван Колев, изд. Философска фондация Минерва, София, 1996.
- Flavije Arijan, *Priručnik Epiktetov*, Kultura, Beograd, 1958.
- Франговска, Јасна, *Императив на оцелојување*,. Големото враќање на Етиката, „Македонија Денес“, Скопје, 19 ноември 1998, стр. 54-55.
- Furlan, dr Ivan, *Upoznavanje, ispitivanje i ocjenjivanje učenika*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1964.
- Fürstova, Mária - Jürgen Trinks, *Filozofia*, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1996.
- Герджиков, Сергей, *Кратка илюстрирана филозофија*(Съкратен вариант на учебника *Философия за 11. клас* по програма за професионалните училишта), изд. Екстрем, София, 1995.
- Герджиков, Сергей, *Философия за 11. клас*, изд. Екстрем, София, 1996.
- Герджиков, Сергей, *Философия прима*. Композици за пълен курс (Въпроси - текстове - казуси - тестове по учебника *Философия за 11. клас*), изд. Екстрем, София, 1994.
- *Глобално и тематско планирање на Експерименталната настава по Етика*, изработиле д-р Кирил Темков и Јован Лозановски, „Етички тетратки“, Скопје, бр. 3, есен 1998, стр. 3-8; исто и прилог бр. 10 кон магистерскиот труд на Јован Лозановски, *Етичкото образование во средните училишта во Република Македонија*, Скопје, Филозофски факултет, 1999.

- *Глобално и тематско планирање на Експерименталната настава по Етика во Основното училиште "Партизанија Зографски" во Скопје*, изработиле д-р Кирил Темков, д-р Олга пешевска-Заревска и м-р Јован Лозановски, "Етички тетратки", Скопје, бр. 6, зима-пролет 2000, стр. 7-12.
- *Годинаџа на оланка*, „Денес“, Скопје, бр. 64-65, 31.12.1998, стр. 59.
- Грасиан, Балтасар, *Изкуството на животнейската мъдрост*, Кибеа, София, 1997.
- Graham Scott, Gini, PhD, JD, *Making Ethical Choices - Resolving Ethical Dilemmas*, St. Paul (Minnesota, USA), Paragon House, 1998.
- Heidbrink, Horst, *Psychologie morálního vývoje*, Portál, Praha, 1997.
- Höffe, Otfried (Hrsg.), *Lesebuch zur Ethik*. Philosophische Texte von der Antike bis zur Gegenwart, Verlag C.H. Beck, München, 1998.
- *Иницијатива за воведување настава по Етика во средното образование*, на 5 март 1998 г. испратена до Министерот за образование на Република Македонија од проф. д-р Трајан Гоцевски, проф. д-р Виолета Панзова и проф. д-р Кирил Темков, „Етички тетратки“, Скопје, бр. 2, лето 1998, стр. 3-6.
- *Иницијатива за воведување Етика во високото образование во Република Македонија*, на 5 март 1998 г. испратена до Ректоратот на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје од проф. д-р Трајан Гоцевски, проф. д-р Виолета Панзова и проф. д-р Кирил Темков во име на Филозофскиот факултет во Скопје (во ракопис).
- Йотов, Стилијан, *Въведение във философия на правото*, изд. Философска фондация Минерва, София, 1994.
- *Juger par soi-même*, "Philosophie", Paris, No 1, 1995, p. 1.
- Justin, Janez - Maja Zupančič - Igor Ž. Žagar, *Državljanska vzgoja in etika*. Delovni zvezek za 7. razred, zal. i-2, Ljubljana, 1999.
- Justin, Janez - Vinko Potočnik Marjan Šimenc - Darko Štrajn - Maja Zupančič - Igor Ž. Žagar, *Državljanska vzgoja in etika*. Delovni zvezek za 8. razred, zal. i-2, Ljubljana, 1999.
- Kartovaara, El., *Secondary education in Finland*, Council of Europe Press, 1996.
- Камчева-Лакинска, Д-р Благородна, *Самостојната работа на ученикот во наставата*, Второ дополнето издание, Кавадарци, Даскал Камче, 1996.

- Кант, Имануел, *Критика на практичниот ум*, предво д-р Кирил Темков, Метафорум, Скопје, 1993.
- Kant, Emmanuel, *Leçons d'éthique*, Le Livre de poche, Paris, 1997.
- Kant, Emanuel, *Metafizika čudoređa*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.
- Kant, Imanuel, *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981.
- Кикерон, Марко Тулиј, *Дијалози*, превод Љубинка Басотова, Скопје, 1985.
- Kiczko, Ladislav - Miroslav Marcelli - Erwin Waldschütz - Milan Zigo, *Dejiny filozofie*, druhé vydanie, Slovenské pedagogické nakladatel'stvo, Bratislava, 1996.
- Кларин, М.В., *Педагошката технологија во наставниот процес*, Педагошки завод на Македонија, Скопје, 1995.
- Kohlberg, Lawrence, *The Philosophy of Moral Development*, Moral Stages and the Idea of Justice, San Francisco, 1981.
- Колев, Иван - Димка Гичева - Александър Гънгов, *Апологија по философия за II. клас*, Просвета, София, 1992.
- Колев, Иван - Райчо Пожарлиев - Пламен Макариев, *Философия*. Учебно помагало за средните училишта, изд. Лик, София, 1995.
- Колев, Иван - Райчо Пожарлиев, *Философия*. Систематична антологија, изд. Лик, София, 1996.
- Колев, Иван, *Философия на изкуството*. Тематична антологија, изд. Лик - Вермеер, София, 1996.
- Колев, Иван - Димитър Тафков, *Философия на правото*. Въведение за 10. клас на СОУ, изд. Лик, София, 1996.
- Колев, Иван - Димитър Тафков, *Философия на правото*. Антологија, изд. Лик, София, 1995.
- Конфучие, *Големото учење - Средниот пат - Аналекти*, превод Мето Јовановски, Култура, Скопје, 1994.
- Marian Košč, *Základy psychologie*, druhé vydanie, Slovenské pedagogické nakladatel'stvo, 1996.
- Kratochvilová-Miedzgová, Jana, *Etika pro střední školy*, Nakladatelství Kvarta, Praha, 1996.
- Krsková, Alexandra - Darina Krátka, *Základy práva a ochrana spotřebitel'a*, druhé vydanie, Slovenské pedagogické nakladatel'stvo, Bratislava, 1996.
- Ksenofont, *Uspomene o Sokratu*, Kultura, Beograd, 1964.
- Лабрюйер, Жан дьо, *Характери - или нрави на сегашния век*, Варна, изд. "Георги Бакалов", 1976.

- Ларошфуко, Франсоа дьо, *Максими и размисли върху морала*, Комо, София, 1994.
- Ladislav Lencz, *Etická výchova pre cirkevné školy*, časť 1-2, Metodické centrum, Bratislava, 1997.
- Lencz, Ladislav - Ol'ga Križova, *Metodický materiál k predmetu Etická výchova*, Metodické centrum, Bratislava, 1993.
- Lencz, Ladislav a kol., *Metodický materiál II k predmetu Etická výchova*, Metodické centrum, Bratislava, 1994.
- Lencz, Ladislav - Eva Ivanova, *Metodický materiál III k predmetu Etická výchova*, Metodické centrum, Bratislava, 1995.
- Lencz, Ladislav, *Metódy etickej výchovy*, Metodické centrum, Bratislava, 1996.
- Lencz, Ladislav, *Pedagogika etickej výchovy. Výchova k prosociálnosti*, Metodické centrum, Bratislava, 1996.
- F. Lever - L. Maurizio - Z. Trenti, *Il Nuova Cultura e Religione 2*, Sositetà Editrice Internazionale, Torino, 1998 (IV area: *Morale*, p. 297-385).
- *Lexikon der Ethik*, Herausgegeben von Otfried Höffe, mit Maximilian Forscher, Alfred Schöpf und Wilhelm Voseenkühl, Verlag C.,H. Beck, München, 1997.
- Liebert, Arthur, *Ethik*. 6. Band der Quellen-Handbücher der Philosophie, Pan Verlag Rolf Heise, Berlin, 1924.
- Лозановски, Јован, *Етичкоџо образование во средниџте училишџта во Република Македонија*, ментор д-р Кирил Темков, Скопје, Филозофски факултет, 1999.
- Лозановски, Јован, *Народ и нација - настаџнок и развој*, Методски приказ, "Филозофска трибина", бр. 9-10, Скопје, мај 1985, стр. ???193.
- Лозановски, Јован, *Опшџтинатиџа како заедница на работџниџте луѓе и граѓаниџте*, Практичен приказ на методска единица, во: *Прилози кон џерманенџноџо идејно, стџручно и методско усовршување на настаџвниџтиџте*, Материјали од семинар, Републички завод за унапредување на образованието и воспитувањето, Скопје, 1979, стр. 92-104.
- Лозановски, Јован, *Решавањето на националноџо џрашање во Јуѓославија*, Алтернативен приод во методска разработка на наставна содржина, "Филозофска трибина", бр. 7, Скопје, ноември 1981, стр. 271-281.
- Machalová, Tatiana - Jaroslav Hroch, *Základy filozofie*, IRIS, Bratislava, 1993.
- Marinković, Josip, *Metodika nastave filozofije*, Školska kniga, Zagreb, 1983.
- Маринова, Емилија, *Жан Пиаже - дваџта морала в свеџта на моралноџо сџждение на деџтеџто*, София, М-8-М, 1998.
- Marko Avrelij, *Dnevnik*, Slovenska matica, Ljubljana, 1971.

- Miedzová, Jana, *Základy Etiky*, Slovenské pedagogické nakladateľ'stvo, Bratislava, 1994.
- Miedzová - види Kratochvilová.
- Миочиновиќ, Љиљана, *Коѓниџивни и афекџивни чиниоци у моралном развоју*, Београд, Просвета, 1988.
- Mistrik, Erich, *Základy estetiky a etikety*, druhé vydanie, Slovenské pedagogické nakladateľ'stvo, Bratislava, 1996.
- Montenj, Mišel de, *Ogedi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1964.
- *The Moral Compass. Stories for a Life's Journey*, Edited with Commentary by William J. Bennett, Simon & Schuster, New York, 1995.
- Мутафчиева, Красимира, *Еџика*. Учебник за 10. клас, Лик, Софија, 1995.
- Мутафчиева, Красимира - Мариана Пенчева, *Еџика за 11. клас*, Просвета, Софија, 1992.

- *Nastavni programi za srednje škole*, Zagreb, {s.a.}.
- Николов, Николай - Сашо Марков, *Еџиџика* (9.-11. клас на средното общообразователно училище), изд Абагар, В. Търново, 1994.

- Ostin, Dž.L., *Kako delovati rečima*, Matica srpska, Novi Sad, 1994.

- *Панонски леѓенди*, превод Рада Угринова-Скаловска, Македонска книга, Скопје, 1970.
- *Париска декларација за филозофијаџа*, "Филозофска трибина", Скопје, бр. 12, зима 1996, стр. 144-146.
- Паулсен, Фр., *Сисџема на Еџикаџа съ очеркџ на Държавно џраво и Социолоџия*, I-II, Глобус, Софија, 1912.
- Pavićević, Vuko, *Osnovi etike*, Drugo, prošireno izdanje, BIGZ, Beograd, 1974.
- *Pedagogija*, I-II, red. Ljubomir Krneta, Nikola Potkonjak i dr., Matica Hrvatska, Zagreb, 1969.
- *Pedagoška enciklopedija*, I-II, red. dr Nikola Potkonjak i dr Petar Šimleša, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva i dr., Beograd i dr., 1989.
- Pedrini, G., *Secondary education in Italy*, Council of Europe Press, 1996.
- *Pensées sur la morale*, Textes choisis et présentés par André Comte-Sponville, Paris, Albin Michel, col. Carnets de philosophie, 1998.
- Пешевска-Заревска, Олга, *Темаџиско џланирање и метаодичка џорџџџовка на наставаџа џо филозофија во средниџе училишџа*, магистерски труд (ментор д-р Кирил Темков), Филозофски факултет, Скопје, 1995.

- Пешевска-Заревска, Олга, *Филозофска едукација во средниите училишта*, докторска дисертација (ментор д-р Кирил Темков), Филозофски факултет, Скопје, 1998.
- *Philosophie et démocratie en Europe*, Actes de la Conférence internationale organisée par l'UNESCO et. autr., Sofia, 1998.
- Piaget, Jean, *Le jugement moral chez l'enfant*, Presses universitaires de France, Paris, 1978.
- Pijaž, Žan, *Epistemologija nauka o čoveku*, Nolit, Beograd, 1979.
- Пијаже, Жан, *Развој на интелекцијата*, Просветно дело, Скопје, 1988.
- Piciga, D., *Secondary education in Slovenia*, Council of Europe Press, 1995.
- *Писмо до Деканатот на Филозофскиот факултет во Скопје* од проф. д-р В. Панзова и проф. д-р К. Темков од 21 јануари 1998 година - прилог бр. 2 кон магистерскиот труд од Јован Лозановски, *Етичкото образование во средниите училишта во Република Македонија*, Скопје, Филозофски факултет, 1999, стр. 114-115.
- *Писмо до јавноста за учење Етика во Република Македонија*, „Етички тетратки“, Скопје, бр. 1, пролет 1998, стр. 3.
- Платон, *Гозба или за љубовта - Федар или за убавината*, Македонска книга и др., Скопје, 1979.
- Платон, *Одбраната Сократова - Криџон - Фајдон*, Македонска книга и др., Скопје, 1983.
- *Правилник за начинот на оценувањето, напредувањето на учениците и полагањето на испити во средниите училишта*, „Службен весник на Република Македонија“, Скопје, бр. 27, 5 јуни 1996.
- *Предлог на Наставна програма по Етика за основните училишта*, „Етички тетратки“, бр. 6 (зима-пролет 2000), стр. 3-4.
- *Предлог на Наставна програма по Етика за средните училишта*, „Етички тетратки“, Скопје, бр. 2, лето 1998, стр. 8-10.
- Prevendárová, Jitka - Gabriela Kubičková, *Základy rodinnej a sexuálnej výchovsexuálnej výchovy*, druhé vydanie, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1996.
- Razum, Jerko, *Kako držati govor*, Zagreb, 1960.
- *Решение на Министерот за образование за Експерименталната настава по Етика за учебната 1998/99 година*, „Етички тетратки“, Скопје, бр. 2 (лето 1998), стр. 7.
- Robinson, Dave - Chris Garratt, *Ethics for Beginners*, Cambridge, Icon Books, 1996.

- *Словарь по Этике*, под редакцией И.С. Кона, Изд. политической литературы, Москва, 1975.
- Смит, Линда - Уилям Рийпър, *Начален курс по Философия* (Философия и религија - минало и настояще), София, 1996.
- Sopóci, Ján - Bohumil Búzik, *Základy sociológie*, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1995.
- Стил, Џини Л., Кертис С. Мередит и Чарлс Темпл, *Рамка за критичко мислење низ насловниот план и програма* (Проект "Со читање и пишување до критичко мислење"), Институт "Отворено општество", Скопје, 1997.
- Стил Џини Л., Кертис С. Мередит и Чарлс Темпл, *Попитликување на критичко мислење* (Проект "Со читање и пишување до критичко мислење"), прирачник 2, Институт "Отворено општество", Скопје, 1997.
- Стојчевска-Антиќ, Вера, *Св. Наум Охридски*, Епоха, Скопје, 1997.
- Tamin, R. - P. Lapie, *Lectures morales*. Extraites des auteurs anciens et modernes et précédées d'Entretiens moraux. Classes de Quatrième et de Troisième A et B. Hachette, Paris, 1916.
- Темков, Д-р Кирил, *Етика*, Скопје, Епоха, 1998.
- Темков, Д-р Кирил, *Етикаџа денес*, Скопје, Епоха, 1999.
- Темков, К., *Етикаџа - образовен предмет*, "Нова Македонија", Скопје, 11 мај 1998.
- Темков, д-р Кирил, *Етика за младите*, Книга за животните и граѓанските морални вредности, Учебник во тек и развoтoк, Експериментална настава по Етика, 1999-2001.
- Темков, д-р Кирил, *Етички речник за младите*, Експериментална настава по Етика, 1999.
- Темков, д-р Кирил, *Позитивните етички вредности*, Експериментална настава по Етика во Основното училиште "Партенија Зографски", Скопје, април 2000.
- Темпл, Чарлс, Џини Стил и Курт Мередит, *Планирање лекции и оценување* (подготвен за Проект "Со читање и пишување до критичко мислење"), прирачник 6, Институт "Отворено општество", Скопје, 1998.
- Teodosić, Radovan, *Pedagogika*. Udžbenik za učiteljske škole, Sarajevo, izd. Veselin Masleša, 1957.
- Tóth, Rastislav, *Základy politológie*, druhé vydanie, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1996.
- Trstenjak, Daviorin, *Etika*, Zagreb, nakladom piščevom, 1910.

- *Učebné osnovy Etickej výchovy pre 5. až 9. ročník základnej školy*, Schválilo Ministerstvo školstva Slovenskej republiky dňa 3. apríla 1997 rozhodnutím číslo 1640/07 - 151 s platnosťou od 1. septembra 1997, Bratislava, Ministerstvo školstva Slovenskej republiky, 1997.
- UNESCO - Major Programme II: *The science in the service of development*, Programme II.3: *Philosophy and ethics*, (02024-02028), pp. 35-36.
- Vajda, Ján, *Etika*, Enigma, Nitra, 1995.
- Видева, Недялка - Петър Горанов, *Етика*. Учебник с текстове, Минерва, София, 1994.
- Вълчев, Румен, *За образованието - просто и ясно*. Есета, Центар "Отворено образование", София, 1998.
- Vukasović, Dr Ante, *Moralni odgoj*, Liber, Zagreb, 1974.
- *Writers on Ethics. Classical and Contemporary*, Edited by Joseph Katz, Philip Nochlin and Robert Stover, D. Van Nostrand Comp., Princeton (N.J.), 1962.
- *Закон за средно образование*, "Службен весник на Република Македонија", Скопје, бр. 44, 20 септември 1995.